

T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HÂREZMŞÂHLAR DEVLETİ-
ABBÂSİ HİLAFETİ MÜNASEBETLERİ**

ZEHRA ERDEMİR

2501170653

TEZ DANIŞMANI

PROF. DR. MUHARREM KESİK

İSTANBUL-2021

ÖZ

HÂREZMŞÂHLAR DEVLETİ-ABBÂSÎ HİLAFETİ MÜNASEBETLERİ

ZEHRA ERDEMİR

Hârezmşahların hakimiyetlerini sürdürdükleri topraklar, bu devletten önce Afrigoğulları, Altuntaşoğulları ve Memunîler gibi devletlere ev sahipliği yapmıştır. Sultan Berkyaruk'un, Hârezm bölgesinde çıkan karışıklıklar sonucunda bölgeye Kutbeddin'i göndermesi ve buradaki hakimiyetini onaylamasıyla ilk Hârezm siyasî yapılanması başlamış oldu. Diğer taraftan İslâm Devleti'nden sonra iktidara geçen Emeviler'in ortadan kalkmasıyla başlayan Abbâsî hakimiyeti bölgede varlığını devam ettiriyordu. İşte bu iki devlet arasındaki ilk münasebetler El-Müstersîd ile devrin Hârezmşah sultanı Atsız döneminde başlamıştır.

Atsız hükümdarlığının başlangıcında Sencer ile mücadele halindeydi. Aynı zamanda bu dönemde Abbâsî halifesi de Selçuklular'a bağımlılıktan kurtulmak için mücadele veriyordu. Atsız, Abbâsî halifesi ile münasebetleri, onun Sencer ile arasının bozuk olmasından faydalanmak için başlattı. Çünkü o da halifenin desteğini alarak bağımsızlık kazanmayı amaçlıyordu.

Hârezmşahlar'ın bağımsızlıklarını kazanmaları ancak Sencer'in ölümünden sonra mümkün oldu. Bu sırada Karahıtaylar bölgedeki önemli güçlerden biri idi. Diğer bir önemli güç ise Irak Selçuklu Devleti idi. Irak Selçuklu Sultanı Gıyaseddin, Karahıtaylar üzerine yürümek isterken önce Abbâsî halifesi ile ilişkilerini düzeltmek istedi. Bu amaçla İl Arslan'la aracılık yapması için iletişime geçti. İl Arslan bu teklifi kabul etti. Çünkü halifenin hâkimiyet sahasını güçlendirmesini istemiyordu. Abbâsî halifesi ve Irak Selçukluları arasında İl Arslan'ın desteği ile anlaşma imzalanmasına rağmen Karahıtaylara saldırı gerçekleştirilemedi.

İl Arslan'dan sonra devletin başına geçen Tekiş, ilk olarak kardeşi Sultanşah ile mücadele edip onu mağlup etmeyi başardı. Daha sonra Karahıtaylar ile savaşan Tekiş, ardından Rey'e saldırdı ve II. Tuğrul'dan şehri almaya muvaffak oldu. Tekiş buradan Hârezm'e dönerken II. Tuğrul'a karşı tekrar saldırı plânları yapıyordu. Bu sırada II. Tuğrul, Abbâsî topraklarına saldırılar düzenliyordu. Bu durumdan rahatsız olan Halife Nâsır, Tekiş'ten Irak Selçuklularına saldırmasını istedi ve iki taraf arasında bir anlaşma yapıldı. Tekiş, Irak Selçuklularına saldırı ve onları mağlup etmeyi de başardı. Ancak iki devletin arası Irak-ı Acem topraklarını paylaşma anlaşmazlığından dolayı bozuldu.

Alâeddin Muhammed döneminde Gurlular ve Karahıtaylar ortadan kaldırıldı. Hârezmşahlar ise İran topraklarına hâkim oldu. Zaten Gurlular ve Karahıtaylar'a

destek veren halife Nâsır, bu duruma karşı çıktı. Bu yüzden dinî gücünü kullandı, İsmâîlilerle işbirliği yaptı ve Azerbaycan Atabegleri ile de temasa geçerek Hârezmşahlar'ın gücünü kırmak istedi. Sonunda Esedâbâd'da yapılan savaşta Abbâsî halifesi Nasır Lidinillah Alâeddin Muhammed'i mağlup etmeyi başardı. Böylece Abbâsîler, Hârezmşah baskısından kurtulmuş oldu. Bu sırada Hârezmşahlar'ın Moğollar'a karşı attığı yanlış bir adım Otrar faciasına neden oldu. Bu olayın ardından Hârezmşahlar, Moğollar önünde hızla güç kaybetmeye başladılar.

Moğollara karşı mücadelede öne çıkan Hârezmşah hükümdarlarından Celâleddin Hârezmşah, Pervan ovası yakınlarında Moğol askerleri ile yaptığı mücadeleyi kaybedince Hindistan'a kaçmak zorunda kaldı. Hindistan'da tutunamayıp İran topraklarına geri dönen Celâleddin, Abbâsî halifesinin bir kölesi tarafından yönetilen Huzistan'a ve birkaç Abbâsî şehrine akınlar düzenledi. Daha sonra Tebriz'i ele geçirerek burada bir devlet kurmak istedi. Devleti kurma aşamasında Abbâsîlerle iyi ilişkiler kurmak istese de Huzistan ve diğer Abbâsî şehirlerine düzenlediği seferlerden dolayı halifeden destek alması mümkün olmadı. Moğollar'a karşı Meraga'yı kaybettikten sonra Abbâsî halifesine sığınmak istese de bu isteği kabul edilmedi ve onun ölümüyle Hârezmşahlar devleti ortadan kalktı.

Anahtar Kelimeler : Hârezmşahlar, Abbâsiler, İl Arslan, Atsız b. Muhammed, Nâsır Lidinillâh, Celâleddin Mengüberti, Alâeddin Muhammed Tekiş.

ABSTRACT

RELATIONS BETWEEN KHWARAZMSHAH STATE-ABBASID CALIPHATE

ZEHRA ERDEMİR

The territories over which Khwarazmshah state dominated, hosted states such as Afrigoğulları, Altuntaşoğulları and Memunîler prior to this state. It was when Sultan Berkyaruk sent Kutbeddin to the region due to the turmoil occurring in the Harezm region and confirmed his sovereignty there that the first political structure of Harezm started. On the other hand, Abbasid control which started with the disappearance of the Umayyads having come into power after the Islamic State continued its existence in the region. The initial relations between these two states started with El-Müsterşid and Atsız, the Harezm sultan during that period.

At the beginning of his reign, Atsız competed against Sencer. Meanwhile, Abbasid caliph was also in the struggle to break the dependency on Seljuks. Atsız initiated relations with Abbasid caliph so that he could take advantage of the fact that he was already at loggerheads with Sencer. Because he aimed to gain independence by receiving the support of the caliph as well.

It was only after Sencer's death that the Hârezmşahs could gain their independence. Meanwhile, the Karahitans were one of the important powers in the region. Another important power was the Iraqi Seljuk State. While Iraqi Seljuk Sultan Gıyaseddin was aiming to advance towards the Karahitans, he first wanted to improve his relations with the Abbasid caliph. For this reason, he contacted İl Arslan to play a role as a mediator. İl Arslan accepted this offer as he was not in favour of the caliph strengthening his control area. Although an agreement was signed between the Abbasid caliph and the Iraqi Seljuks with the support of İl Arslan, no attack was carried out against the Karahitans.

Tekiş, who succeeded İl Arslan as the Khwarazm-Shah, first had to fight his brother Sultaşah and managed to defeat him. Having fought against the Karahitans, Tekiş then attacked Rey and managed to conquer the city after defeating Tuğrul the second. While returning from there to Hârezm, İl, Tekiş was planning to carry out an attack against Tuğrul the second again. Tuğrul the second was simultaneously attacking the Abbasid territories. Caliph Nasir, disturbed by this situation, demanded Tekish to attack the Iraqi Seljuks and an agreement was conducted between the two sides. Tekish attacked the Iraqi Seljuks and also managed to defeat them. However, the agreement came to an end due to the disputes between them over sharing the control of Iraqi-Persian territories.

During the reign of Alaeddin Muhammad, the Ghurids and Karahitays were destroyed. Hârezmşahs took control of the Iranian lands. Having already supported Ghurids and the Karahitays, the caliph Nasir, opposed this situation. Therefore, he used his religious power, cooperated with the Ismailis and intended to soften up the power of the Kharezm Shahs by getting in touch with Azerbaijan Atabegs. In the end, Abbasid caliph Nasir Lidinillah managed to defeat the Alâeddin Muhammed in the battle fought in Asadâbâd. Thus, the Abbasids escaped from the harezmshah pressure. Meanwhile, a wrong step by the Hârezmşahs towards the Mongols led to the Otrar catastrophe. Following this development, the Hârezmşahs began to lose power rapidly before the Mongols.

Celaleddin Khwarazmshah, who came to the forefront as a Khwarazmshah ruler in the struggle against the Mongols, was forced to escape to India when he lost his battle against the Mongol soldiers near the Pervan plain. Celaleddin, who had great difficulty living in India and returned to Iranian territories, launched raids to Khuzestan which was ruled by a slave of the Abbasid caliph and several Abbasi cities. He later wanted to establish a state there by capturing Tabriz. Although he intended to establish good relations with the Abbasids at the stage of establishing the state, it was not possible for him to receive support from the caliph due to the raids he conducted towards Khuzestan and other Abbasid cities. Although he requested to take refuge in the Abbasid caliph after losing Meraga against the Mongols, his request was not accepted and Khwarazmshah state was abolished following his death.

Key Words: Khwarazmshahs, Abbasids, İl Arslan, Atsız b. Muhammed, Nâsır Lidînillâh, Celâleddin Mengüberti, Alâeddin Muhammed Tekiş.

ÖNSÖZ

Abbâsîler ve Hârezmşahlar, Türk ve İslâm tarihi açısından oldukça önemlidir. Bundan dolayı konu üzerine birçok araştırmacı eğilmiş ve günümüze kadar bu iki devlet hakkında pek çok araştırma meydana getirilmiştir. İki devlet arasındaki münasebetlerden ise ilk defa İbrahim Kafesoğlu bahsetmiştir. Daha sonra konuya Barthold değinmiş ve yurtdışından da aynı konuyu çeşitli araştırmacılar ele almışlardır. Ghulam Rabbani Aziz ve İbrahim Bavefa'yı bu anlamda dile getirebiliriz. Son dönemde ise Aydın Taneri gibi değerli isimler çeşitli çalışmalar ortaya koyarak konunun güncelliğini yitirmemesini sağlamışlardır.

Hârezmşahlar tarihi üzerine ülkemizde birçok çalışma yapılmış ve değerli eserler yazılmıştır. Söz konusu devletin siyasî ve sosyal dönemleri çeşitli müellifler tarafından incelenirken, o dönemdeki Hârezmşah-Halifelik münasebetlerine de temas etmişlerdir. Ancak bu münasebet, Hârezmşah Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen dönemlerde (1097-1231) detaylı şekilde ele alınmamıştır. Birçok çalışma kaleme alınmış olmasına rağmen bunlar dikkatle incelendiği zaman bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. Örneğin İbrahim Kafesoğlu'nun yaptığı çalışmada konu ayrı bir başlık olarak ele alınmamıştır. Diğer taraftan Celâleddin Hârezmşah dönemi gibi önemli bir süreç çalışmada ihmâl edilmiştir.

Çalışmalarını 1980'lerde yapan Barthold ise eserlerinde, Hârezmşahlar Devleti üzerinde ayrıntılı olarak durmasına rağmen Abbâsî halifeleri ile münasebetleri bağlamında konuyu yeterince irdedilememiştir. Güncel çalışmalar da bu eksikliklerle birlikte süregelmektedir. Yani Hârezmşah-Abbâsî münasebetleri bütün yönleri ile ve ayrıntılı olarak çalışılmamıştır. Bu eksiklikleri tamamlamak ve literatüre katkı sağlamak amacıyla Hârezmşah-Abbâsî münasebetler üzerine çalışmamız uygun görülmüştür.

Tezimizde bu iki devletin içinde bulundukları siyasî durum ayrı ayrı ve detaylı şekilde incelendi. Bu bağlamda iki devlet arasındaki münasebetlere yön veren olayları ortaya çıkarmak için çaba harcadık ve ayrıntılı bir değerlendirmeye tabi tuttuk. Bu inceleme neticesinde iki devlet arasındaki münasebetlerin dönemin hangi

önemli olayları tarafından ne şekilde etkilendiğini ve aralarındaki siyasetin hangi gelişmelere, ne şekilde yön verdiğini ortaya koyduk. Çalışmayı hazırlarken, öncelikle ana kaynaklar ele alınmıştır. Bu eserler esas olarak Hârezmşah sultanları ve Abbâsî halifelerinden bahseden dönemin çağdaş Arapça ve Farsça kaynaklarıdır. Bu çalışmaları desteklemek amacıyla münşeat mecmualarından da faydalanılmıştır. Gerekli görülen yerlerde olaylara açıklık getirebilmek için ikinci elden kaynaklardan istifade edilmiştir. Ardından konu üzerine yazılmış değerli pek çok araştırma eser incelenmiştir.

Çalışmada oldukça fazla Arapça ana kaynak mevcuttur. Tezde bazı eserlerin tercümeleri ve bu eserler üzerine yapılmış çalışmalar kullanılmıştır. Diğer taraftan Hârezmşah sultanı İl Arslan ile dönemin halifesi arasındaki münasebet hakkında kaynaklarda yeterince bilgiye yer verilmemiştir. Ancak halife ile İl Arslan arasındaki mektuplaşmalardan faydalanılarak bu açık kapatılmaya çalışılmıştır. Kaynak olarak kullandığımız mektupların bir kısmının hangi tarihlerde gönderildiklerine ulaşamamaktadır. Bu da mektupların hangi sultana gönderilip gönderilmediği üzerine şüphe yaratmakta ve konunun tam olarak aydınlatılamamasına sebep olmaktadır. Celâleddin Hârezmşah dönemi ile ilgili ise, Abbâsî-Hârezmşah münasebetlerine dair kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunamamaktadır. Bu eksiklikler ise var olan kaynaklar etrafında mümkün olabilecek ihtimaller sıralanarak tamamlanmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmayı hazırlarken ve kaynaklara ulaşmam konusunda büyük yardımlarını gördüğüm muhterem hocam Prof. Dr. Muharrem Kesik'e teşekkür ederim. Ayrıca çalışmada kullanılan Arapça eserlerin temininde yardımını esirgemeyen Arş. Gör. Abdullah Burgu ve her ihtiyaç duyduğumda yardımlarını gördüğüm Arş. Gör. Yasin Karakuş ve Arş. Gör. Serdar Sevmezler'e teşekkürü borç bilirim. Farsça ve Arapça eserlerin tercümesinde ve çalışmanın hazırlanması sırasında teknik konularda bana destek olan Ghazaleh Aminian ve Özcan Salman'a müteşekkirim.

Zehra Erdemir

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM.....	29
1. ATSIZ DÖNEMİ (1128-1156).....	29
A. Atsız-Sultan Sencer Mücadelesi ve Bağımsızlığının İlânı.....	29
B. Atsız-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler	34
i. İlk Münasebetlerin Başlaması	34
ii. Halife ile Mektuplaşmalar	36
2. İL ARSLAN DÖNEMİ (1156-1172)	41
A. İl Arslan Tahta Çıkışı ve Halife ile Münasebetler.....	41
B. İl Arslan ve Halife el-Müstencid Arasındaki Mektuplaşmalar	43
İKİNCİ BÖLÜM	50
1. SULTAN TEKİŞ DÖNEMİ (1172-1200)	50
A. Sultan Tekiş'in Tahta Geçmesi ve Kardeşi Sultanşah ile Mücadelesi	50
B. Irak'taki Durum	54
i. Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Sona Ermesi (589-590/1193-1194) ve Sultan II. Tuğrul'un Akıbeti	54
C. Sultan Tekiş-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler	59
i. Savaş Sonrası Irak-ı Acem'de Halife-Hârezmşah Arasında Hakim Olma Mücadelesi	59
ii. Halife Ordusunun Huzistan, Hemedan ve İsfahan Üzerine Seferi	61
2. SULTAN MUHAMMED HÂREZMŞAH DÖNEMİ (1200-1220).....	70

A. Sultan Alâeddin Muhammed'in Tahta Geçmesi ve Gurlularla Mücadelesi	70
B. Alâeddin Muhammed-Halife el-Nâsır Lidinillah Arasındaki Münasebetler	80
i. Halife-Hârezmşah Mücadelesinin Had Safhası	80
ii. Esedâbâd yenilgisi.....	90
C. Moğolların İran Topraklarına Gelişi ve Hârezmşah'ın Cengiz Han ile Bozuşma Sebepleri.....	92
D. Halifenin Moğolları Teşviki Meselesi	98
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	103
1. CELÂLEDDİN MENGÜBERTİ DÖNEMİ (1220-1231)	103
A. Celâleddin Mengüberti'nin Tahta Çıkışı ve Moğollar'a Yenilerek Hindistan'a Geçışı	103
B. Celâleddin Hârezmşah-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler	106
i. Celâleddin Hârezmşah'ın Huzistan ve Irak'taki Faaliyetleri	106
ii. Celâleddin Hârezmşah'ın Bakuba ve Dakuka Şehirlerini Muhasarası.....	107
iii. Celâleddin Hârezmşah'ın Abbâsî Halifesi ile Son Faaliyetleri.....	110
SONUÇ	116
BİBLİYOGRAFYA	119
EKLER.....	154

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
AÜDTCFD	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
b.	: Bin, İbn
bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
ed.	: Editör
haz.	: Hazırlayan
İA.	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFTD	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi
İSTEM	: İslâm Sa’nat, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi
M.E.B.	: Milli Eğitim Bakanlığı
nşr.	: Neşreden
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa

sa.	: Sayı
ss.	: Sayfalararası
thk	: tahkik
trc.	: Tercüme, tercüme eden
TA	: Türkler Ansiklopedisi
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
ty	: Tarih yok
ünv.	: Üniversite
yay.	: Yayınlayan, yayınları

GİRİŞ

A.KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA ESERLERİ

1. KAYNAKLAR

i.ARAPÇA KAYNAKLAR

Çalışmada en çok istifade edilen kaynakların başında **İbnü'l-Esîr**'in (**Ebü'l-Hasen İzzüddin Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî** (ö. 630/1233)¹ **el-Kâmil fi't-Târîh**² adlı çalışması gelmektedir. Eser yaratılıştan 1230 yılına kadar meydana gelen olayları içeren umumi bir tarih kitabıdır. Eser pek çok devlet hakkında (Büveyhîler, Fâtımîler, Abbâsîler vd.) ayrıntılı bilgiler vermektedir. Harezmşahlar ve Abbâsî halifeleri arasındaki ilişkiler hakkında verdiği bilgiler ise ayrıca önem teşkil etmektedir. Eser ilk defa Carl Johan Tornberg tarafından yayımlanmıştır (Leiden 1851-1876). Tezde Prof. Dr. Ahmet Ağırakça ve Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın tarafından yapılmış tercümelerden yararlanıldı.

Zehebî'nin (Şemseddîn Muhammed b. Ahmed, ö. 748/1348), **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**³ adlı eserinde konumuzla ilgili doğrudan bir bilgi yoktur. Ancak tezimizde Irak Selçuklu Devletinin yıkılışı hakkında verdiği bilgilerin faydalanılmıştır. Eserin ilk ciddi neşrini Şuayb el-Arnaût başkanlığındaki bir heyet gerçekleştirmiş (Beyrut 1401-1405/1981-1985), 1988'de hazırlanan iki ciltlik fihristle birlikte tamamı 25 cilt halinde basılmıştır.⁴ Ayrıca müellifin bir başka eseri **Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm**⁵, en hacimli eseridir. Konumuzla ilgili verilen ayrıntılı bilgilerden yararlandığımız eserde, özellikle halife Nasır

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-Esîr", **DİA**, XXI, 26-27.

² İbnü'l-Esîr, **İslâm Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih**, (trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça), Bahar yay., IX-X-XI-XII, İstanbul (yıl yok).

³ Müellif ve eseri hakkında geniş bilgi için bkz. Moh. Ben Cheneb, "Zehebî", **İA**, XIII, 493-495; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", **DİA**, XLIV, 180-188.

⁴ Ebû Abdullah Şemseddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, (nşr. Beşşar Avvad Ma'ruf-Muhyi Hilâl es-Serhân), XXI, Beyrut 1984.

⁵ Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman Zehebî, **Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm**, (thk. Beşşar Avvad Ma'ruf), Müessesetü'r-Risale, XII, Beyrut 1424/2003.

Lidinillah ile Alâeddin Muhammed Hârezmşah dönemi siyasî ve dinî olaylar hakkında bilgiler mevcuttur. İlk defa Mektebetü'l-Kudsî tarafından beş cilt halinde neşredilen eserin (Kahire 1367-1369) daha sonra ilk cildi Muhammed Abdülhâdî Şâire'nin (Kahire 1975), ardından 601-610 (1204-1214) yıllarına ait kısmı Beşşâr Avvâd Ma'rûf'un (Kahire 1397/1977) tahkikiyle yayımlanmıştır. Beşşâr Avvâd eserin tamamını (700 yılına kadar) neşre hazırlamış (I-XVII, Beyrut 1424/2003), bu neşrin son iki cildi fihristlere ayrılmıştır. Tezimizde de bu neşr kullanıldı.

Müneccimbaşı'nın⁶ (Şeyh Ahmed b. Lütfullah el-Mevlevî, ö. 1134/1172) **Câmiu'd-Düvel**'de bahsettiği, Atsız döneminde halifenin Irak-ı Acem bölgesindeki siyasî ve dinî gücünün ne durumda olduğu bilgilerinden yararlanılmıştır. Hasan Fehmi Turgal, Câmi'u'd-düvel'in Anadolu Selçukluları bölümünü tercüme ederek Anadolu Selçukîleri adıyla yayımlamıştır (İstanbul 1935). Ardından Mehmet Necati Lugal'in çevirdiği Karahanlılar kısmı da eklenerek her ikisi Nihal Atsız'ın Münecimbaşı'nın hayatı ve eserlerine dair çalışmasıyla birlikte basılmıştır. Çalışmamızda eserin Ali Öngül ve Ömer Tellioğlu tarafından yapılan tercümelerden faydalanıldı.⁷

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin, (Şemseddin Ebu'l-Muzaffer Yusuf b. Kızıoğlu b. Abdullah, ö. 665/1257) **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân** adlı eserinde konumuzla alakalı verilen bilgiler çağdaş müellifler tarafından tekrarlandığı için çalışmamıza çok büyük katkısı olmamıştır. Eserin bazı bölümleri neşredilmiştir.⁸

Ebû Şâme el-Makdisî'nin (Şihâbeddin Abdurrahman b. Osman, ö. 665/1267)⁹ **Terâcimü ricâli'l-karneyni's-sâdis ve's-sâbi'** ve **ez-Zeyl 'Alâ**

⁶ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Ağırakça, "Müneccimbaşı Ahmed Dede", **DİA**, XXXII, 4-6.

⁷ Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camiu'd-düvel Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905- 1004)**, (çev. Ömer Tellioğlu), İstanbul 2018; a. mlf., **Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi Horasan- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, (yay. Ali Öngül), C. I, Akademi Kitâbevi, İzmir 2000.

⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Muntehabât min Mir'at'iz Zamân, Recueil des Historiens des Croisa des Historiens Orientaux**, Paris 1884, Tome III/2, 518-570; **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, (nşr. Ali Sevim), AÜDTCF. Yay. Ankara 1968; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân**, Haydarabad: Dâiretül-Maârifil-Osmaniyye, 1370/1951; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a. e.**, (nşr. Cinan Celil Muhammed el-Hamavundi), Bağdat 1990.

⁹ Müellif hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Şâme El-Makdisî", **DİA**, X, 33-35.

Ravdateyn adlı Arapça eserleri Irak Selçukluları hakkında bilgi vermesi açısından değerlidir. Eser neşredilmiştir.¹⁰

Râvendî'nin (Muhammed b. Ali b. Süleyman, ö. 603/1207'den sonra), eseri **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr** konumuz bakımından oldukça zengin bilgilere sahiptir. Eser Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul dönemini teferruatlı şekilde anlatmaktadır. Özellikle Sultan Tekiş ve Alâeddin Muhammed döneminde halife ile aralarındaki sürtüşmeyi ve elçilerle gönderilen yazışmalar hakkında bilgilerden yararlanabiliyoruz. Daha önce bazı bölümleri yayımlanmış olan eserin tamamı Muhammed İkbâl tarafından neşredilmiştir. Ahmet Ateş tarafından aynı adla Türkçe'ye çevrilmiştir.¹¹ Çalışmamızda da bu tercümeden faydalanılmıştır.

Ahmed b. Mahmûd'un (ö. 977/1569-1570) **Selçuk-Nâme**¹² adlı eseri önceki kaynaklar tarafından verilen bilgilerin tekrarıdır.

Süyûtî'nin (Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfiî, ö. 911/1505) eseri **Târîhu'l-hulefâ**' adlı eseri, Hz. Ebû Bekir'den müellifin devrine kadar gelen halifelerin hayatı ve bunların dönemindeki olayların kronolojik sırayla anlatıldığı bir eserdir. Biz de Abbâsî halifelerinden Nasır Lidinillah dönemi siyasî olayları hakkında bilgiler edindik. Eser neşredilmiştir.¹³ Eserin Türkçe tercümesi Abdullah Gündüz tarafından yapılmıştır. Tezimizde de bu tercüme kullanılmıştır.¹⁴

İbn Hâldun, (Ebu Zeyd Abdurrahman b. Muhammed, ö. 808/1406), eseri **Târîhu İbn Haldûn Kitâbü'l-İber**'de Irak Selçuklu devletinin yıkılışı esnasında

¹⁰ Ebû Şâme el-Makdisî, **Terâcimü ricâli'l- karneyni's-sâdis ve's-sâbi'**, (nşr. İzzet el-Attar), Kahire, 1366/1957, s. 6; a. mlf., **ez-Zeyl 'Alâ Ravdateyn**, (thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut ty, 153.

¹¹ Ravendî, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)**, (Türkçeye trc. Ahmet Ateş), TTK yay., II, Ankara 1999.

¹² Müellif ve eseri hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-nâme**, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, s. ix-xvi.

¹³ Müellif ve eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halit Özkan, "Süyûtî", **DİA**, XXXVIII, 198-201.

¹⁴ Süyûtî, **Târîhu'l-Hulefâ**, (trc. Abdullah Gündüz, **Halifeler Tarihi**), İstanbul 2018.

Irak-ı Acem'deki olaylar hakkında değerli bilgiler vermektedir. Etienne-Marc Quatremère de eserin tenkitli neşrini üç cilt halinde yapmıştır.¹⁵

Kalkaşendî, (Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, ö. 821/1418), eseri **Meâsirü'l-İnafe fî Meâlimi'l-Hilâfe**'de Bağdat ve Mısır Abbasi halifelerinin iktidar dönemlerdeki siyasi olaylarına yer vermesinin yanında halifelüğün şartları, onlara verilen lakaplar, halifelerle, hakimlerin ve devlet görevlilerinin arasındaki yazışmalar ele alınmıştır. Çalışmada halifelerin çevre devletlerle siyasi politikaları hakkında bilgi edinilmiştir. Eserin orijinal nüshası kullanılmasının yanında Türkçe tercümesi Ramazan Şeşen tarafından yapılmıştır. Ayrıca eser Abdüssettâr Ahmed Ferrâc tarafından üç cilt olarak yayımlanmıştır.¹⁶

İbn Kesîr'in (Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfiî (ö. 774/1373) **el-Bidâye ve'n-nihâye** adlı eseri, konumuz ile alâkalı pek çok bilgi vermemektedir. Eserin kısmî neşirleri yapılmıştır. Tezimizde eserin Türkçe tercümesinden yararlanıldı.¹⁷

İbn Tağrıberdî'nin (Cemalüddîn Ebu'l-Mehasin Yusuf, ö. 874/1469) **en-Nucûmü'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira** isimli Arapça eseri muahhar bir kaynaktır. Eserde konumuza dair çağdaş kaynaklardan farklı bir bilgi bulunmamaktadır. Ahsen Batur tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş olup, neşredilmiştir.¹⁸ Çalışmamızda bu neşirden faydalanılmıştır.

Ebu'l-Ferec'in (İbnü'l-İbrî, ö. 1286) **Ebu'l-Ferec Tarihi** adlı eserinde Celâleddin Hârezmşah dönemi ile ilgili bilgilere rastlayabildik. Konumuzla doğrudan

¹⁵ Müellif ve eserin neşredenleri hakkında bilgi için bkz. Süleyman Uludağ, "İbn Haldûn", **DİA**, XIX, 538-543.

¹⁶ Ebü'l-Abbâs Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed Kalkaşendî, **Meâsirü'l-İnafe fî Meâlimi'l-Hilâfe**, thk. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, Beyrut 1980; **Halifelik Kurumu ve Tarihi**, (Türkçe trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2019.

¹⁷ J. F. L. George, **De Aethiopum Imperio in Arabia felice**, Berlin 1833; **es-Sîretü'n-nebeviyye**, (nşr. Mustafa Abdülvâhid), Kahire 1964-1966; **el-Bidâye ve'n-nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), **Büyük İslâm Tarihi**, C. XII, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

¹⁸ İbn Tağrıberdî, **en-Nucûmü'z-Zâhira fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhira**, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, C. VI, Beyrut 1996.

alâkalı olan bu kısımlar çalışmamızda değerlendirildi. Eserin Ömer Rıza Doğrul tarafından İngilizce'den Türkçe'ye yapılan tercümesini kullanıldı.¹⁹

Bündârî'nin (Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bündârî el-İsfahânî (ö. 643/1245) eseri **Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra**'da (**Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**) yer alan Sultan Sencer dönemi ile ilgili bilgilerden yararlanıldı. Eser yayımlanmış ve Türkçe tercümesi Kıvameddin Burslan tarafından yapılmıştır.²⁰ Tezde de bu tercümeden yararlanılmıştır.

Hüseynî'nin (Sadruddîn Ebu'l- Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali, ö. 590/1194'ten sonra) **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye** adlı eserinden Atsız dönemi siyasî olayları ve Tekiş dönemi Selçuklu münasebetleri hakkında bilgi ediniyoruz. Eserde konumuzla, doğrudan ilgili bilgiler bulamasak da kaynak, Irak-ı Acem bölgesindeki diğer devletlerin siyasî durumlarını anlamamızda yardımcı olmaktadır. Eserin Türkçe tercümesi Necati Lugal tarafından yapılmış²¹ olup, çeşitli neşirleri de mevcuttur.²²

Nüveyrî'nin (Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî, ö. 733/1333) tek bilinen eseri **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünunî'l-Edeb**, konumuzla ilgili çok az bilgi ihtiva etmektedir. Eser neşredilmiştir.²³

el-Ömerî'nin (Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî (ö. 749/1349) **Mesâlikü'l-ıbsâr fî memâlikî'l-ımsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, adlı tarih ve coğrafyadan bahseden eseri Atsız dönemi siyasî olaylarını anlatması bakımından oldukça önemlidir. Konumuz ile ilgili doğrudan pek bilgi bulmak mümkün olmasa da Hârezmşahlar Devletinin kuruluş

¹⁹ Ebu'l-Ferec, **Abû'l-Farac Tarihi**, (trc. Ö. R. Doğrul), II, Ankara 1987, (2. Baskı).

²⁰ Bündârî, **Zübdetü'n-nusre ve nuhbetü'l-'usre**, (nşr. M. Th. Houtsma, Histoire des Seldjoucides de l'Iraq), Leiden 1889; **Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, (trc. Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

²¹ Sadruddîn Ebu'l-Hasan 'Ali İbn Nâşır İbn 'Ali Hüseynî, , **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (trc. Necati Lugal), TTK yay., Ankara 1999.

²² Hüseyinî, **Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye**, (nşr. Muhammed İkbâl), Beyrut 1404/1984.

²³ Şehabeddin Ahmed b. Abdülvehhab b. Muhammed Nüveyrî, **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünunî'l-Edeb**, (nşr. Saîd Abdülfettah Âşûr), Kahire 1985; (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm), el-Hey'etü'l Mısıriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, XXII, Kahire 1975.

dönemi hakkında değerli bilgilere ulaşabiliyoruz. Eserin neşri yapılmış²⁴ ve çeşitli kütüphanelerde bulunan yazmalarından bir bütün oluşturularak Fuat Sezgin tarafından tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Çalışmamızda eserin Ahsen Batur tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır.²⁵

Aynî (Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed el-Aynî, ö. 855/1451)'nin **İkdü'l-cüm'ân fî târîhi ehli'z-zemân** adlı eseri çalışmada Celâleddin Hârezmşah'ın Eyyubîler, Moğollar, Anadolu Selçukluları, Halife Müstansır Billâh ile münasebetleri hakkında başvuru kaynakların başında gelir. Eserin Memlûkler dönemine ait 648-664 (1250-1266) yıllarını kapsayan bölümü Muhammed Muhammed Emîn tarafından (Kahire 1407/1987); 815-824 (1412-1421) yıllarını kapsayan bölümü de Abdürrâzık et-Tantâvî tarafından edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir (Kahire 1985). Çalışmada Mahmud Rezzâk Mahmud tarafından yapılan tahkiki kullanılmıştır.²⁶

Azîmî²⁷ (Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed el-Azîmî et-Tenûhî, ö. 556/1160-61 [?]) Arapça eseri olan **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h. 430-538/1038/1039-1143/1144)** Abbâsî dönemiyle ilgili kısa bilgiler vermekte ve Abbâsî Halifesi Muktefi-Liemrillâh devrinin sonuna (555/1160) kadar cereyan eden olayları ihtiva etmektedir. Ancak eserde konumuzla ilişkili doğrudan bir bilgiye rastlanılmamıştır. Eser neşredilmiştir.²⁸ Çalışmamızda Ali Sevim tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlanıldı.²⁹ Kaynağın yegâne yazma nüshası Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

²⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-ebşâr: memâlikü Mısr ve's-Sâm ve'l-Hicâz ve'l-Yemen**, (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Kahire 1985.

²⁵ El- Ömerî, **Mesâlikü'l-ebşâr fî memâlikü'l-emsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)**, (trc. ve notlar D. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul 2014.

²⁶ Bedrüddin Mahmûd b. Ahmed b. Musa b. Ahmed el-Aynî (ö. 855/1451), **İkdü'l- cüm'ân fî târîhi ehli'z-zemân** (thk. Mahmûd Rezzak Mahmûd), I-IV, Kahire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.

²⁷ Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Sevim, "Azîmî", **DİA**, IV, 330-331.

²⁸ Azîmî, **Azîmî Tarihi**, (nşr. Claude Cahen, "La Chronique Abrégée d'Al-Azîmî"), **JA**, Juillet-Septembre 1938, s. 354-448;

²⁹ Azîmî, **Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h. 430-538/1038/1039-1143/1144)**, (yay. Ali Sevim), TTK. Yay., Ankara 1988.

Mîrhând'ın (Hamîdüddîn Muhammed Mîrhând b. Burhâniddîn Hâvendşâh b. Kemâliddîn Mahmûd Herevî (ö. 903/1498) çalışmamızda kullandığımız eseri **Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l hulefâ'**'dır. Kaynaktan aldığımız en önemli bilgi Halife Nasır Lidinillah'ın Cengiz Han'ı kışkırtarak Hârezmşahlar üzerine saldırtmasıdır. Sultan Tekiş ve Alâeddin Muhammed dönemi ile ilgili özellikle Esedabad olayı hakkında yeterli bilgileri bu kaynaktan almaktayız. Eserin neşir ve tercümesi yapılmıştır.³⁰ Tezde eserin orijinal nüshasından yararlanılmıştır.³¹

İbn Vasıl'ın (Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (ö. 697/1298) **Müferricü'l-kürüb fî ahbari beni Eyyüb** adlı eserini çalışmamızda kullandık. Eyyûbîler tarihi açısından büyük önem taşıyan eserden Celâleddin Mengüberti dönemi Eyyûbî sultanları ile Moğollar ve Abbâsî halifelerine karşı işbirliği yapmak istemelerine dair bilgiler ediniyoruz. Aslı üç cilt olan eserin 645 (1247) tarihine kadar olan kısmı Cemâleddin eş-Şeyyâl devamı ise Haseneyn Muhammed Rebî' tarafından neşredilmiştir. Bu neşrin 615-628 (1218-1231) yıllarını kapsayan IV. cildini Pervîz Atabekî Farsça'ya çevirmiştir. Çalışmamızda kaynağın Arapça nüshası kullanılmıştır.³²

el-Câhiz³³ (Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Câhiz el-Kinânî, ö. 255/869)'ın **Menâkıbü cündi'l-hilafe ve fazâilü'l-Etrak** ile **Safedî**³⁴ (Ebû's-Safâ (Ebû Saîd) Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh es-Safedî'nin (ö. 764/1363) **el-Vâfi bi'l-Vefeyât** adlı eserlerinde kendisinden önceki kaynaklardan farklı bir bilgi olmadığı gibi kaydedilen bilgiler de azdır.

³⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Aka, "Mîrhând", **DİA**, XXX, 156-157.

³¹ Seyyid Muhammed b. Burhâneddîn Hâvendşâh Mîrhând, **Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l hulefâ'**, Müessesesi-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz, IV, Tahran 1339hş.

³² İbn Vasıl, **Müferricü'l-kürüb fî ahbari beni Eyyüb**, (thk. Cemaleddin Şeyyâl-Haseneyn Muhammed Rebî'), Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, IV, Kahire 1972.

³³ El-Câhiz, **Menâkıbü cündi'l-hilafe ve fazâilü'l-Etrak**, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Câhiz", **DİA**, VII, 20-24.

³⁴ Salâhaddin b. Aybeg Safedî, **el-Vâfi bi'l-Vefeyât**, (thk. Ahmed Arnavut- Türki Halil Mustafa), Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, Beyrut 2000, II. Müellif ve eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Durmuş, "Sâfedi", **DİA**, XXXV, 447-450.

Hândmîr'in (Gıyâsüddîn b. Hâce Hümâmiddîn Muhammed b. Hâce Celâlidîn Muhammed b. Hâce Burhâniddîn Muhammed-i Hüseyinî Şîrâzî, ö. 942/1535-36) **Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahhârî efrâdi'l-beşer**³⁵ adlı eserinde Sultan Tekiş'in Irak Selçuklu devletini ortadan kaldırması ve Tekiş dönemi ile ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Damad İbrâhim Paşa'nın uğraşlarıyla oluşturulan sekiz kişilik bir heyet tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eser yayımlanmıştır. Kaynağın bazı batı dillerine kısmî tercümeleri de yapılmıştır. Tezde neşredilmiş kısım kullanılmıştır.

İbn İsfendiyâr'ın (Bahâüddîn Muhammed b. Hasen b. İsfendiyâr-ı Kâtib, ö. 613/1216'dan sonra) **Târih-i Taberistân**³⁶ adlı eserinde Sultan Tekiş'in Irak-ı Acem bölgesinde Bağdat ordusu ile yaptığı savaşlar ve elçilerin verdiği bilgiler hakkında çok değerli bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca bu eser Bağdat ordusu ile yapılan savaşlar hakkında bilgi veren sayılı kaynaklardan biridir. Eserin Tenser'in mektubuyla ilgili kısmı ilk defa J. Darmesteter tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte "Lettre de Tansar au roi de Tabaristân" adıyla yayımlanmış ve İngilizce özet tercümesi Edward Granville Browne tarafından An Abridged Translation of The History of Tabaristân adıyla yayımlanmıştır. Tezde eserin orijinal nüshası kullanılmıştır.

Makrîzî'nin (Ebû Muhammed (Ebû'l-Abbâs) Takıyyüddîn Ahmed b. Alî b. Abdilkâdir b. Muhammed el-Makrîzî, ö. 845/1442) **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düvelü'l-Mülûk** Mısır tarihi hakkında yazılmış bir eserdir. Biz çalışmadan Celâleddin Hârezmşah döneminde Bağdat üzerine yapılan sefer hakkında bilgi edinebiliyoruz. Eser bölümler halinde neşredilmiştir.³⁷ Çalışmamızda M. Ziyade tarafından neşredilmiş bölüm kullanılmıştır.³⁸

İbn Havkal'ın (Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, ö. IV./X. yüzyıl) **Sûretü'l-arz** adlı eserinde konumuzla ilgili doğrudan bilgi olmasa da dönemin Bağdat halifelerinin Irak'taki dinî ve siyasî nüfuzu hakkında bilgi

³⁵ Gıyâsüddîn b. Hümâmiddîn Hândmîr, **Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahhârî efrâdi'l-beşer**, (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), C. II-III, Tahran 1353hş.

³⁶ İbn İsfendiyâr, **Târih-i Taberistân**, (haz. Abbas İkbâl Aştıyânî), II, Tahran 1320.

³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Eymen Fuâd Seyyid, "Makrîzî", **DİA**, XXVII, 448-451.

³⁸ Ahmed b. Ali Makrîzî, **Kitâbü's-Sülûk li-Ma'rifet-i Düvelü'l-Mülûk**, (nşr. M. Ziyade), c. I/I-II, Kahire 1956.

edinebiliyoruz. Eser Türkçeye Ramazan Şeşen tarafından çevrilmiş olup³⁹, tezde bu tercümeden yararlanılmıştır. Eser neşredilmiş ve çeşitli dillere tercümeleri yapılmıştır.⁴⁰

İbnü't-Tiktakâ'nın (Ebû Ca'fer Safiyyüddîn (Celâlüddîn) Muhammed b. Alî b. Tabâtabâ el-Hasenî el-Alevî, ö. 709/1309'dan sonra) **Kitab'ül-Fahrî** veya **el-Fahrî** adı ile bilinen eseri iki bölümden meydana gelmektedir. Eserin Abbâsîler'le ilgili kısmının İslâm tarihi literatüründe önemli bir yeri vardır. Tezde, eserden Abbasî halifesi Nasır Lidinillah'ın kişiliği konusunda yararlanıldı. Eserin birçok dile tercümesi yapılmış ve neşredilmiştir.⁴¹ Ayrıca Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş⁴² ve tezimizde Türkçe tercümesi kullanılmıştır.

Çalışmada kullanılan bir diğer kaynak, **İbnü's-Sâî**'nin (Ebû Tâlib Tâcüddîn Alî b. Enceb b. Osmân el-Hâzin el-Bağdâdî, ö. 674/1276) **el-Câmiü'l Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's- Siyer** adlı eseridir. Bu kaynaktan Halife Nasır Lidinillah tarafından Hârezmşahlar'a gönderilen elçilerin verdiği önemli bilgiler hususunda yararlanıldı. Nitekim kaynak bu konu ile alâkalı bilgi veren ender çalışmalardan biridir. Tezde, Mustafa Cevad tarafından yapılan neşr kullanılmıştır.⁴³

İbnü'd-Devâdârî'nin (Seyfüddîn Ebû Bekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, ö. 736/1336'dan sonra) **Kenzü'd-Dürer ve Gami'u'l-Gurer** adlı eseri kullanılan bir diğer kaynaktır. Eserde Celâleddin Hârezmşah'ın dönemin Abbâsî

³⁹ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, (çev. Ramazan Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**), İstanbul 2014.

⁴⁰ İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, (tıpkıbasım nşr. Fuat Sezgin), Islamic Geography serisi içinde, XXXV, Frankfurt 1992; aynı eser, (Fransızcaya çev. Gaston Wiet), **Configuration de la terre**, I-II, Paris-Beyrut 1964; aynı eser, (İngilizceye çev. William Ouseley), **The Oriental Geography of Ibn Haukal**, London 1800; İbn Havkal, **Sûretü'l-arz**, (Farsçaya çev. Ca'fer Şuâr), Tahran 1345.

⁴¹ İbnü't-Tiktakâ, **el-Fahrî**, (İngilizce trc. C. E. J. Whitting, **Al-Fahkri: on the Systems of Government and the Moslem Dynasties**), London 1947 1990; aynı eser, (Farsça trc. Muhammed Vahid Gülpâyigânî, **Târîh-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdârî ve Devlethâ-yı İslâmî**), Tahran 1350, 1360 hş./1981. Müellif ve eser için ayrıntılı bilgi için bkz. Sabri Hizmetli, "İbnü't-Tiktakâ", **DİA**, XXI, 232-233.

⁴² İbnü't-Tiktakâ, **el-Fahrî (Devlet İdaresi, Halifeler, Vezirleri Tarihi, 632-1258)**, (trc. Ramazan Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.

⁴³ Ebû Talib Taceddin Ali b. Enceb b. Osman İbnü's-Sâî, **el-Câmiü'l Muhtasar fi Unvâni't-Tevârih ve Uyûni's-Siyer**, (nşr. Mustafa Cevad), Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, IX, Bağdat 1934.

halifesi ile münasebeti hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Eser neşredilmiş olup, tezde Said Abdulfettah Aşür tarafından yapılan tahkikden yararlanılmıştır.⁴⁴

Ebu'l-Fidâ'nın (Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâîl b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî, ö. 732/1331) eseri **Takvîmu'l-buldân**, coğrafya alanında yazılmış değerli kaynaklardan biridir. Bu kaynaktan siyasî olaylardan olmasa da ele aldığımız devletlerin kurulduğu yerler hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Eser ilk defa 1840'ta J. T. Reinaud ve M. G. de Slane tarafından Paris'te yayımlanmıştır. Çalışmada Ramazan Şeşen tarafından yapılan Türkçe tercümesinden yararlanıldı.⁴⁵ Müellifin bir başka eseri **El-Muhtasar fî Tarihü'l-Beşer** de Celâleddin Mengüberti dönemi siyasî olayları hakkında bilgi veren önemli eserlerinden biridir. Eser 1286'da (1870) İstanbul'da iki cilt (dört cüz) halinde yayımlanmıştır. Çalışmada Muhammed Abdu'l-Latif tarafından yapılan neşrdan yararlanıldı.⁴⁶

Ahmet Cevdet Paşa'nın **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ (Peygamberler ve Halifeler Tarihi)** adlı eseri, İslâm dininin ortaya çıkışı, Hz. Peygamber'in hayatı, Hulefâ-yi Râşidîn devri, Emevî-Abbâsî halifeleri, diğer Türk-İslâm Devletleri ve Osmanlı tarihinin 1439 yılına kadar olan ilk devirlerinden bahseden eserden Abbâsî halifelerinin Irak-ı Acem bölgesine hâkimiyeti ve Hârezmşah sultanları ile çekişmesi hakkında detaylı bilgilere ulaşılabilir. Eser ilk kez Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım tarafından neşredilmiştir. Çalışmada eseri sadeleştiren ve baskıya hazırlayan Metîn Muhsin Bozkurt'un eserinden yararlanıldı.⁴⁷

İbn Battûta (Ebû Abdillâh Şemsüddîn {Bedrüddîn} Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, ö. 770/1368-69) **Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr** diye adlandırılan ve literatürde

⁴⁴ Ebibekr b. Abdillâh b. Aybek ed-Devâdârî, **Kenzü'd-Dürer ve Gami'u'l-Gurer**, (thk. Said Abdulfettah Aşür), Kahire 1972, VII. Ayrıca müellif ve eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cevad İzgi, "İbnü'd-Devâdârî", **DİA**, XXI, 11-13.

⁴⁵ Ebu'l-Fidâ, **Takvîmu'l-buldân**, (çev. Ramazan Şeşen, **Ebü'l-Fida Coğrafyası: Takvîmu'l-buldân**), İstanbul 2017.

⁴⁶ Ebu'l-Fida, **El-Muhtasar fî Tarihü'l-Beşer**, (nşr. Muhammed Abdu'l-Latif), C. III, Kahire 1325.

⁴⁷ Ahmet Cevdet Paşa, **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ (Peygamberler ve Halifeler Tarihi)** (sadeleştiren ve baskıya haz. Metin Muhsin Bozkurt, C. II, Çile Yay., İstanbul (tarih yok).

Rihletü İbn Battûta adıyla bilinen eser, Ortaçağ'ın önemli seyahat kitaplarından ve tarih çalışanlarının faydalanabileceği değerli bir eserdir. Bugüne kadar kısmen ve tam metin olarak Fransızcadan başka, İngilizce, Almanca, Portekizce ve Urdu diline tercümeleri yapılmıştır. Arapça metin Mısır'da dört kez, Beyrut'ta iki kez basılmıştır. Arapça metin ve Fransızca tercümesi 1853-1858 tarihleri arasında Paris'te C. Defremery ve Sanguinetti tarafından dört cilt halinde neşredilmiştir. Eserin ilk tam muntazam neşri budur. Seyahatnamenin ilk Türkçe tercümesi muhtasar olarak hicrî 1290 yılında Süleyman Efendi matbaasında bastırılarak neşredilmiştir. Tezde A. Sait Aykut tarafından yapılmış tercümeden yararlanıldı.⁴⁸

İbn Hazm el-Endelüsî'nin (994-1023) Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm⁴⁹ adlı eseri halife biyografilerini göstermesinin yanında orijinal bilgiler vermesi açısından da önemlidir. Çalışmada eserin Şaban Öz tarafından yapılan Türkçe tercümesi kullanılmıştır. el-Gamidî, Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Misfer'in **Evdau'd-Düveli'l-İslâmiyye fî Şarki'l-İslâmî: Dirâse Cedîde li-Merhaletin Hâsimeyin min Târîhi'l- Müslimin: 575-629 h/1180-1231⁵⁰** adlı eseri dönemin olayları hakkında orijinal bilgiler sunmaktadır.

ii. FARŞÇA KAYNAKLAR

Alâeddîn Ata Melik Cüveynî'nin (1226-1283)⁵¹ çalışmamızda kullandığımız eseri **Tarih-i Cihangüşa⁵²** toplamda üç cildten oluşmaktadır. Kitabın ikinci cildinde konumuzu teşkil eden Hârezmşahlar tarihinden tafsilatlı şekilde bahsedilmektedir. Özellikle Hârezmşahların son hükümdarları hakkında geniş

⁴⁸ İbn Battûta, **Tuhfetü'n-nüzzâr fî ġarâ'ibi'l-emsâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr**, (trc. A. Said Aykut, **İbn Battuta Seyahatnamesi**), İstanbul 2015. Müellif ve eseri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. A. Said Aykut, "İbn Battûta", **DİA**, XIX, 361-368.

⁴⁹ **Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm)**, (thk. Bedius-seyyid el-Lahman), (trc. Şaban Öz), Ankara 2004.

⁵⁰ Sa'd b. Muhammed Huzeyfe Misfer el-Gamidî, **Evdau'd-Düveli'l-İslâmiyye fî Şarki'l-İslâmî: Dirâse Cedîde li-Merhaletin Hâsimeyin min Târîhi'l- Müslimin: 575-629 h/1180-1231**, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981/1401).

⁵¹ Cüveynî hakkında geniş bilgi için bkz. Orhan Bilgin, "CÜVEYNÎ, Atâ Melik", **DİA**, VIII, 140-141; Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)**, (haz. Yüksel Kanar), Endülüs yay., İstanbul 1991.

⁵² Cüveynî, Alaeddîn Atamelik, **Tarih-i Cihangüşa-i Cüveynî**, (nşr. Ahmed Hatemi), Tahran 1387, II; Alaeddîn Ata Melik Cüveynî, **Târîh-i Cihangüşâ**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK yay., Ankara 2013.

bilgiler vermesi açısından çalışmada kullandığımız birincil kaynaktır. Bu ciltte Karahıtaylar ve Ögedey zamanından başlayarak Hülâgu'nun İran'a gelişine kadar hüküm süren Moğol hanedanlarından da söz edilir. Farsça olarak kaleme alınan eser Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Çalışmada hem Farsça hem Türkçe tercümelerinden faydalanılmıştır.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî 1281-1340)⁵³ **Tarih-i Güzide**⁵⁴ adlı eserini Hace Reşidüddin Fazlullah'ın oğlu Gıyaseddin Muhammed adına kaleme almıştır ve Farsça umumi bir tarihtir. Eser altı bölümden oluşmakta ve eserin dördüncü bölümünün altıncı fazlı Selçuklulara ayrılmıştır. Selçuklu tarihini de üç bölüme ayıran bu bölümün Büyük Selçuklu devletinin Harezmşah sultanları ile yaptığı mücadeleler ve hizmetlere yönelik bilgilerden faydalandık. Tarih-i Güzide, Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye çevrilmiş ve biz de onun tercümesinden yararlandık.

Muhammed b. Ahmed b. Ali b. Muhammed en-Nesevî⁵⁵, nin çalışmamızda konumuz ile ilgili önemli bilgiler bulabildiğimiz **Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengüberti**⁵⁶ eserinden istifade ettik. Celâleddin Hârezmşah'ın vefatından yaklaşık on yıl sonra 639'da (1241) tamamladığı eseri aslında Hârezmşah Celâleddin Muhammed'in hayatını anlatmak için yazılmıştır. Ancak Alâeddin Muhammed Hârezmşah'ın dönemine de ışık tutmaktadır. Moğol istilâsından, yağma ve tahribatlarından, Hârezmşah Alâeddin Muhammed'in Moğollar'la yaptığı savaşılarından, uğradığı yenilgilerden, Âbeskûn'a kaçışından, annesi Terken Hatun'un ve oğullarının âkıbetinden bahsettikten sonra yakından tanıdığı Celâleddin Hârezmşah hakkında ayrıntılı bilgi verir. Kitap, Moğolların Horasan'ı işgaline bizzat tanıklık eden kişi tarafından yazıldığı için Orta Asya tarihi için önemli bir kaynaktır. Eser ilk defa Fransız şarkiyatçısı Houdas tarafından Arapça⁵⁷ metni (Paris 1891) ve

⁵³ Yazar hakkında geniş bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Hamdullah Müstevfî", **DİA**, XV, 454.

⁵⁴ Eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Târîh-i Güzîde", **DİA**, XL, 82-83; Ayrıca bkz. Erkan Göksu, "Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi", **History Studies**, III/I, (2011), s. 289-290.

⁵⁵ C. Brockelmann, "Nesevî", **İA.**, IX, 200-201; Abdülkerim Özeydin, "Nesevî Muhammed b. Ahmed", **DİA**, XXXII, 577-578.

⁵⁶ Şihabüddin Muhammed en-Nesevî, **Sîret-i Celâleddin Mingburnî**, (nşr. Mücteba Minovî), Tahran 1344hş.

⁵⁷ Muhammed en-Nesevî, **Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengübertî**, (Ed. O. Houdas), Paris 1891.

ardından Fransızca tercümesi (Paris 1895) neşredilmiştir.⁵⁸ Arapça metni M. Hâfız Ahmed Hamdî de yayımlamıştır (Kahire 1953). Eser ayrıca Kitabın VII. (XIII.) yüzyıla ait anonim Farsça tercümesini Müctebâ Mînovî mukaddime, notlar ve açıklamalarla birlikte neşretmiş (Tahran 1334hş.), bu tercümenin çeşitli baskıları yapılmıştır. Çalışmada Necip Asım tarafından Türkçe'ye tercüme edilen eserden yararlanılmıştır.⁵⁹

Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî'nin (1248-1318)⁶⁰ çalışmamızda kullandığımız en önemli eserlerinden biri olarak **Câmiu't-tevârih**⁶¹ adlı eserini zikredebiliriz. Modern anlamda ilk umumi dünya tarihi olarak kabul edilir ve Farsça kaleme alınmıştır. Eser İslam Tarihinin yanında Moğollar, Türkler, Çinliler, Yahudiler ve Avrupa (Frenk) tarihinden de bahseder. Tezde eserin Selçukluların Atsız ile mücadelesinin etraflıca anlatıldığı ve Erkan, Göksu, H. Hüseyin Güneş tarafından yapılmış Türkçe tercümesi ile Ahmet Ateş tarafından yapılmış ikinci cildin Türkçe çevirisinden yararlanıldı.⁶² Ayrıca Halife Nasır Lidinillah ve Alâeddin Muhammed arasındaki ihtilâf, Celâleddin Muhammed'in Moğollara karşı direnişinin anlatıldığı üçüncü cildin orijinal nüshasından fazlasıyla istifade edildi.⁶³

Minhâc-i Sirac el-Cûzcânî'nin (1193-)⁶⁴ en önemli eseri olan **Tabakat-ı Nasırî**⁶⁵, Hz. Âdem'den başlayarak kendi zamanına kadar gelen olayları ihtiva eden, umumi bir İslâm tarihidir. Saraya yakın olduğu için olayların bir kısmını kendi müşahadelerine, bir bölümünü de görgü şahitlerinin ifadelerine dayanarak yazmıştır. Üç bölümden oluşan eser sırasıyla Peygamberler tarihi, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler,

⁵⁸ Muhammed en-Nesevî, **Histoire Du Sultan Djelal Ed-Din Mankobirti Prince Du Kharezm**, Traduit de l'Arabe, (Ed. O. Houdas), Paris 1895.

⁵⁹ Nesip Asım, **Celâlüttin Harezemşah**, TTK. yay, İstanbul 1934.

⁶⁰ Osman G. Özgüdenli, "Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî", **DİA**, XXXV, 19-20.

⁶¹ Ramazan Şeşen, "Câmiu't-tevârih", **DİA**, VII, 132-133.

⁶² Reşidüddîn Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti**, (trc. Erkan. Göksu, H. Hüseyin Güneş), Selenge yay., İstanbul 2010; Reşidüddin Fazlullah-ı Hemedânî, **Câmiu't-Tevârih**, (nşr. Ahmed Ateş), C. II, 5. Cüz, TTK. Yay., Ankara 1999.

⁶³ Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî, **Câmiu't-Tevârih, Târîh-i selâtin-i Hârezm**, (nşr. Muhammed Ruşen), Tahran 1389/2010.

⁶⁴ A. S. Bazmee Ansari, "Cûzcânî Minhâc-ı Sirâc", **DİA**, VIII, 88-89.

⁶⁵ Minhâc-i Sirac el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî**, (nşr. Abdülhay Habîbî), I-II Tahran 1343; Minhâc-i Sirac el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar**, (trc. ve notlar Erkan Göksu), TTK yay., Ankara 2015.

Abbâsîler, İran'da hüküm süren hânedanlar, Tâhirîler, Saffârîler, Sâmânîler, Deylemîler (Büveyhîler), Gazneliler, Selçuklular, İlidenizliler, Fars Atabegleri (Salgurlular), Eyyûbîler, Hârezmşahlar, Gurlular, Delhi Sultanlığı (Muizzîler), Delhi Sultanlığı (Şemsîler), Delhi Sultanlığı'na tâbi melikler, Karahıtaylar ve Moğol istilâsı anlatılmaktadır. Tezde konu için önemli olan Abbâsîler, Hârezmşahlar, Gurlular ve Moğol İstilâsı kısımlarından yararlanıldı. Berenî Tabakât-ı Nâsirî'ye Târîh-i Fîrûz Şâhî adıyla bir zeyl yazmıştır. Eserin Hindistan'la ilgili XI ve XVII-XXIII. bölümleri ilk defa W. Nassau Lees, Hâdim Hüseyin ve Abdülhay tarafından Bibliotheca Indica Külliyyatı arasında yayımlanmıştır. Moğollar'la ilgili kısmı da Siyâsetü'l-emsâr fî tecribeti'l-a'sâr der Târîh-i Âl-i Cengîz adıyla basılmıştır. Daha sonra Abdülhay Habîbî-i Kandeherî tarafından eserin tamamı neşredilmiştir.⁶⁶ H. G. Raverty tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve bu neşrin tıpkıbasımı da yapılmıştır. H. M. Elliot ve Dowson da eserin geniş bir özetini İngilizce'ye çevirmiş ve The History of India as Told by its own Historians (London 1869) adlı kitabın II. cildinde (s. 259-383) yayımlamışlardır. Çalışmada orijinal eserden ve Türkçe tercümeden yararlanılmıştır.

Muhammed b. Alî b. Muhammed Şebânkâreî'nin (ö. 759/1358 [?])⁶⁷ Mecmuü'l-Ensâb adlı eseri⁶⁸ çağdaş bir kaynak olması açısından önemlidir. Ancak tetkik etmek istediğimiz olaylarla ilgili verilen bilgiler oldukça azdır. Hârezmşahlar Devletinin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen olaylar özetle anlatılmaktadır. Eser, Feryûmedî'nin zeyliyle birlikte Âğa Mîr Hâşim-i Muhaddis tarafından neşredilmiştir (Tahran 1363 hş./1984). Eserde yer alan Pendnâme önce M. Nazım tarafından Paris nüshası (Bibliothèque Nationale, Suppl. Persan, nr. 1278) esas alınarak İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmış, daha sonra Erdoğan Merçil, Süleymaniye Kütüphanesi nüshasına dayanarak eseri Türkçe tercümesiyle beraber neşretmiştir. Tezde eserin orijinal nüshasından yararlanılmıştır.

Beyhakî (Ebü'l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, ö. 565/1169) eseri **Tarih'ul-Beyhakî**, Gazneliler tarihini ayrıntılı şekilde anlatan bir

⁶⁶ Abdülhay Habîbî-i Kandeherî, **Tabakât-ı Nâsirî yâ Târîh-i Îrân ve İslâm**, I, Quetta 1949, II, Lahore 1954; I-II, Tahran 1363.

⁶⁷ Rıza Kurtuluş, "Şebânkâreî", **DİA**, XXXVIII, 390-391.

⁶⁸ Muhammed b. Ali Şebânkâreî, **Mecmuü'l-Ensâb**, (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1376hş.

eserdir. Biz eserden Hârezmşahlar Devletinin kurulmadan önceki bölgedeki siyasî ve sosyal yapısını anlamak için eseri kullandık. A. Behmenyâr tarafından Tahran’da (1317 hş./1938) daha sonra da Seyyid Kelîmullah Hüseyinî tarafından Haydarâbâd’da (1968) yayımlanmıştır.⁶⁹ Çalışmamızda eserin Türkçe tercümesinden yararlanılmıştır.⁷⁰

Hasan-ı Yezdî’nin (Tâcu’d-dîn Hasan b. Şihâb b. Huseyn-i Yezdî, ö. ?) **Câmi’u’t-tevârîh-i Hasenî** adlı eseri Selçuklular ve özellikle de Sultan Sencer devri için en tafsilatlı kaynaklardan biridir. Çalışmada Sencer dönemi Atsız münasebetleri üzerinde kısaca bahsedilmiştir. Eserin orijinal nüshasından yararlanılmıştır.⁷¹

iii. MÜNŞEAT MECMUALARI

İlk örnekleri XIV. yüzyılda görülmeye başlayan ve XX. yüzyıla kadar bir edebî gelenek halinde devam eden bu mecmuaların muhtevasını resmî ve özel yazışma ile mektuplar yanında manzum mektuplar, nutuk, makale ve duânâmeleri de içine alan örnekler oluşturmaktadır. Böylece münşeat, özellikle Osmanlı kültüründe şiirleri toplayan divanlar gibi her çeşit nesri bir araya getiren bir telif türü halinde gelişmiştir. Ortaçağ kaynakları arasında önemli bir yer olan münşeat mecmualarının bir kısmı günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Çalışmada Bahâeddin el-Bağdadî ve Reşidüddin Vatvat’ın (ö. 573/1177) kaleminden çıkan münşeat mecmualarını kullanıldı.

Reşidüddin Vatvat’ın (ö. 1177 veya 1182)⁷² önemli eserlerinden birisi **Ebkârü’l-efkâr fi’r-resâ’il ve’l-eş’âr⁷³’dır. Mecmua dört bölümden oluşmaktadır.**

⁶⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özeydin, “Beyhakî”, Ali b. Zeyd, **DİA**, VI, 62-63.

⁷⁰ Ebü’l-Hasen Zahîrüddîn Alî b. Zeyd b. Muhammed el-Beyhakî, **Tarih’ul-Beyhakî**, (haz. Dr. Muhammed Cafer Yahgi, tashih Dr. Ali Ekber Feyyaz), 1390 Meşhed; (Türkçe trc., Necati Lügal, **Târîh-i Beyhakî**), TTK, Ankara 2019.

⁷¹ Tâcu’d-dîn Hasan b. Şihâb b. Hasan-ı Yezdî, **Câmiu’t-tevârîh-i Hasenî**, Süleymaniye Ktb., Fatih, nr. 4307.

⁷² Hayatı ve eserleri hakkında bkz. M. N. Şahinoğlu, “Vatvât”, **İA**, XIII, 235-240; Derya Örs, “Vatvât, Reşidüddin”, **DİA**, XLII, 573; Zebîhullah Safâ, **Târîh-i edebiyat der-İrân**, II, Tahran 1373/1994, s. 954-960. Ölüm tarihi hakkında bilgiler için bk. Ahmed Ateş, “Raşid al-Din Vatvât’ın Eserlerinin Bâzı Yazma Nüshaları”, **İÜFTD.**, C. X, sa. 14, İstanbul 1959, s. 1-24.

Hârezmşah Atsız için toplanan mecmuada Atsız ve Hârezmşah İl Arslan dönemlerinde Reşidüddin Vatvat tarafından yazılan ve Halifelîğe gönderilen Arapça mektupları, Heribert Horst özetleyip Almanca'ya tercüme etmiştir.⁷⁴ Tezde Ergin Ayan tarafından Almanca'dan Türkçe'ye çevrilmiş tercüme⁷⁵den yararlanıldı. Bu mektuplar hükümdarın vazifelerinden, halifelik makamı tarafından tanınmanın verdiği anlam ve edebî özelliklerine kadar geniş alanda bize ışık tutar.

Bir diğer münşeat mecmuası **Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsahâ'**dır.⁷⁶ Vatvat bu eserini Hârezmşah Alâeddin Tekiş için toplamış ve üç kısım üzerine hazırlamıştır. Bu mecmûanın bir önemi de Reşidüddin Vatvât'ın Hârezmşâhlar için yazdığı birçok kasideyi ihtiva ediyor olmasıdır. Çalışmada Hârezmşah Atsız tarafından Halifeye gönderilen mektuplardan ve Süleymaniye Kütüphânesi, Esad Efendi nr. 3302'de kayıtlı nüshasından yararlanıldı.

Vatvat'a ait diğer önemli bir eser **Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'nnevâdir'**dir.⁷⁷ Arapça ve Farsça mektuplardan oluşan bu mecmua Hârezmşahlar tarihi için çok kıymetlidir. Hârezmşah Atsız tarafından Sultan Sencer'e gönderilen mektuplar burada bulunur. Atsız'ın Hârezmşah tahtına çıkışından son Hârezmşah sultanının dönemlerinde geçen siyasî olayları ayrıntıya girmeden anlatmaktadır. Çalışmada **Ebkârü'l-efkâr ve Arâ'isü'l-havâtır'**da bulunan ve Kâsim-i Tûysîrkânî tarafından **Nâme-hâ-yi Reşidu'd-dîn Vatvât** adı ile neşredilen bu Farsça mektuplardan yararlanıldı.⁷⁸

Sultan Alâeddin Tekiş'in inşâ Dîvânı'nın başında bulunan Bahâeddin Muhammed b. **Müeyyed el-Bağdâdî**, üslubu beğenilen bir münşi olması sebebiyle

⁷³ Reşidüddîn Vatvât, **Ebkârü'l-efkâr fi'r-resâil ve'l-eşâr**, İstanbul Üniversitesi, nr. F 424.

⁷⁴ Heribert Horst, "Arabische Briefe der Horezmsahs an den Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad-Din Watwat", **Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft**, C. XVI, (1966), s. 25-43.

⁷⁵ Heribert Horst, "Reşideddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harezmşâhlardan Halifelîğe Yazılan Arapça Mektuplar", (trc. Ergin Ayan), **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, III, sa. 6, (2012), s. 333-335.

⁷⁶ Reşidüddîn Vatvât, **'Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsahâ'**, Süleymaniye Ktb., Esad Efendi, nr. 3302.

⁷⁷ Reşidüddîn Vatvât, **'Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya, nr. 4015.

⁷⁸ Reşidüddîn Vatvât, **Nâme-hâ-yi Reşidu'd-dîn Vatvât**, (nşr. Kâsim-i Tûysîrkânî), Tahran 1958.

ısrarlar üzerine mecmua kaleme almış ve eser neşredilmiştir.⁷⁹ **et-Te vessül ile't-teressül** isimli bu mecmûa esas itibarıyla üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda fermanlar, dîvânî menşûrlar, anlaşmalar ve fetihnâmeler mevcuttur. İkinci kısım çevredeki hükümdarlara yazılan mektupları içermektedir. Bu kısım siyasî tarih çalışmaları için çok değerlidir. Üçüncü kısım ise, ihvâniyyat ve rik'alardan ibarettir. Tezde mecmuanın ikinci kısmından faydalanıldı.

2.ARAŞTIRMA ESERLERİ

Bu zamana kadar Hârezmşahlar tarihi ile ilgili yapılan araştırmalar arasında önemli gördüğümüz üç çalışma vardır. Bunlardan biri İbrahim Kafesoğlu'nun, Hârezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221) adlı eseridir.⁸⁰ Bir diğer önemli çalışma Barthold'un Moğol İstilasına Kadar Türkistan⁸¹ adlı eseridir. Bu çalışmalara Ghulam Rabbani Aziz'in A Short History of the Khwarazmshahs⁸² isimli önemli eseri ilâve edilebilir.

İbrahim Kafesoğlu eserinde Hârezmşahlar Devletinin kuruluşundan başlayarak Alâddin Muhammed Hârezmşah döneminin sonuna kadar geçen olayları teferruatlı şekilde anlatmaktadır. Konumuz ile ilgili bilgilere geniş malûmat vermekte bu nedenle kullandığımız önemli çalışmaların başında gelmektedir. Bu eser ile adı geçen devletin, komşu devletlerle olan siyasî, dinî, ekonomik ve sosyal münasebetlerini ayrıntılı şekilde görebiliriz.

Barthold, eserinde Hârezmşahlar Devleti hakkında oldukça geniş bilgi vermesine rağmen, dönemin Abbâsî halifeleri ile olan münasebetleri hakkında verdiği bilgi azdır. Ancak bu bilgiler sayesinde ulema sınıfı ile askerî fırkanın arasındaki mücadele, özellikle halife ile bozuşan Alâeddin Muhammed'in ulema sınıfından önemli kişileri öldürtmesi sonucunda doğu İslâm siyasetinin nasıl çöktüğünü görebilmekteyiz.

⁷⁹ Bahâeddin Muhammed b. Müeyyed el-Bağdâdî, **et-Te vessül ile't-teressül**, (nşr. Ahmed Behmenyar), Tahran 1315.

⁸⁰ İbrahim Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, TTK Yay., Ankara 2000.

⁸¹ V. V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yay., İstanbul 2017.

⁸² Ghulam Rabbani Aziz, **A Short History of the Khwarazmshahs**, Karachi 1978.

Ghulam Rabbani Aziz, eseri sayesinde ele aldığımız devlet ve münasebetler bakımından oldukça fazla bilgi sahip olabiliriz. Özellikle son dönem Hârezmşah sultanlarının siyasî faaliyetleri teferruatlı şekilde anlatılmaktadır. Angelika Hartmann'ın eserine bakıldığında Halife Nâsır Lidinillah'ın dış politikası ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Halife Nâsır li-Dinillâh'ın hayatıyla ilgili bilgiler fütüvvetnâmelerde de yer almaktadır.

İbrahim Bâvefa'nın Farsça kaleme aldığı "Hârezmşahlar ve Abbâsîler'in Siyasî İlişkileri, İslâm Tarihi"⁸³, eseri doğrudan konumuz ile alâkalıdır. Bu makaledeki bilgiler, faydalandığımız diğer kaynak ve araştırma eserlerden farklı bir bilgi vermemektedir.

Bütün bu eserlere ilâve olarak Aydın Taneri'nin eseri⁸⁴ de çalışmamız bakımından önemlidir. Ancak adı geçen devleti ayrıntılı şekilde anlattığı eserinde ele aldığımız konu hakkında az bilgi mevcuttur. Aynı şekilde yararlandığımız diğer önemli bir çalışma H. Ahmet Özdemir'in çalışmasıdır.⁸⁵ Yazar eserinde özellikle Moğolların İslâm ülkelerine saldırmasında nelerin etkili olduğunu ve halifenin etkilerini değişik bakış açılarıyla bize aktarmaktadır.

Hârezm, coğrafi konum olarak Sibiryâ-Volga-İskandinavya havzası, Batı Asya ve Güney Asya arasında bulunan ticari bakımdan bir kavşak konumundadır. Bazı İslâm coğrafyacıları Hârezm'i batıda Oğuz Türkleri'nin ülkesi, güneyde Horasan, doğuda Mâverâünnehr, kuzeyde yine Türk topraklarıyla çevrili bir ülke olarak tanıtır.⁸⁶ Çin'den, İran'dan ve Hindistan'dan gelen yolların Mâverâünnehr'de birleşmesinden sonra, Hazarların merkezi ve mühim ticaret şehri olan İtil'e, oradan da Azak denizi ve Karadeniz iskelelerine ulaşan yol, Hârezm'den geçiyordu.⁸⁷

⁸³ İbrahim Bâvefa, "Münasebât-ı Siyâsî Hârezmşâhân ve Abbâsiyân", *Târih-i İslâm*, Bahar 25, (1385hş.), s. 101-142.

⁸⁴ Aydın Taneri, *Harezmsahlar*, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019.

⁸⁵ Hacı Ahmet Özdemir, *Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti'nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258))*, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

⁸⁶ Osman Çetin, *Türk- İslam Devletleri Tarihi*, Düşünce Kitapevi Yayınları, İstanbul 2012, s. 55; A. Özeydin, "Hârizm", *DİA*, XVI, 217.

⁸⁷ Nuri Yazıcı, *Tarihte Türkler ve Türk Devletleri*, Konya 1997, s. 231; Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti*, s. 31; C. E. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri*, (trc. Hande Canlı), İstanbul

Bölgenin en büyük şehri Kat'tır ve buradan birçok kervan geçer, bir bakıma en önemli ticaret merkezi idi. Kat'tan sonra Hârezm'in ikinci büyük başşehri olan Ürgenç, birçok Arap ve Avrupalı seyyahlar tarafından Batı Asya ve Avrupa ile Uzak Doğu ticaret yolu üzerinde olan önemli bir şehir olarak nitelendirilmiştir. İbn Battuta bu şehri "Türklerin en büyük, en güzel ve en bakımlı şehirlerindendir" şeklinde tarif eder.⁸⁸

Arap fütühatı zamanından beri Hârezm bölgesine hâkim olan yöneticilere "Hârezmşah" unvanı verilmiştir.⁸⁹ Hârezm'in coğrafi konumu saldırılara karşı savunmayı kolaylaştıracak bir yapıdadır. Amuderya ve ona bağlanan kanallar şehir ve kasabaları yabancı istilalara karşı koruyan tabii barikatlardı. Bentler açılarak işgal ordularının geçeceği yerler sular altında bırakılırdı. Bu yüzden bölgeyi idare eden valiler kısa bir sürede bağımsız hanedanlar kurmuşlardır. Sâmanoğulları, Gazneliler ve Selçuklu Devleti devirlerinde Hârezm'e vali tayin edilenler, babadan oğula intikal eden hanedanlar kurmakta gecikmemişlerdir.⁹⁰

Hârezmşahların menşei meselesine baktığımızda; onların Türk olduğunda şüphe yoktur.⁹¹ Ancak Türklerin hangi kola mensup oldukları üzerine farklı görüşler ileri sürülmektedir. İbnü'l-Esir⁹² ve Cüveynî'ye göre⁹³, Anuştegin, Selçuklu Devleti erkânından Bilge Bey (Bilge Tigin)'in Garcistanlı bir adamdan satın aldığı bir köle idi. Bu yüzden Anuş-tegin Garca veya **Camiü't-Tevarih**'e göre⁹⁴, Anuş-tegin Garcaî diye meşhur olmuştur. Reşidüddin onu Oğuzların Beğdili boyuna bağlamaktadır. Ancak bu bilginin doğruluğuna dair herhangi bir delil elde bulunmamaktadır. Z. V. Togan eserinde "*Hârezmşahların cediti olan Anuş-tigin'in Gerce lâkabını Guzce*

2005, s. 248. Hârezm coğrafyası ve Maveraünnehr bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. O. Gazi Özgüdenli, "Mâveraünnehr", **DİA**, XXVIII, 177-180; Özeydin, "Hârizm", **DİA**, XVI, 217-220.

⁸⁸ İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, (trc. A. Said Aykut), İstanbul 2015, s. 344.

⁸⁹ Umay Türkeş Günay, **Geçmişten Geleceğe Türklerin Tarihi**, Ankara 2006, s. 273; V.V. Barthold, "Harzemşah", **İA**, V/I, 264.

⁹⁰ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 32; M. Fuad Köprülü, "Hârizmşâhlar", **İA**, V/1, 265-267; Aydın Taneri, "Hârizmşahlar", **DİA**, XVI, 228.

⁹¹ Cüveynî, **a.g.e.**, II, 26; Kazvinî, **a.g.e.**, s. 384; Nesevî, **a.g.e.**, s. 16; Erdoğan Merçil, **Müslüman - Türk Devletleri Tarihi**, TTK Yay., Ankara 1997, s. 190

⁹² İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, X, 223. Eserde Anuştekin Garşha olarak geçmektedir.

⁹³ Cüveynî, **a.g.e.**, II, 26. Ayrıca bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 339.

⁹⁴ Reşidüddin Fazlullah, **Câmiü't-Tevarih (Târih-i Selâtin-i Hârezm)**, s. 1.

okuyan Reşidüddin, onu Oğuzlardan saymıştır. Ancak, isminin Enuşe (Nuşe, Nüç) ve Tigin gibi Tiyen-şan sahası Türkleri arasında kullanılan iki kelimedenden mürekkep olduğuna ve torunlarının maiyetlerinin hiç de Oğuz olmadığına bakılırsa, o da Oğuz olmasa gerektir.”⁹⁵ diyerek menşelerinin Kanglı-Kıpçak boylarından olduğunu ileri sürer. İbrahim Kafesoğlu ise Hârezmşahların Halaç Türklerinden olabileceğini belirtir.⁹⁶

Bu dönemde Yakın ve Orta Doğu’da yaşayıp Hârezmşahların komşusu olan devletler ise şunlardır: Abbasî Halifeliği, Begteginliler, Moğol İmparatorluğu, Salgurlular, İldenizliler, Gürcü Krallığı, Eyyubîler, Türkiye Selçuklu Devleti’dir.⁹⁷

Gerek İslâmiyetten önce gerekse İslâmiyetten sonra Hârezm’de bu unvanı taşıyan çeşitli hanedanlar yaşamıştır. Bunlardan ilki Pers İmparatorluğu yıllarından başlayarak 995’e kadar devam eden Afrigoğullarıdır. Bu dönemde Kâth şehri⁹⁸ başkent olarak kullanılmıştır. Yezid döneminde bölgeye ilk İslâm akınları başlamış, Hârezm’in iç karışıklıklarından yararlanarak Kuteybe b. Müslim kumandasındaki İslâm ordusu 93 (712) yılında Hârezm’e girerek bölgeyi ele geçirmiştir. Mâverâünnehr şehirlerinde birer askerî garnizon kurulmuştur. Kuteybe b. Müslim (705-715)’in, idareye, askerî vali İyas bin Abdullah, diğeri de haraç işlerine bakacak olan Ubeydullah adlı, iki kimseyi memur ettiğine bakılırsa, Hârezm’in kısa bir zaman içinde tamamıyla Arap hâkimiyeti altına alındığına hükmolunabilir.⁹⁹ Ebu’l Abbas Me’mun b. Muhammed zamanla güçlendi ve hâkimiyet sahasını genişletmeye başladı. 385’te (995) Kâs’ı zaptedip Afrigoğulları’nın son temsilcisi Ebu Abdullah Muhammed’i öldürttü ve hârezmşah unvanını aldı. Böylece Hârezm 995-1017 yılları arasında Me’munîler adıyla anılan ve başşehirleri Gürgenç¹⁰⁰ olan yeni bir hanedanın

⁹⁵ Z. V. Togan, “Hârezm”, **İA**, V/I, 250.

⁹⁶ İbrahim Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti**, s. 41-42.

⁹⁷ Hasan Geyikoğlu, “Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu”, **TA**, IV, 917.

⁹⁸ Ceyhun’un doğusunda bulunan şimdiki Şah Abbas-ı Velî kasabasıdır.

⁹⁹ A. Nimet Kurat, “Kuteybe b. Müslim’in Hârezm ve Semerkand’ı Zaptı”, **AÜDTCFD**, C. IV, sa. 5, (1948), s. 396-400. Abbasî halifesi Memun zamanında muhtemelen Torkasbata’nın oğlu Hârezmşah İslâm’a girip Abdullah adını aldı. (Abdülkerim Özyayın, “Hârizm”, **DİA**, XVI, 218).

¹⁰⁰ Asıl adı Gürgânc’dır. Arapça olarak yazılışı: el-Cürcâniyye, Moğollar Ürgenç demektir. İstahrî ve İbn Havkal eserlerinde, Cürcaniyye diye bahsederek bu şehrin Kat’tan sonra ikinci en büyük şehir ve Oğuzların ticaret yeri olduklarını söylerler. Bkz. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, İstanbul 2017, s. 160

eline geçmiş oldu. Sebüktegin'in damadı olan Ebu'l-Abbas b. Me'munî, bölgeyi adaletli bir şekilde yönetmiştir. Sultan Mahmud ile dostluk ilişkileri vardı. Bir müddet sonra yaşadıkları anlaşmazlık yüzünden Sultan Mahmud'un ülkesini istila etmesinden korkarak hutbeyi Sultan Mahmud adına okutmaya razı olmuştu. Ancak Hârezm halkı buna karşı çıkarak ülke içinde karışıklık meydana geldi. Bölgedeki asiler Sultan Mahmud'un askerlerinin elinden kaçmayı başarmışlardı. Bir müddet sonra Hârezmşah Ebu'l-Abbas'ın konağını basarak onu öldürdüler.¹⁰¹ V. (XI.) yüzyılın başlarında Hârezm'deki iç karışıklıklara müdahale eden Sultan Mahmud, Hezaresb'de kazandığı savaştan sonra Me'muniler hanedanı mensuplarını esir alarak Horasan'a gönderdi, asiler ise yakalanıp bağlanmıştır. Böylece 1017-1041 yılları arasında bölgeye hüküm süren Altuntaşoğulları dönemi, Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin Altuntaş el-Hâcib'i Hârezmşah unvanıyla bölgeye tayin etmesiyle başlamış oldu.¹⁰² Onun ölümünden sonra yerine vali olarak Hârezm'i idare eden Harun, Sultan Mahmud'un 1030'da ölümü üzerine Gazne sultanı Sultan Mesud'a karşı isyan ve muhalefet yoluna gitti. O tarihlerde Nur-ı Buhara bölgesinden Hârezm sınırlarına gelen Tuğrul ve Çağrı Beyler ile Sultan Mesud'a karşı işbirliğine girişti. Hârezmşah Harun'un amacı Horasan'ı ele geçirmek ve bu Türkmen süvarilerini öncü birlik olarak kullanmaktı. Harun, bu amacına ulaşmak için Gürgenç'ten harekete geçti. Otağını kurdurduğu yerde Gazneli Veziri Ahmed b. Samed'in tavsiyesi ve Sultan Mesud'un emri ile hazırlanan suikastta öldürüldü 6 Cemaziyelahir 426 (18 Nisan 1035).¹⁰³ Harun'un ölümü hem Hârezm'in karışmasına yol açmış hem de Selçukluların Hârezm'de tutunma ümitlerini yok etmişti. Buhara'ya gitme ihtimalleri yoktu, çünkü Ali Tegin ölmüş oğulları iş başına geçmişti. Şah Melik'ten korktukları için Hârezm'de de duramıyorlardı. Onlar için Ceyhun'u geçerek Horasan'da mücadeleye girişmekten başka çare kalmamıştı. Nitekim 1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Sultan Mesud tarafından görevlendirilen Cend Emîri Şah Melik

¹⁰¹ Beyhakî, **a. g. e.**, s. 643.

¹⁰² Abdülkerim Özeydın, "Hârizm", **DİA**, XVI, 218; Yazıcı, **a.g.e.**, s. 351-352; Abdülkerim Özeydın, "Harezmsahlar Devleti", **TA**, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 883; Altuntaşoğulları dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. A. Özeydın, "Altuntaş el-Hacib", **DİA**, II, 547-548.

¹⁰³ Beyhakî, **a.g.e.**, 652; Aydın Taneri, **Harezmsahlar**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2019, s. 11-12; Faruk Sümer, "Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi, Hârezm Valisi Altuntaş", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 1987, s. 50-51.

bölgede meşru bir hüccete sahip olunca hücumlarını artırdı ve Altuntaşoğulları'nı Hârezm'den çıkarıp başşehir Gürgenç'e girerek saltanat tahtına oturdu ve bölgede hem kendi adına Sultan Mesud adına hutbe okuttu.¹⁰⁴ İki yıl sonra Tuğrul ve Çağrı Beyler Şah Melik'i Hârezm'den uzaklaştırdılar¹⁰⁵ ve bölge bu tarihten itibaren Selçuklular tarafından tayin edilen valilerce yönetildi. Şah Melik tarafından Hârezm'den uzaklaştıırılan Altuntaşoğulları ise eski dostları Selçuklulara sığınsa da umdukları ilgiyi göremeyince dağılmışlardır.

Sultan Alparslan'ın 1065'te Mangışlak'a yaptığı seferle Hârezm Selçuklu hâkimiyetine girmiştir. Alparslan bölgenin idaresini oğlu Ayaz'a bıraktıysa da ileriki yıllarda bölgenin idaresi mahalli reisler tarafından sürdürülmüştür.¹⁰⁶ Sultan Melikşah taştâr¹⁰⁷ı Anuş Tegin Garçeî'yi Hârezm şahnesi olarak tayin etmiştir 470 (1077). Ancak o, sultanın yanından başşehir İsfahan'dan ayrılamadığı için bölgenin idaresi Hârezmşah unvanlı başka bir kişinin elindeydi. Melikşah'ın ölümünden sonra ise bölgenin yönetimi fiilen Kıpçak Türkleri'nden İlkinci b. Koçkar'ın¹⁰⁸ elinde kalmıştı.

Büyük Selçuklu sultanı Berkyaruk zamanında Horasan, devrin en nüfuzlu emirlerinden Dad-Beg, Habeşi b. Altun-tak idaresinde bulunuyordu. Sultan Berkyaruk, Horasan meliki Arslan Argun'un ölümünden sonra onu destekleyen Merv şahnesi Kodan ve İlkinci b. Koçkar'ı itaat altına almak istiyordu. Koçkar'ın şehre gelmesinden rahatsız olan Kodan, Emir Yaruktaş'dan yardım alarak gece eğlenirken

¹⁰⁴ Beyhakî, **a.g.e.**, s. 657.

¹⁰⁵ Hârezm'de Gazneliler adına bölgeyi yöneten son vali Şah Melik'in akıbeti ve Hârezm bölgesinin Selçuklulara intikali konusunda bakılacak kaynakların başında Beyhakî gelir. Eserinin sonunda Gazne hükümeti ile bağlılığını devam ettiren Şah Melik'in Selçukluların eline düştüğünü ve ailesinin de aynı akıbete uğradığını kaydeder. Ancak bu konu ile alakalı yazılmış olaylar günümüze ulaşmamıştır. Beyhakî, **a.g.e.**, s. 658.

¹⁰⁶ Taneri, "Hârezmşahlar", **DİA**, XVI, 228; A. Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti", **TA**, IV, 883-896.

¹⁰⁷ **Taştâr**; Sultanın leğen ve ibriklerinin nezaretine memur, hükümdara en sadık has köleler arasından seçilen kişi. Bk. Barthold, **Türkistan**, s. 324; Cüveynî, **a.g.e.**, II, 27; Cüveynî, **a.g.e.**, (trc., Mürsel Öztürk), s. 255.

¹⁰⁸ Bu kişinin adını Barthold (**Türkistan**, s. 340) İkinci okuyor. Ayrıca bk. M. F. Köprülü eserinde("Hârezmşahlar", **İA**, V/1, 166.) şimdiye kadar yanlış okunan kelimenin aslının İlkinci olduğunu söylemektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Fuad Köprülü, **Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşesi Meseleleri**, Belleten, sayı: 28, s. 263.)

onu öldürdüler.¹⁰⁹ Kodan ve Yaruktaş'ın isyan edip Hârezm'e hâkim olduğunu öğrenen Sultan Berkjaruk onları cezalandırmak için Emîr-i Dâd Habeşî b. Altuntak'ı görevlendirdi. O görevini başarı ile yerine getirerek bölgeyi idare etmesi için Taştdâr Anuştegin oğlu Kutbeddin Muhammed'i, Hârezmşah lâkabı ile Sultan Berkjaruk'un da onayıyla tayin etmiştir.¹¹⁰ Altuntak'ın öldürülmesinin ardından Sencer bütün Horasan'a hâkim olmuş, Kutbeddin'i Hârezmşah olarak yerinde bırakmıştır. Hârezmşahlar devletinin esas kurucusu görebileceğimiz Kutbeddin Muhammed 30 yıl boyunca Hârezm'i idare etmiştir.¹¹¹ Mevkiini kuvvetlendirmeyi başararak Sencer'e karşı her zaman sadıkane davranmış, idaresi altındaki Hârezm maddi ve manevi huzur içinde olmuştur.¹¹² O müstakil bir hükümdar değildi. Ancak sülalesinin gelecekteki faaliyetine sağlam bir zemin hazırlamıştır. İbnü'l-Esîr onun hakkında adaletli olduğunu zikreder.¹¹³ Kendi adına yazılmış eserlerde padişah, "kutbeddünya veddin", "ebu'l feth", "muinü'l-müminin" gibi lâkapların verildiğini görüyoruz.¹¹⁴

Konumuzu teşkil eden Hârezmşahlar devleti birçok Türk devletinin kurucuları gibi basit bir gulâmlıktan valiliğe, melikliğe ve sonunda saltanata yükselen bir hanedandır. Bu aşamalar dikkate alınırsa hanedan haline gelmesi yüz seneyi bulmuştur. Selçuk Bey'in Cend'e gelişi olan tarih 960 yılından itibaren torunları Tuğrul ve Çağrı beylerin saltanatı tesis ettikleri 1040 yılına kadar geçen süre yine yüz yılı bulmaktadır.

Ele aldığımız bölgenin diğer gücü Abbâsî hilafetinin, Harezmşah devleti ile münasebetine kadar olan tarihinden kısaca bahsedilebilir. Hz. Peygamberin

¹⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 222; A. Özeydin, "Kutbüddin Hârizmşah", **DİA**, XXVI, 484-485.

¹¹⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 223; Barthold, **Türkistan**, s. 340.

¹¹¹ Cüveynî, **a.g.e.**, II, 27 (**a.g.e.**, trc., 255). Kutbeddin Muhammed 30 yıllık valiliği süresini Sencer'e tam bağlı olarak sürdürdü. Hayatının sonuna kadar bu görevde kalan Muhammed bir yıl kendisi bir yıl oğlu Atsız Sencer'in huzuruna giderek Hârezm gelirini takdim ediyorlar, Sencer de buna karşılık çeşitli hediyeler veriyordu. 521 (1127) ölümüne kadar Hârezm valisi olarak bu görevde kalmıştır. Bk. Kazvinî, **a.g.e.**, s. 385.

¹¹² Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 44; Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, s. 353; Köprülü, "Hârizmşahlar", **İA**, V/I, 266; Dr. İbrahim Bavfa, "Hârezmşahlar ve Abbasîler'in Siyasi İlişkileri", **İslâm Tarihi**, İslâmi Azad Üniv. , Tahran 1385, s. 102-103.

¹¹³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 223-224; Barthold, **Türkistan**, s. 340.

¹¹⁴ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 44; Köprülü, "Hârizmşâhlar", **İA**, V/I, 266; A. Özeydin, "Kutbüddin Hârizmşah", **DİA**, XXVI, 485.

ölümünden sonra İslam dünyası yeni bir yöneticiye ihtiyacı vardı. Peygamberin yakın dostlarından Hz. Ebû Bekir hilafet makamına seçilmiş, kendisinden sonra sırası ile Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali bu makamda bulunmuştur. Böylece “Dört Halifeler ya da Hulefâ-yi Râşidîn”¹¹⁵ denilen dönem başlamıştır.¹¹⁶ Uzun süre makamda duramayan Hz. Ali, Harîcîler tarafından 661’de şehit edilince Emevîlerden Muâviye b. Ebû Süfyan¹¹⁷ halifelik makamını ele geçirmiştir. Onun döneminde birçok önemli askeri başarılar elde edilmiştir. Ancak sosyal ve idari alandaki uygulamaları, yönetimden memnun olmayan grupların ayaklanarak Abbâsî İhtilalinin başlamasına sebep olmuştur. Ebû Müslim 129-130 (747) yılında Horasan’da Emevîlere karşı isyan çıkarmış, Kûfe şehrinde Ebu’l-Abbas es-Seffâh¹¹⁸’ın 132-136(750-754) halifeliği ilan edilmiştir (14 Rebûlevvel 132/31 Ekim 749).¹¹⁹İktidara gelen Abbâsîler adını Hz. Muhammed’in amcası Abbas b. Abdülmuttalib b. Hâşim’den almışlardır.¹²⁰

İslam dünyasında Abbasilerin yönetimi ele geçirmesiyle idari, siyasi ve ilmi alanlarda büyük değişiklikler olmuştur. Ebu’l Abbas, Fırat üzerinde geçici bir başkent, ondan sonraki halife el-Mansur¹²¹ da Dicle’nin batısında yeni bir kalıcı başkent Bağdat’ı inşa ettirerek yönetimi buraya taşımıştır.¹²² Ebu Cafer el Mansûr’dan sonra iktidara oğlu el-Mehdî Billâh 158-169 (775-785) geçmiştir.¹²³ Ondan sonra oğlu Mûsâ, el-Hâdî lakabıyla geçse de iktidarı çok sürmemiş 169-170

¹¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Âdem Apak, **Anahatlarıyla İslâm Tarihi II: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi**, İstanbul 2009.

¹¹⁶ Casim Avcı, “Hilâfet”, **DİA**, XVII, 540; T.W. Arnold, “Halife”, **İA**, V/1, 149-155; D. Sourdel-A. K. S. Lambton, “Khalifa”, **EI2**, IV, 937-950.

¹¹⁷ Süyûtî, **Târîhu’l-Hulefâ**, (trc. Abdullah Gündüz, **Halifeler Tarihi**), İstanbul 2018, s. 200-212; İrfan Aycan, “Muâviye b. Ebû Süfyan”, **DİA**, XXX, 332-334.

¹¹⁸ Hakkı Dursun Yıldız, “Ebû’l-Abbas es-Seffâh”, **DİA**, X, 283-284.

¹¹⁹ Nahide Bozkurt, **Abbâsîler (750-1258)**, İsam Yay., İstanbul 2016, s. 37.

¹²⁰ Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsîler”, **DİA**, I, 34.

¹²¹ Nahide Bozkurt, “Mansur” **DİA**, XXVIII, 5.

¹²² İbn Havkal, **a. g. e.**, s. 199; Ebu’l-Fidâ, **Takvîmu’l-buldân**, s. 252; Bernard Lewis, **Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Arkadaş Yay., İstanbul 2017, s. 86; Abdülazîz ed-Dûrî, “Bağdad”, **DİA**, IV, 425-433.

¹²³ Halife ve dönemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Güzel, **Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr**, Konya 2012; Nahide Bozkurt, “Mehdî-Billâh”, **DİA**, XXVIII, 377-379.

(785-786), yerini kardeşi Hârûn er-Reşîd¹²⁴ 170-193 (786-809) almıştır. Hârûn er-Reşîd dönemi, Abbasi gücünün ulaştığı en yüksek nokta olarak kabul edilir. Ancak kendisinden önceki halifelerin gücü taşrada zayıflamıştı. Bu nedenle çöküşün ilk izlerini de taşıyordu.¹²⁵

Hârûn er-Reşîd, kendisinden sonra el-Emîn'i veliahd seçmişti (183/799). Ancak ikinci veliaht oğlu el-Me'mûn annesi Türk olmasından dolayı İranlılar ve Türkler onun destekçileriydi. Hârûn'dan sonra hilafet tahtını ele geçirmiş, Bağdat'ta kuşatılan el-Emîn 24 Muharrem 198/24 Eylül 813 tarihinde öldürülmüştür.¹²⁶ Aslında bu kardeşler arasındaki rekabet Irak ve İran arasındaki rekabetten çok, önceki dönemlerin toplumsal sorunlarının devamıydı. El- Me'mûn, kendisini destekleyen bu Türk unsurları ordusunda yetiştirmeye başlamıştır. İran'dan aldığı desteğe güvenerek başkenti Merv'e taşımak istemiş, ancak Irak halkının protestosuyla karşılaşınca vazgeçmiştir. Halifeler, el-Mutasım Billâh¹²⁷ (833-842) ve el-Vâsık Billâh (842-847) dönemlerinden itibaren kendi generallerinin kuklaları gibiydiler. Türk kumandanlar yavaş yavaş idarî kadrolara geliyordu. Generaller istedikleri gibi halifeyi indirip yerine başkasını geçiriyorlardı.¹²⁸ Bu baskıdan kurtulmak için fırsat oldukça Türk kumandanlarını öldürüyorlardı. Türkler ve halifeler arasındaki bu mücadele 892'de merkezin tekrar Bağdat'a taşınmasına kadar devam etti. el-Vâsık'tan sonra hilafete gelen el-Mütevekkil-Alellâh¹²⁹ (232- 247/847-

¹²⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Andre Clot, **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007; Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", **DİA**, XVI, 258-261.

¹²⁵ Lewis, **a.g.e.**, s. 89.

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, VI, 248. Halife el-Memûn ve dönemi hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Nahide Bozkurt, **Mutezile'nin Altın Çağı: Me'mûn Dönemi**, Ankara 2002.

¹²⁷ Halife hakkında detaylı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Mu'tasım-Billâh", **DİA**, XXXI, 380-382. Hâlife el-Mutasım, 836'da Sâmerâ şehrinin kuranak hilafet merkezini buraya taşıdı. el-Câhız, **a. g. e.**, s. 61-62; Mustafa Demirci, "Sâmerâ", **DİA**, XXXVI, 70-71; Hatice Kübra Topuz, "Başşehir Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra Dönemi", **İSTEM**, IX/18, 2011, s. 83-112. Önceki halife gibi ordusunun büyük çoğunluğunu Türk birliklerinden oluşturmuştur. Türklerin sayısı arttıkça Bağdat halkı ile Türkler arasında sorunlar oluşmaya başlamıştı. Mehmet Azimli, "Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu", **TA**, IV, İstanbul 2000, s. 365; Hakkı Dursun Yıldız, Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu: 833-842, (**Basılmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1965.

¹²⁸ Yıldız, "Abbâsiler", **DİA**, I, 34.

¹²⁹ Halife hakkında bilgi için bkz. Mahmud Kırkpınar, Abbâsî Halifesi Mütevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861, (**Basılmamış Doktora tezi**), Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

861), el-Muntasır-Billâh¹³⁰ (247-248/861-862), el-Mu'tez-Billâh¹³¹ (252- 255/866-869), el-Mühtedî-Billâh¹³² (255-256/869-870), el-Mu'temid'Alellâh¹³³ (870-892) Türklerle yaşadıkları mücadelelerden dolayı hayatlarından oldular. Halife el-Mu'tazid Billâh¹³⁴ (892-902) devrinde devlet biraz toparlanma yaşadıysa da onun ölümüyle tekrar eski haline döndü.

IX. Yüzyılda İslam dünyasında siyasi parçalanmalar olmuş, halifenin gücün kabul eden devletler kurulmuştur. Ancak bu devletler hutbe okuma ve para bastırmada halifenin adından sonra kendi isimlerini de kullanmışlardır.¹³⁵ Mısır'da Tolunoğulları (868) ve İhşîdiler (935), Horasan ve Maverâünnehir'de Sâ mânîler (819), Horasan'da Tâhirîler (821), Sistan bölgesinde Saffârîler (867), Suriye ve el-Cezîre'de Hamdânîler (905) gibi devletler kurulmuştur.¹³⁶ 945'te Bağdat'ın Büveyhîler tarafından işgali devleti sona getirmekteydi. İranlı ve Şîî olan Büveyhîler, Fars, Kirman, Cibâl bölgelerinde hâkimiyet kurdular. Abbasî hilâfeti Şîî bir hanedanın baskısı altına girdiler ve bütün siyasi, askeri otoritelerini kaybettiler. Böylece Emîrû'l-ümeralar döneminin devamı gibi olan Büveyhîler Dönemi başlamıştır.¹³⁷ Bağdat'ı almalarından kısa süre sonra Halife el-Muktefî Billâh¹³⁸

¹³⁰ Abdülkerim Özeydın, "Müstansır-Billâh", **DİA**, XXXII, 24-25.

¹³¹ Ali Aktan, "Mu'tez Billâh", **DİA**, XXXI, 390-391.

¹³² Abdülkerim Özeydın, "Muhtedi Billâh", **DİA**, XXXI, 527-528.

¹³³ Ali Aktan, "Mu'temid-Alellâh", **DİA**, XXXI, 527-528.

¹³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Aktan, "Mu'tazid-Billâh", **DİA**, XXXI, 383-384.

¹³⁵ V. V. Barthold, **İslâm'da İktidarın Serüveni: Halife ve Sultan**, (çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2012, s. 51-53.

¹³⁶ Ebülfez Elçibey, **Tolunoğulları Devleti 868-905**, (çev. Fazıl Gezenteroğlu), İstanbul 1997; Ahmet Ağırakça, "İhşîdiler", **DİA**, XXI, 551-553; Aydın Usta, **Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâ mânîler**, İstanbul 2013; Hasan Kurt, "Tâhirîler", **DİA**, XXXIX, 403-404; Erdoğan Merçil, "Saffârîler", **DİA**, XXXV, 464-465; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camîu'd-düvel Hamdânîler Musul ve Halep Emîrlikleri (905- 1004)**, (çev. Ömer Tellioğlu), İstanbul 2018. Bu hanedanlıklar Abbâsî hilafetini tanıyorlar, öncelikli amaçları kendi hakimiyetlerini güçlendirmek olmuştur. Bkz. Osman G. Özgüdenli, "Ortaçağda İrân: Zaman ve Mekân", **Turco-İronica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006, s. 17.

¹³⁷ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler Devri", **DGBTİ**, III, s. 327; K. V. Zettersteen, "Büveyhîler", **İA**, II, s. 843-845; Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", **DİA**, VI, 498-500; Mehmet Azimli, "Sünnî Hilafete Tahakküm kurmuş Bir Şîî Hanedan: Büveyhîler", **DÜİFD**, VII/2 (2005), s. 22; Ahmet Güner, **Büveyhîler'in Şîî-Sünnî Siyâseti**, İzmir 1999, s. 18-303.

¹³⁸ Abdülkerim Özeydın, "Müktefî-Billâh", **DİA**, XXXI, 535-536.

(902-908)'yi makamdan indirip hilafete el-Muktedir Billâh¹³⁹ (908-932) geçmiştir. Bu dönemde Karmatîlerin faaliyetlerine tekrar başladığını görüyoruz. Halife el-Muktedir'den sonra hilafet tahtına kardeşi el-Kâhir Billâh¹⁴⁰ oturmuştur. Kısa süreli hilafet döneminde Mûnis el-Muzaffer ve adamlarını yönetim dışı bırakmak için uğraştı. Kendisinden sonra sırası ile Halife er-Râdî Billâh (934-940), el-Muttakî Lillâh (940-944), el-Mustekfî Billâh (944-946), ardından el-Mutî-Lillâh (334-363/946-974) hilafet başına getirilmiştir. Makamda iken felç olması yüzünden halifeliği bırakan el-Mutî yerine et-Tâî'-Lillâh¹⁴¹ (363-381/974-991) 13 Zilkade 363/5 Ağustos 974 hilafete oturdu. Abbasîlere eski itibarını tekrar kazandırmaya çalışan el-Kâdir-Billâh¹⁴² (381-422/991-1031) yılına kadar uzun bir süre halifelik yapmıştır. Şîî gruplara karşı her zaman tavrını koymuştur, onun bu tavrını destekleyen Gazneli Sultan Mahmud da Şîa taraftarlarına karşı faaliyetlerde bulunmuştur.¹⁴³ El-Kâdir-Billâh, kendisinden sonra vasiyeti üzerine el-Kâim Biemrillâh¹⁴⁴ (1074)'ı hilafetin başına çıkarmıştır. Abbasi hilafetinin ortadan kaldırmak için uğraşıldıkları bu zamanda İran'da yeni bir güç olarak çıkan Selçuklular, Sünnî inancı benimsiyordu. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı kurtararak halifeye dini gücünü tekrar kazandırdı ve hutbe Selçuklular adına okunmaya başlanmıştı. Halifenin beklentisi çok farklı idi. Eski dünyevî yetkilerine sahip olmayı beklerken, ruhanî lider konumuna düşmüştü. Dünya işleri halifenin sultan unvanı verdiği kişiler tarafından yürütülmüştür.¹⁴⁵ Büveyhî ordusu Türk askerlerinin kumandan Arslan el-Besâsîrî, 450/1058'de tekrar Bağdat'a girip halifeyi tutuklatmıştır. Ancak bir süre sonra Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi ile 6 Zilkade

¹³⁹ İhsan Arslan, Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti, (**Basılmamış Doktora Tezi**), Selçuk Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

¹⁴⁰ Saim Yılmaz, "Abbâsîlerin Siyasi Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir- Billâh (320-322/932-934)", **İSTEM**, VI/12, (2008), s. 71-103; Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Kâhir-Billâh", **DİA**, XXIV, 172-173.

¹⁴¹ Fikret Işıltan, "Tâyî al-Tâ'î 'Lillâh", **İA**, XII/1, 68-69.

¹⁴² Mustafa S. Küçükaşçı, "Kâdir-Billâh", **DİA**, XXIV, 127.

¹⁴³ Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları**, İstanbul 2007, s. 103-105.

¹⁴⁴ Suat Kaymak, Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075), (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

¹⁴⁵ Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 2017, s. 193.

451/14 Aralık 1059'da Arslan Besâsîrî kaçmış, ancak Selçuklu ordusu tarafından yakalanıp öldürülmüştür.¹⁴⁶

El-Kâim Biemrillah (422-467/1031-1075) dönemindeki bu olaylar ile Selçuklu-Abbâsî arasındaki bağları kuvvetlendirmek için evlilikler gerçekleştirilmiştir.¹⁴⁷ Onun ölümünün ardından sırasıyla el-Müktedî Biemrillâh (487/1094)¹⁴⁸, el-Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118)¹⁴⁹, el-Müsterşid-Billâh (488/1095) halife tayin olunmuştur.¹⁵⁰

¹⁴⁶ Süyûtî, **a.g.e.**, s. 428; Mehmet Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, İstanbul 1976, s. 43. Arslan Besâsîrî hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Besâsîrî”, **DİA**, V, 528-529.

¹⁴⁷ İlk evlilik Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun ile el-Kâ'im Biemrillâh arasında 1056'da yapılmıştır. Bkz. Azîmî, **a. g. e.**, s. 13; Ali Sevim, “İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 436-500=1044/45-1106/07)”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXIX/33, 2008, s. 2; Ali Sevim, “İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092)”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXVI/30, 2005, s. 11.

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 195; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 432-433; el-Endelüsî, **a. g. e.**, s. 63; Angelika Hartmann, “Muktedî-Biemrillâh”, **DİA**, XXXI, 142.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 197.sa

¹⁵⁰ Osman Gazi Özgüdenli, “Müsterşid-Billâh”, **DİA**, XXXII, 145-147.

BİRİNCİ BÖLÜM

HÂREZMŞAHLAR DEVLETİ-ABBÂSÎ HİLÂFETİ (DEVLETİ) MÜNASEBETİNİN BAŞLANGICI

1. ATSIZ DÖNEMİ (1128-1156)

A. Atsız-Sultan Sencer Mücadelesi ve Bağımsızlığının İlânı

Kutbüddin Muhammed 1128 yılında öldükten sonra kendisinden sonra oğlu Kızılarslan Atsız Sencer'in menşuru ile 1128'de Harezmşâh olarak tayin edilmiştir.¹⁵¹ Atsız, bilgisi ve yiğitliği sayesinde Sencer'in özel ilgisini kazanmıştır. Hatta babasının sağlığı zamanında Sultan Sencer'in sarayında önemli bir mevki de kazanmış, Oğuzlar ile mücadelesinden dolayı kendisine “gazi” unvanı verilmiştir.¹⁵²

Atsız saltanatının ilk yıllarında Sencer'e tam bir sadakat ile bağlı kalmış, Sultan Sencer ile birlikte Maverâünnehr seferlerine iştirak etmiştir.¹⁵³ Karahanlı devleti içinde çıkan isyanda yardım etmek üzere yola çıkan sultan konakladığı yerde birkaç suikastçi tarafından öldürülecektir. Ancak Atsız Sultan'ın bu zor anında hayatını kurtararak suikastçileri öldürmüştür.¹⁵⁴ Cüveynî'de bu durum şöyle anlatılır. Sultan Sencer Tamgaç hanın isyanı üzerine Maverâünnehr'e yürüdüğü sırada Atsız yanında değildi. Av yerinde bulunan bir grup asker sultanı öldürmek için plan yapmışlardı. Atsız ögle uykusundayken bir anda uyanarak at istemiş ve sultanın yanına doğru yol almıştır. Atsız yetişip sultanı kurtardı. Sultan ona durumunun tehlikede olduğunu nasıl öğrendiğini sorunca Atsız rüyasında Sencer'in hayatının

¹⁵¹ Reşîdüddin Fazlullah, **Cami'ü't-Tevârih Selçuklu Devleti** s. 168; Cüveynî, **a.g.e.**, II, 27 (**a.g.e.**, trc., s. 256); Jürgen Paul, “Atsız b. Muhammad b. Anüshtegin (Khwarazmsah)”, **Encyclopedia of Islam-Three**, 2015-1, 43; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 44; Köprülü, “Harizmşahlar”, **İA**, V/I, 266; Clifford Edmund Bosworth, “Khwarazmshahs”, **The Encyclopedia of Islam**, VI, Leiden 1960, 1067; Kazvinî, **a.g.e.**, s. 385.

¹⁵² Taneri, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵³ Cüveynî, **a.g.e.**, II, s. 28 (Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 256); Barthold, **Türkistan**, s. 340.

¹⁵⁴ Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 411. Ayrıca bk. Bunyatov, **Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti**, (trc. Tural Rızayev), Derin yay., İstanbul 2003. s. 7; Reşîdüddîn Vatvât, **Nâmehâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât**, s. 154; Paul, “Atsız b. Muhammad b. Anüshtegin (Khwarazmshah)”, **EI**, VI, 43; Jürgen Paul, “Sanjar and Atsız: Independence, Lordship, and Literature”, **In Nomad Aristocrats in a World of Empires**, (ed. J. Paul) Wiesbaden: Reichert 2013, s. 89;

tehlikede olduğunu ve son sürat yanına geldiğini söyler.¹⁵⁵ Bu olaydan sonra Sencer, Atsız'ı en sadık adamı olarak görmüştür.

Selçuklulara 18 yıl gibi sürede bağlı kalan Gazne sultanı Behramşah'ın bağımsız hareket etmeye başlaması üzerine Sultan Sencer Gazne'ye bir sefer düzenlemiştir. Ancak bir müddet sonra Behramşah ve Sencer arasında yumuşama olmuş ve sultan onu affetmiş ve Atsız ile birlikte Gazne'den ayrılarak Merv'e dönmüştür.¹⁵⁶ Bu sefer sonucu Atsız için önemliydi. Çünkü Sultan Sencer'in sefer esnasında kendisine karşı soğuk davranması Atsız'ın Sencer'e karşı sadakatinin sarsılmasına neden olmuş ve isyan belirtilerinin baş göstermesine neden olmuştur. Kaynaklar bunun nedeninin Merv sarayındaki devlet adamlarının kıskançlıkları yüzünden olduğunu belirtir.¹⁵⁷ Devlet adamlarının Atsız'a karşı kıskançlıklarının en büyük göstergesi olarak Sencer'e av yerindeki suikastı düzenleyen bizzat Atsız olduğunu iddia etmişler, sultan nazarında değeri ve itibarı yükselen Atsız'ı ortadan kaldırma planları yapmışlardır.¹⁵⁸

Sultan'ın kendisine karşı soğuduğunu ve bunu emirlerin kıskançlıklarına bağlayan Atsız, Sultan ile birlikte çıktığı Belh seferinden geri dönmüştür. Sencer de buna müsaade etmiştir.¹⁵⁹ Atsız'ın Sencer'in yanından ayrılarak Harezm'e

¹⁵⁵ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 256.

¹⁵⁶ İbnü'l-Esir'de Sultan Sencer'in Gazne seferi anlatılırken yanında Atsız olduğuna dair bir bilgi vermemektedir. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, s. 36; Reşîdüddîn Vatvât, **Nâmehâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât**, s. 155; Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti (Siyasi Tarih)**, Nobel yay., Ankara 2005, s. 112; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, TTK yay., Ankara 1989, s. 89; Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, İSAM yay., İstanbul 2013, s. 266.

¹⁵⁷ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 256 ; Barthold, **Türkistan**, s. 341; Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, IX, Çağ Yayınları, İstanbul 199, s. 24; Kazvinî, **a.g.e.**, s. 385; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 411; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti**, s. 45; Mustafa Demir, **Büyük Selçuklular Tarihi**, Sakarya Kitabevi yay., Sakarya 2004, s. 147; Çağatay ULUÇAY, **İlk Müslüman Türk Devletleri**, MEB yay., İstanbul 1977, s. 88; Taneri, **a.g.e.**, s. 22.

¹⁵⁸ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 256. Ayrıca bk. Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti**, s. 45; Fırat Umanç, **Atsız Dönemi Hârezmşahlar Tarihi (1128-1126), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2017, s. 19.

¹⁵⁹ Sencer, Atsız'a izin vererek onun maksudını anlamıştır. Yanındaki kumandanlara “*O artık sizden uzaklaştı, bir daha yüzünü göremeyiz*” deyince yanındakiler, “*Mademki böyle, niye ona dönmesi için izin verdiniz ve ona iyi davrandınız?*” şeklinde sormuşlardır. Bu soruya Sultan Sencer, “*Onun bizim ülkemizde hakkı çok. Ona kötü davranmak insanlık anlayışımıza ters düşer*” cevabını vermiştir. Bk. Cüveynî, **a.g.e.**, s. 256; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 8; Allahyâr Hil’atberî ve Mahbûbe Şerefi, **Târîh-i Hârezmşâhiyân**, Tahran 1394hş., s. 16; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Devleti**, s. 46.

dönüşünden sonra bölgesinde gücünü artırma faaliyetlerine başlamıştır. Türk göçebeleri kendi tarafına çekmeye başlayarak yerini sağlamlaştırmıştır. Cend şehri üzerine yürüyerek buradaki Türk halkının askeri gücünden yararlanmak istiyordu. Bu sayede Kıpçaklar ve Kanlılardan oluşan bir askeri birlik oluşturmuştur.¹⁶⁰ Cend seferinden sonra askeri bakımdan önemli bölgelerden biri olan Mangışlak'ı da ele geçirmiştir. Bölgeleri ele geçirirken çok çetin savaflara girmiştir. Nihayetinde bölgede nüfuz ve kudretini artırdıktan sonra Harezm'e dönmüştür.

Atsız'ın bu hareketlerini haber alan Sencer onu birkaç kez uyarıda bulunmuş ve karşılığında olumlu bir tepki göremeyince 1138 yılında onu ortadan kaldırmak için Hârezm üzerine sefere çıkmıştır. Atsız'ın Cend ve Mangışlak'ta hiçbir izni olmadan Müslüman kanı döktüğünü itham etmiştir.¹⁶¹ Atsız bunun üzerine ona itaat etmekten çıkarak isyan eder ve sultanın memurlarını hapsederek mallarına el koyar.¹⁶² Sencer bu isyanı önlemek için Atsız'ın karargâhını kurduğu Hezaresb kalesine doğru yol alır. 15 Kasım'da gerçekleşen savaşta Atsız çeşitli tedbirlere rağmen büyük bir mağlubiyete uğramıştır.¹⁶³ Savaşta esir ve ölü sayısı 10 bin olarak verilmektedir. Esir edilenler arasında Atsız'ın oğlu Atlıg¹⁶⁴ da vardır. Sultan Sencer Atlıg'ı derhal idam ettirerek başını Maverâünnehr'e göndermiştir.¹⁶⁵ Atsız'ın

¹⁶⁰ Faruk Sümer, **a.g.m., Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sa. 44, (1986), s. 2.

¹⁶¹ Barthold, **Türkistan**, s. 341; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 9; Hil'atberî ve Şerefi, **a.g.e.**, s. 17; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 47; Taneri, **a.g.e.**, s. 18; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 267; Faruk Sümer, "Atsız b. Muhammed", **DİA**, IV, 91; Aynı yazar, **a.g.m., Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, s. 2; Özaydın, "Harezmşahlar Devleti", **Türkler**, s. 884; Abdülkerim Özaydın, "Cend", **DİA**, VII, 360; Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür**, TTK yay., Ankara 1995. s. 217; Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2013, s. 73;

¹⁶² Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 47; Barthold, **Türkistan**, s. 341; Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 268; Sümer, "Atsız b. Muhammed", **DİA**, 91; Sevim ve Merçil, **a.g.e.** s. 217; Köprülü, "Harizmşahlar", **İA**, V/I, 266, 267; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 9.

¹⁶³ Harezmşah Atsız, Sencer ordusunu güç durumda bırakmak için ordugâhı çeviren araziye su vermiştir. Harezmîliler sonraki istilalarında da bu tekniğe başvurmuşlardır. Bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 341

¹⁶⁴ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 67. Bu isim hakkında yazılmış farklı adlar için bk. Cüveynî, **a.g.e.**, s. 257..

¹⁶⁵ Osman Gazi Özgüdenli, **Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavan Savaşı, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1994, s. 22; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 8; Clifford Edmund Bosworth, , "The Eastern Seljuq Sultanate (1118-57) KhwarazmShahs of Anüshtegin's Line up to the Appearance of the Mongols (1097-1219)", **History of Civilizations of Central Asia the Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the Fifteenth Century**, IV, Eds. M. S. Asimov and Clifford Edmund Bosworth, Unesco Publishing, (1997), s. 171; Barthold, **Türkistan**,

kaçmasından sonra Sencer bölgeyi kardeşinin oğlu Süleyman b. Muhammed'e bırakarak Merv'e dönmüştür. Ancak onun dönüşünden kısa süre sonra Harezm'e tekrar gelerek Süleyman'ı bölgeden uzaklaştırmış yönetimi yeniden ele geçirmiştir.¹⁶⁶ Atsız'ın hiçbir direnişle karşılaşmadan bölgeyi alarak halkın onun etrafında tekrar toplanmasını sağlamıştır. Zira halk Süleyman'ın idaresinden hoşnut değildi. Atsız 1141'de tekrar Sencer'in itaatini kabul etmiş, ancak bu çok uzun sürmemiştir.¹⁶⁷ Sencer'in Katavan'da Karahıtaylar karşısında aldığı yenilgi üzerine sadakat ahdini bozarak bağımsızlığını ilan etmiştir.¹⁶⁸ Sencer'in payitahtı Merv'i ve 1142'de Horasan'ın önemli merkezlerinden biri olan Nişabur'u ele geçirerek buralarda kendi adına hutbe okuttu.¹⁶⁹ Atsız bu bölgelerde hutbe okutarak bağımsız bir devlet kurma yoluna gitmekteydi. Atsız tarafından Abbâsî Halîfesi Müktefî-Liemrillâh'a (1136-1160) gönderilen bir mektupta Halîfe Müktefî-Liemrillâh'a saygı ve bağlılığını vurgulamış, Halîfe'den bağımsızlığını meşrulaştırmasını rica etmiştir.¹⁷⁰ Halife Atsız'a değerli elbiseler ve hediyeler ile birlikte bağımsızlığını

341; Yıldız, **Büyük İslâm Tarihi**, s. 25; Sümer, "Atsız b. Muhammed", **DİA**, IV, 91; Aynı yazar, "a.g.m.", **TDAD**, s. 3.

¹⁶⁶ Atsız'ın huzurunda görevli Şair Reşidüddin Vatvat onun padişahlığını kutlamak ve Selçuklu hâkimiyetinin Harezm'de son bulduğunu söylemek için bir kaside söyler: "*Melik Atsız, ülke tahtına oturunca Selçuklu devleti ve hanedanı son buldu.*" Bkz. Reşidüddîn Vatvât, **Dîvân**, (nşr. Sa'îd Nefîsî), Tahran 1339hş., s. 44; Reşidüddîn Vatvât, **Nâme-hâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât**, s. 155; Kazvinî, **a. g. e.**, s. 385; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 67; Hasan-ı Yezdî, **a.g.e.**, vr. 218b; Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 268. Ayrıca bkz. Buniyatov, **a.g.e.**, s. 9; Paul, "Atsız b. Muhammad b. Anüshtegin (Khwarazmsah)", **EI**, I, s. 44; Vasilij Vladimiroviç Barthold ve Bertold Spuler, "Atsız", **The Encyclopaedia of Islam**, I, Leiden 1960, s. 750.

¹⁶⁷ Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 269.

¹⁶⁸ Sencer'in Karahıtaylara mağlubiyeti Atsız'ın menfaatlerine çok uygun gelmekteydi. (İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XI, 83-84) Karahıtayları Harezmşah'ın çağırması olduğunu söyler. Ayrıca bk. el-Ömerî, **a.g.e.**, s. 268; Hüseyinî, **a.g.e.**, II, s.50; Ancak Cüveynî bu teze karşılık Atsız'ın kendi topraklarının Karahıtaylar tarafından yağma edildiğini söyler. Atsız Karahıtaylar'a haraçtan başka her yıl 30. 000 altın dinar ödemeyi de kabul etmiştir. Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, II, s. 88; Özgüdenli, **Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar Katavan Savaşı**, s. 78, 79; Barthold, **Türkistan**, s. 343; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 14; M. Ali Çakmak, "Moğol İstilas ve Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", **Türkler Ansiklopedisi**, VIII, (2002), 904-916, s. 905; Köprülü, "Harizmşahlar", **İA**, V/1, 267.

¹⁶⁹ Atsız okuttuğu hutbede Sencer'in başına gelenlerin felaketlerin, kendisinin gösterdiği sadık hizmetlere karşı gösterdiği nankörlüğün bir cezası olduğunu söyler. "*Pişmanlıktan kendisine bir fayda gelip gelmeyeceğini bilemeyiz. Çünkü devleti için bizim gibi bir desteği ve dostu hiçbir yerde bulamaz.*" Bk. Barthold, **Türkistan**, s. 343; Taneri, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁷⁰ Mektup için bk. Heribert Horst, "Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda Harzmşahlardan Halîfelîge Yazılan Arapça Mektuplar", (trc. Ergin Ayan), **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, III, sa. 6, (2012), s. 333-335.

meşrulaştıran fermanı göndermiştir. Ayrıca aynı yıl Halîfe Müktefî-Liemrillâh'tan aldığı “*sultan*” unvanı ile hâkimiyetini meşrulaştıran Atsız, kendi adına sikke bastırmıştır.¹⁷¹ Halife tarafından istila hareketini gönderilen fermana dayandırmaya çalışan Atsız'ın amacı tam olarak hedefine ulaşamadı. Bölgelerdeki hâkimiyeti çok uzun sürmedi, aynı yıl Horasan tekrar Sencer'in hâkimiyetine girdi.

Sencer, Atsız'ın tekrar isyan emellerini beslediğini öğrenince, arabuluculuk yapması için Şair Edip Sabir'i Harezm'e elçi olarak göndermiştir.¹⁷² Edip, Atsız'ın iki fedaiyi Merv'e göndererek Sultan'ı öldürtme planını öğrenince meseleyi hemen Sultan Sencer'e bildirmiştir.¹⁷³ Bu sayede Sencer tehlikeden kurtuldu. Ancak Atsız o elçiyi yakalayarak Ceyhun'a atıp öldürmüştür.¹⁷⁴ Sencer bu olay üzerine üçüncü kez Harezm üzerine yürüdü ve Hezaresp kalesini zapt etti. Harezmşah'ın isteği üzerine Ahu-puş adındaki bir zahidin iki taraf arasında arabuluculuk yapmasını istemiştir. Sencer isyancıları affetmiş, ancak Harezmşah'ın huzuruna gelerek itaat arz etmesini istemiştir. 12 Muharrem 543 (2 Haziran 1148) yılında gerçekleşen bu olayda Atsız sultanın önünde yer öpmedi, sadece başını eğerek, Sultan Sencer dizginlerini çekmeden bölgeden ayrıldı.¹⁷⁵ Sencer bir kez daha onun bu hareketini affederek Merv'e geri döndü.

¹⁷¹ İbrahim Artuk-Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, MEB yay., I, İstanbul 1970, s. 428; Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 270; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 11.

¹⁷² Cüveynî, **a.g.e.**, s. 258; Devletşah, **Tezkire-i Devletşah**, (trc. Necati Lugal), I, İstanbul 1977, I, s. 136; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 58; Barthold, **Türkistan**, s. 343; Aziz, **a.g.e.**, s. 6, 7; Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 277; Aynı yazar, **Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavan Savaşı**, s. 92; Öngül, **a.g.e.**, s. 251; Özaydın, “Hârizmşahlar Devleti”, **TA.**, s. 885.

¹⁷³ Edip Sabir suikast planı haberini alınca iki fedainin eşkâlini yazarak yaşlı bir kadının ayakkabısının içine koymuş ve Merv'e göndermiştir. Bk. Reşîdüddîn Vatvât, **Dîvân**, s. 45; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 258; Devletşah, **a.g.e.**, I, s. 136, 137. Ayrıca bk. Hil'atberî ve Şerefi, **a.g.e.**, s. 19; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 58; Barthold, **Türkistan**, s. 343-344; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 15; Sümer, “Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II Harizmşah Atsız (490-551=1097-1156)”, **TDAD**, s. 4.

¹⁷⁴ Taneri, **a.g.e.**, s. 23; Kazvinî, **a. g. e.**, s. 386; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 258; Reşîdüddîn Vatvât, **Nâme-hâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât**, s. 161; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 58; Özaydın, “Hârizmşahlar Devleti”, **TA.**, s. 885; Köprülü, “Hârizmşahlar”, **İA**, V/1, 267.

¹⁷⁵ Kazvinî, **a. g. e.**, s. 387; Barthold, **Türkistan**, s. 344; M. Altay Köymen “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, **AÜDTCFD**, V, sa. 2, (1947), s. 163; Hil'atberî ve Şerefi, **a.g.e.**, s. 19, 20; Buniyatov, **a.g.e.**, s. 17.

Atsız Horasan üzerindeki emellerini hiçbir zaman bırakmadı. Bölgede nüfuzunu kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Cüveynî'ye göre 1152'de Cend bölgesini ele geçirerek oğlu İl Arslan'ı vali olarak atamıştır. Atsız bunlarla ilgilenirken diğer taraftan Horasan'da çıkan Oğuz isyanında Sencer esir düşmüştür. Sencer'in 1153-1156 yıllarında yaşadığı esir hayatı süresince Atsız Horasan bölgesinde rahat hareket etme imkânı bulmuştur.¹⁷⁶ Horasan'da Kıpçaklara karşı askeri harekette bulunmuş, Oğuzların Merv ve Nişabur'u yağmaya uğratarak karışıklık yapmalarından istifade etmiştir. Sencer ordusu ve emirleri sultanın yokluğunda Sencer'in hemşirezadesi Mahmud'un etrafında toplanmışlardır. Atsız oğlu İl Arslan ile birlikte Merv'e Mahmud'un yanına giderek Sencer'in esaretten kurtulduğu haberini aldı ve sultana tebrikname yazmıştır.¹⁷⁷ Emirlerine itaat etmek için hazır olduğunu, ordusuna katılmaya ve Harezm'e dönmeye hazır olduğunu bildirdi. Atsız gerçek emellerine tam ulaşmadan 1156'da Selçuklu sultanına bağlı olarak ölmüştür. Ancak o Cend ve Mangışlak şehirlerini ülkesine katmış, Türk askerlerden oluşan askeri birliklerle kuvvetini artırarak bağımsız bir devletin temellerini atmıştır.

B. Atsız-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler

i. İlk Münasebetlerin Başlaması

Dönemin sultanları ve Sultan Sencer ele geçirdiği yerlerde okutulan hutbelerde kendilerinden önce Abbâsî halifelerinin adlarını, lakaplarını zikretmiştir. Halifeye karşı saygı ile eğilirler ve değerli hediyeler takdim ederlerdi. Atsız da diğer Selçuklu sultanları Halife ile arasını iyi tutmuştur.¹⁷⁸ Bu şekilde Halifenin de desteğini alarak bağımsız bir sultan olduğunu tüm İslam dünyasına duyurmayı istemiştir.

¹⁷⁶ Barthold, **Türkistan**, s. 345; Atsız, Sencer'in esir düşmesinden sonra bölgede isyan eden fırsatçı durumuna düşmek yerine, sultanın haklarını korumaya çalışan tabi bir role girmiştir. Taneri, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁷⁷ Taneri, **a.g.e.**, s. 24.

¹⁷⁸ Atsız, vaizlik makamına tayin ettiği Hâce İmâm Fulân'a göndermiş olduğu bildiride şöyle yazmaktaydı: "*O, vazifede iken temiz ve Abbâsîlerinki gibi siyah elbiseler giysin. Güzel sözlerle Allah'a, Peygamber'e, sâhabelere, Halife'ye, Hârizmşâh'a dua etsin.*" Atsız'ın bu sözlerinden yola çıkarak Halifelik makamı ile iyi ilişkiler yaşadığı anlaşılmaktadır. Bk. Ergin Ayan, "Harezmşâh Atsız'ın Divânından Çıkmış Bazı Münşeâtın Muhtevası", **Türk Dünyası Araştırmaları**, sa. 130, (Şubat 2001), s. 230.

Güçlü bir siyaset politikacısı olarak karşımıza çıkan Atsız çevresinde gelişen olayları takip ederek adımlar atıyordu. Karahıtaya her yıl vergi vermekte idi. Ama bu tamamen onlara bağlı olduğu anlamına gelmiyordu. Komşu devletler ile siyasi ilişkilerini iyi tutmayı çıkarlarına uygun görüyordu. Zira o dönemde Sencer aleyhine hareket eden Atsız onun Abbasi halifesi ile arasının bozuk olduğunu da değerlendirerek Halifeye daha çok yakınlaşmaya başlamıştı. Sencer'in, Irak Selçuklu Devleti üzerine yaptığı seferde (1132) Abbasi Halifesi ile arası bozulmuştu.¹⁷⁹ Irak Selçuklu tahtında bulunan Mahmud'un ölümünden sonra yerine oğlu Davud geçirilmiştir. Ancak Sencer kendi rızası alınmadan böyle bir harekete girişildiği için çok kızmış, bunun üzerine kardeşinin oğlu Tuğrul b. Muhammed'i yanına alarak Cibâl ve Irak şehirlerine gitmek için harekete geçmiştir 536 (1132).¹⁸⁰ Mesud, Halife el-Müsterşid¹⁸¹ ve Selçukşah aralarında anlaşarak, Mesud Halife tarafından sultan ilan edilirken Halife de Irak'ı vekili aracılığıyla idare etmeyi planladılar.¹⁸² Bu sayede Halife yeniden siyasi bir kuvvete sahip olabilecekti. Bu amaçla Irak şehirlerinin tümünde hutbelerden Sencer'in adını kaldırmış ve ardından 526 (1132) yılında Atabeg Karaca es-Sâkî kumandasındaki orduyu Bağdat'tan Sultan Sencer'e karşı göndermiştir. Sultan Sencer ordunun harekete geçtiğini öğrenmiştir. İki ordu Dinever nehri yakınlarında karşılaştı. (8 Receb 526/25 Mayıs 1132).¹⁸³ Savaş sonunda Irak Selçuklu Devleti tam bir hezimetle çıkmıştır. Sultan Sencer ile ilişkilerin bozulması Atsız'ın lehine olmuştur. Bu sayede Sencer'e karşı halifeden yardım alabilecekti. Ayrıca Halife el-Müsterşid, Atsız'ı Sultan Sencer'e karşı

¹⁷⁹ Abbâsîler ile Büyük Selçuklu Devleti arasındaki münasebetler hakkında bkz. Mevdûdî, **Selçuklular Tarihi**, (trc. Ali Genceli), Hilal yay., I, Ankara 1971, s. 35-38.

¹⁸⁰ Münecimbaşı, **Camîu'd-düvel: Selçuklular Tarihi Horasan- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, s. 118. Ayrıca bk. Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **TA.**, VIII, (2002), 625; Andrew C. S. Peacock, **The Great Seljuk Empire**, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015, s. 95.

¹⁸¹ Halife ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Müsterşid-Billâh", **DİA**, XXXII, 145-147. Ayrıca bkz. Nuran Ünal, Abbasi Halifesi El-Müsterşid-Billâh Ve Dönemi (512/1118-529/1135), (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul Mayıs 2019, s. 11.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 533; Cevdet Paşa, **a.g.e.**, II, s. 813. Ayrıca bk. Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **TA.**, s. 625; Ali Öngül, **Selçuklular Tarihi Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, I, Çamlıca yay., İstanbul 2014, s. 242.

¹⁸³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, X, 534; Bundârî, **a.g.e.**, s. 149; Ayrıca bk. Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 243; Merçil, "Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi", **TA.**, s. 625; Sevim ve Merçil, **a.g.e.** s. 213; Faruk Sümer, "Mes'ûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, XXIX, 350.

kışkırtarak kendi yanına çekmeye çalışmıştır.¹⁸⁴ Atsız iktidarı boyunca Halife ile arasını iyi tutmaya çalışmıştır. Bunun örneği olarak Halife el-Muktefi Liemrillah’a (1136-1160) gönderilmiş dört adet mektubunu ilişkilerini daha iyi anlayabilmek için ayrıntılı olarak ele alacağız.

ii. Halife ile Mektuplaşmalar

Halife el-Muktefi Liemrillâh’a (1. mektup)

“Allah’ın hayır ve bereketi Resulullah Muhammed’in ve ailesinin ve Allah’ın barışı Halife el-Muktefi Liemrillâh’ın 530-555 (1136-1160) üzerine olsun.

Allah, kulunun ve özellikle babasının adalete öncelik verme yolundaki tutumlarına şahittir. O, 80 yıldır Müslüman olarak yaşamış ve varlığının büyük bir kısmını hayır işleri için vakfetmiştir. 20 yaşından itibaren, yani iyi ile kötüyü ayırt edeliden beri, onun hiçbir yılı, Horasan ve Hârizm halkı ona güvenerek emniyet içinde uyuyana ve can ve mallarından emin olana kadar, Türk ülkelerine ve kâfirlerin ülkesine muzaffer seferler yapmadan geçmemiştir.

O’nun zamanında Selçuklular için önemli bir hadise meydana geldi: Onlar, bir çocuğun ebeveynine sığınması gibi, O’nun güç ve kuvvetinin yardımına sığındılar. O, yardım etmekte gecikmedi ve bütün kuvvetini, kendisinden istenildiği şekilde, onların amaçlarını gerçekleştirmek için, onların düşmanlarına karşı sarf etti. Atalarımız bunu Allah’ın lütfu ve keremiyle, peygamberin izinden giderek gerçekleştirdiler. O şehit öldüğü zaman bu kul onun yerini aldı ve kötülere karşı savaşıarak, Selçuklu kadınlarının ve devletin korunması hususunda onun yolundan gitti.

İntikam zamanı gelince, bugün her kabilenin en kudretlisi olan kulunuz, onların şehirlerini yıktı, adamlarını öldürdü ve İsmailî katili ona gönderdi, onun her iki Halife el-Müsteşid 512-529(1118-1135) ve er-Râşid’e 529-530(1135-1136) yaptığı gibi. Eğer O, kalp ve akıl, kulak ve göz sahibi olsaydı, cehaletten uyanır ve

¹⁸⁴ Hil’atberî ve Şerefi, a.g.e., s. 48; Elham Hasanzadeh, *Tarih-i İran der Devrâne Hârezmşâhiyân*, Tahran 2013, s. 48.

Allah'ın izni ile kâfirlerin üzerine gitmeyi tercih ederdi. Fakat göz önünü görmekte kördür, dil af dilemekte dilsiz, gözleri kör, kulakları sağır olmuştur.

O gün düşman orduları ile karşılaştığımızda, o savaş başlamadan önce büyük kayıp vererek kaçtı. Bu felâketi yaşadıktan sonra, kendisine gelmesi gerekirdi; fakat O, kâfirlerden kalabalık bir grup ile birleşti ve onların yardımıyla savaşmak üzere kulların ülkesine girdi. 537(1142) yılının Rebî'ülahir ayı başında O, Hârizm'in en önemli kalelerinden biri olan Hezâresb'i kuşattı, fakat 5 günde kaleyi alamadı ve müdafileri müzakere yoluyla teslim olmaya zorladı. Kalenin teslimi önerisi reddedilince savaş başladı ve iki taraf da 20 gün boyunca büyük kayıplar verdi. O, kalenin fethinin arzularını yerine getirmediğini fark edince, oradan kulunuzun doğmuş olduğu büyük şehre geçti. Oraya ulaştığı zaman, şehrin asker ve teçhizat bakımından donatılmış bulunduğunu öğrenince, çekilmek, orada kalmak veya şehrin etrafındaki düşman topraklarında hareket etmek konularında kararsız kaldı. O, en kolayını seçip, askerlerini köyleri katil ve yağmaya gönderdi. Bu arada kahramanlar ona karşı geldiler, pek çoklarını öldürüp, ganimet elde ettiler. Durumu ümitsiz bir hale gelince O, Ramazan ayının ortasında kale kapısının önüne geldi; tıpkı yaşama veda eden ve ölümü bekleyen biri gibi.

Kulunuz bunun üzerine fakîh ve âlimler çağırarak onlardan, düşmanla savaşmanın dinen caiz olup olmadığına dair fetva istedi. Onlar ittifakla onu mağlup edenin Allah tarafından mükâfatlandırılacağını bildirdiler. Bunun üzerine kulunuz Allah'ın inayeti ve izni ile büyük bir ordunun ortasında dışarı çıktı. “lâ ilâhe illellâh” ve “Allahu Ekber” savaş nidâlarıyla düşmana hücum ettiler ve O'nu öyle bir mağlup ettiler ki, kurtuluşu kaçmakta aradı. Bundan sonra Hârizm'in dış bölgelerinde bulunan 'SKND adındaki bir kaleyi 50 gün kuşattıysa da muvaffak olamadı. Nihayet O, hiçbir şey elde edemedi, çok sayıda at, silah ve eşya bırakarak ülkeyi terk etti.

Bu güzel durum için kulunuz, sadece el-Muktefi'nin hanedanının yardım ve hayır duasına minnetdardır ve majestelerinden Hârizm vilâyetinin valiliği için tevki konulmuş bir menşûr rica eder.

Allah müminlerin emîrinin günlerini artırsın...”¹⁸⁵

Mektubun başında Atsız babası Kutbüddin Muhammed’i anlatmaktadır. Ardından babası öldükten sonra onun yerini aldığını ve ömrünü kâfirlerle savaşıarak geçirdiğini söyler. Halife el Mukktefî Liemrillah’tan önce bulunan halife el-Müsterşid ve ardından gelecek olan halefi er Raşid Billah 17-18 Zilkaade 520-29 (30 Ağustos 1135) yılında İsmaililer tarafından katledilmiştir.¹⁸⁶ Mektubun devamına bakıldığında Sencer 537 yılında Hezaresb kuşatması gerçekleşmemiştir. Birinci kuşatma 533/1138, ikinci kuşatma 538/1143 yılında yapılmıştır. Ancak bu iki kuşatma da başkent Gürgenç’e yapılmış ve her iki kuşatma sonucunda da Atsız başarısız olarak Sultan Sencer’den af dilemiştir. Hezaresb kuşatması üçüncü kuşatma olan 542/1147 yılında gerçekleşmiştir. Verilen tarih yanlışlığı yüzünden kaynaklarda konu ile ilgili net bir bilgiye ulaşamıyoruz. Mektubun devamında SKND adlı yer geçmektedir. Horst’a göre burası aşağı Seyhun’da Özkend’dir. Atsız açıkça mektubunda halifeden kendisini Harezmi’nin bağımsız bir valisi olarak tanımasını ve bunun adına bir menşur çıkarmasını talep etmektedir.¹⁸⁷

Halîfe el-Muktefî Liemrillâh’a (2. mektup)

“Allah’ın barışı müminlerin emîrinin üzerine olsun ve kulunuz, Allah’tan ve peygamberinden, O’nun sarayına ve dostlarına bereket niyaz eder.

Müminlerin emîrine en mükemmel dinî itaat farzdır ve kulunuz doğruyu yanlıştan ayırt edeliden beri, mukaddes majestelerinin hizmetçisi olmak, dostlarına yardım etmek ve düşmanlarına karşı savaşmak isteği hasıl olmuştur.

Fakat bu arada, majestelerinin keskin bakışlarına malum olduğu üzere, kulunuzun amaçlarını gerçekleştirebilmesi için bazı engeller bulunmaktadır.

¹⁸⁵ Horst, **a.g.m.**, s. 337.

¹⁸⁶ Bundârî, (**a. g. e.**, s. 161)’ye göre suikasti bizzat Sencer tertip etmiştir. Ancak Kafesoğlu tarafından bu iddialar reddedilmiştir. (Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s.26.) Özgüdenli, böyle bir suikastin Selçuklu hükümdarlarının bilgi ve desteği olmadan gerçekleştirilemeyeceğini belirtmiştir. Özgüdenli, **Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157)**, s. 254; Aynı yazar, bu konuda kapsamlı bir çalışma yapmıştır. Bk. “Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, **İÜFTD**, sa. 39, (2004), s. 1-35.

¹⁸⁷ Ayrıntılı mektuplar hakkında bk. Horst, “Arapça Mektuplar” **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Araştırmaları Dergisi**, s. 335.

Bunların en büyüğü şudur, kulunuzun ülkesi ile kâfir Türklerin ülkesi sınırdadır ve kulunuz zamanının büyük kısmını din düşmanlarıyla savaşmakla ve onları islâm ülkelerinden uzak tutmakla geçirmektedir. Kulunuzun kısa sürelik yokluğunda bile, halk kâfirlerin saldırılarına karşı savunamamaktadır.

Sarayınızın çok uzak olmasına rağmen, kulunuz kendini Halîfenin tahtına yakın bulmakta ve Allah'tan kutsal majestelerini esirgemesini dilemektedir.

Kulunuz bu hezimet, görüş ve düşüncelerinizin saflık ve temizliği için, haber vermek amacıyla gönderdi. Kutsal majestelerinden istemiş olduğum hilât ve teşrifât, battıktan sonra yıldızları yeniden yükseltecektir.

Hârizm'in imâmları ve 'âlimleri arasında müminlerin emîrine dua etmeyen hiç kimse yoktur.”¹⁸⁸

Atsız bu mektubunda kendisini halifeye yakın olduğunu ve daima onun hizmetinde bulunduğunu ve bulunacağını dile getirmektedir. Amaçlarını gerçekleştirme yolunda gayrimüslim Türkler'i engel olarak görür. Burada muhtemelen Cend ve Mangışlak'ı ele geçirirken savaştığı gayrimüslim Türklerden bahsetmektedir. Ayrıca ülkesinde bulunan din adamları ve büyüklerin her zaman halife için dua ettiğini de belirtir. Horst'a göre bu mektup, muhtemel olarak Halifenin onun birinci mektubuna verdiği cevap karşısında gönderilmiştir. Hilât ve teşrifat valilik ataması ile alakalı diplomasiye ait olma ihtimali vardır.

Halîfe el-Mukktefî Liemrillâh'a (3. mektup)

“Allah'ın barışı müminlerin emîri el-Muktefî'nin üzerine olsun; kulunuz yüce Allah'tan Elçisi Muhammed'e, sarayına ve dostlarına bol nimetler diler.

İslâm'a bağlı olanlara mahumdur ki, Allah'ın halîfesi, müminlerin emîri, yeryüzünde onun saf ağacının adil bir dalıdır.

Kulunuz hayırla şerri biri birinden ayırt edebildiğinden beri, en büyük arzusu yüce tahtın yanında duranlara katılmak olmuştur. Ancak, bu isteğini yerine

¹⁸⁸ Bk. Horst, **a.g.m.**, s. 337.

getirebilmekte önüne açık engeller çıkmıştır. En büyük mânia ise Hârizm ülkesinin kâfirlerin dışlarının önünde durmasıdır. Kulunuz, İslâm topraklarını korumak için yılın değişik mevsimlerinde yazın ve kışın iki defa kâfirlerin üzerine sefere çıkmaktadır. İşte bu açık engeller olmasaydı, kulunuz ivedilikle kutsal majestelerine gelirdi. Fakat, kulunuz adaletin güçlenmesine, düşmanların, kâfirlerin ve evlâtlarının kahrına, dinin ve müminlerin ise korunmasına hizmet eder.

Bu nedenle kulunuz, görevini ayaklarının yerine kalemle yerine getirmeye çalışmaktadır. Müminlerin emîrinin iyi niyetlerinden dilediğimiz, kulunun özrünü kabul etmesi, onun kutsal majestelerinin en sâdık hizmetçisi olduğuna emin olması ve onu bazen yüce emirleriyle ödüllendirmesidir ki böylelikle kulu bunları büyük bir gayretle yerine getirsın ve samimi tutumunu göstere...”¹⁸⁹

Atsız bu mektubunda önüne çıkan engellerin kâfirler ile savaşmak ile olduğunu söyler. Kâfirlerle savaşmaktan kendisinin halife nezdine gelemediğini, bu duruma üzüldüğünü ve özür dileyerek onun en sadık hizmetçisi olduğunu dile getirir. Bu mektubun tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ancak Horst’a göre bu mektup kesin Atsız tarafından Halife el-Muktefi’ye gönderilmiştir.

Halîfe el-Muktefi Liemrillâh’a (4. mektup)

“Allah’ın barışı müminlerin emîri el-Muktefi’nin üzerine olsun. Uzak ve yakına, onun emniyet ülkesinin en kutsal olduğu sır değildir.

Eğer kulunuz, İslâm’ın ünlü bir sınır ülkesi olan Hârizm’de nöbetle işgal etmeseydi ve sadakatle din düşmanlarına ve kâfir Türklere karşı savaşmasaydı, itaat için kanatlarıyla kutsal majestelerine doğru uçardı. Fakat engeller açık ve özür bellidir ve müminlerin emîrinin lütfu özür dilemeyi mümkün kılmaktadır.

Bu mektubu getiren zamanımızın büyük ‘âlimi ve ülkenin en ünlü zatıdır. Memleketinde ona tasavvufun ve Allah korkusunun ışığı denmiştir ve yaşadığı şehirde ona tedrisin anahtarı emanet edilmiştir ve günlerini ilim ve irfan öğretmekle

¹⁸⁹ Horst, **a.g.m.**, s. 337.

geçirmiştir. Bu tanınmış meziyetlerinden başka o, Abbâsî hânedânının sâdık bir bağlısı ve duacısıdır.

Şimdi o, barış şehrine seyahat edecek ve oradan devamla mukaddes şehirlere hac vazifesini yerine getirmek için gidecek. Bu vesileyle kulunuz, bu hizmeti onun samimi niyetlerini ve itaatini gösterme bakımından onun eliyle yerine getirmek istedik. Umarız, bu hizmetimizi kabul eder ve kulunuzu mühürlü menşurunuzla onurlandırırınız ki böylece ona riayet için olağanüstü çaba harcar...’’¹⁹⁰

Atsız mektubunda yine önceki mektubunda belirttiği gibi kendisinin din düşmanları ve kâfirlerle savaşarak vakit harcadığını ve nezdine gelemediğinden dolayı özrünü belirtir. Bağdat’a hac ziyaretine gitmek isteyen büyük bir âlim için gönderdiği bir tavsiye mektubudur ve tarihi tam olarak tespit edilememiştir.

2. İL ARSLAN DÖNEMİ (1156-1172)

A. İl Arslan Tahta Çıkışı ve Halife ile Münasebetler

Babası Atsız öldükten sonra Harezm’e dönen İl Arslan’ın tahta çıkış tarihi 22 Ağustos 1156-1157 olarak verilir.¹⁹¹ Tahta çıktığında ilk yaptığı işlerden biri ordunun maaş ve iktalarını artırarak kendisine muhalif olanları hoşnut etmeye çalışmak olmuştur. Zira İl Arslan’ın küçük kardeşinin atabegî Oğul Bey, İl Arslan yerine Süleyman Şah’ı Harezmşah tahtına oturtmak istiyordu.¹⁹² İl Arslan tahta çıktığı yıl Sultan Sencer yetmiş bir yaşında iken öldü ve onun ölümüyle Selçuklu sultanlarının Doğu İran’daki hâkimiyeti sona ermiştir. Onun ölümünden sonra Büyük Selçuklu tahtına oturan Rüknuddin Mahmud b. Muhammed Arslan Han merhum sultanla kıyaslanamayacak kadar kifayetsiz idi. Onun bu güçsüzlüğünü kullanmasını bilen Irak hükümdarı ve Sencer’den sonra Selçuklu hanedanının en büyüğü olan Gıyaseddin Muhammed b. Mahmud (1153-1159), İl Arslan’a elçiler göndererek

¹⁹⁰ Horst, **a.g.m.**, s. 338.

¹⁹¹ Barthold, **Türkistan**, s. 347; İbnü’l-Esir’e göre İl Arslan amcalarından birkaçını öldürdü ve kardeşinin gözüne mil çektirdi. (**a.g.e.**, XI, 179) Cüveynî’ye göre ise ismi Süleyman Şah olan bu kişi hapsedildi ve atabegî Oğul-beg idam edilerek öldürüldü. (**a.g.e.**, trc., s. 262); Kazvinî, **a. g. e.**, s. 388: Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 73.

¹⁹² Kazvinî, **a. g. e.**, s. 388; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 73.

doğuya gitme niyeti olduğunu haber etti.¹⁹³ Ancak bu niyetini gerçekleştiremiyordu. Çünkü Sultan ile halifenin arasında düşmanlık vardı. Selçuklu sultanı Mesud'un ölümünden sonra Halife'nin siyasi gücü bölgede yeniden kurulmuştu. İl Arslan da kendi çıkarlarına uygun olarak sultanın niyetini tasdikledi. Gıyaseddin'in fikrini destekleyerek belli ki halifenin İran topraklarındaki siyasi hâkimiyetin daha fazla yayılmasını önlemeye çalışıyor, bu vesileyle bölgedeki Müslüman Türklerin Karahıtaylardan çok eziyet gördüklerini dikkat çektiler ve onlara vazifelerini hatırlatmak istiyordu. Bu sebeple, sultan Gıyaseddin ve Bağdat hükümetinin arasını bulmaya çalışarak ona bir mektup gönderdi.

Mektupta Sultan Muhammed'den başka kimsenin Horasan'ı eşkiyadan, Maverâünnehr'i kâfirlerin boyunduruğundan kurtaramayacağını belirtiyordu. *"Bu vilayetlerin ahalisi, onun gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlar; böyle bir zamanda halife, Sultan'a karşı düşmanlığı unutmali ve ona yardımcı olmalıdır, bu düşmanlığın olması için bir sebep yoktur."*¹⁹⁴ İl Arslan babası Atsız gibi halife ile arasını iyi tutmaya çalışıyordu. Zira babası tarafından temelleri atılan devletinin sınırlarını genişletmek ve Horasan'ın mutlak hâkimi olmak için halifenin de desteğini almak gerektiğine inanıyordu. Diğer taraftan Sencer'in Oğuzlara esir düşüp imparatorluk topraklarındaki karmaşıklık içinde kuvvetli hükümdarlardan biri olduğuna inanan İl Arslan, Mahmud Han, Gıyaseddin Muhammed ve Halife el-Muktefi'nin durumlarını yakından takip etmiş ve aralarında yaşanan pürüzsüz durumları halletme görevinde bulunmuştur.

Bir müddet sonra Sultan Gıyaseddin amacına ulaşamayınca Horasan'daki durumlar İl Arslan lehine gelişti ve bölgenin en kuvvetli hükümdarı haline geldi. Bağdat'a gönderdiği mektupta Maverâünnehr'i kâfirlerin boyunduruğundan kurtarma görevini üzerine aldı. Horasan'ın doğu parçasında payitahtı Nişabur etrafında rakibi Mahmud Han'ı bertaraf edip kuvvetlenen Ayaba, 1165 yılında Nesa'yı kuşatmasına rağmen İl Arslan'ın ordusu karşısında dayanamayıp Nişabur'a çekilmiştir. Bunun

¹⁹³ Büyük Sultanlık iddiasında bulunan Gıyaseddin Muhammed Bağdat çevresinde dünyevî hakimiyetini kurmuş ve atabeyler, büyük ümeranın üzerinde büyük nüfuzu bulunan halife El-Muktefi ile aralarını yumuşatmayı İl Arslan'dan istemiştir. İl Arslan ile Halife El-Muktefi arasındaki ilk mektuplaşma bu vesile ile başlamıştır. Bkz. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 75.

¹⁹⁴ Barthold, **Türkistan**, s. 348; Vatvât, **Umdetu'l-Bulega**, I. Mektup 2a-4a.

neticesi Nesa sahibinin Harezmşaha itaati ve hutbeyi onun adına okutmak oldu. Ancak uzun bir süre bölgede devam eden Karluk ve Karahitaylar'ın çekişmeli mücadelesinden karlı çıkan taraf oldu ve bölge halkını kendine çektikten ve Karluk bölgesini kendisi ile sulha razı ettikten sonra Harezm'e döndü. Uzun bir müddet Horasan topraklarında Oğuzlar ve Han'ın kavgaları yüzünden asayiş sağlanamadı. Karluklar'a karşı 1165 sonlarında asayişi sağlayan Karahitayların hedefi bu defa Harezmşahlar oldu. Karahitay ordusunun Harezm'e yürüdüğünü öğrenen İl Arslan gerekli tedbirleri almış, ancak hastalığından dolayı Amuye bölgesinde biriktirdiği öncü kuvvetlerine yetişememişti. Muharebe Karahitayların Harezmlileri bozguna uğratmasıyla son buldu. İl Arslan Gürgenç'e döndükten sonra hastalığından kurtulamayarak öldü. (19 Recep 567/19 Mart 1172).¹⁹⁵ İl Arslan'ın Mart 1172'deki ölümünden sonra tahta çıkacak hanedan üyeleri arasındaki iç harpler yüzünden Horasan ve Maverâünnehr bölgesi karışıklık içinde sürdü.

B. İl Arslan ve Halife el-Müstencid Arasındaki Mektuplaşmalar

Hâlîfe el-Mukktefî Liemrillâh'a (1. Mektup)

“Allah'ın barışı müminlerin emîri el-Muktefî'nin üzerine olsun; kulunuz yüce Allah'tan Peygamber'e, sarayına ve dostlarına afiyetler diler.

Uzak ve yakın herkesin malumudur ki, Halîfe el-Muktefî Liemrillâh, elçilerin ülkesinin ve imâmlık makamının en şöhretlisidir. Sadık ve samimi köleniz, kutsal majestelerine olan uzaklığına rağmen, Harezm'in savunmasıyla meşgul olmasaydı ve her yıl kâfir Türklerle savaşıncaydı, itaatkâr kanatlarıyla hizmet ifa etmek için kutsal majestelerine uçardı.

Fakat engel teşkil eden sebepler açık ve özrümüz bellidir. Kölenizin, Abbâsî hânedânına olan bağlılığı ve hayatı boyunca onlara itaat için göstermiş olduğu çabalar, aydın bakışlara sır değildir.

¹⁹⁵ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 263-264; Kazvinî, (**a. g. e.**, s. 388) İl Arslan'ın ölüm tarihi olarak Haziran 1163'ı verir. Barthold, **Türkistan**, s. 352. 16 yıl Harezmşah tahtında oturan İl Arslan realist bir devlet adamı idi. Selçuklulara karşı güttüğü politikası ile oğlu Tekiş için sonra derece müsait bir siyasi zemin hazırlamıştır. Karahitaylara verilen haracın önünü kesemediği anlaşılmaktadır. Hatta son Karahitay savaşının sebebi olarak Harezmşahın vergiyi zamanında ödeyememesi olarak gösterilir. Bkz. Kazvinî, **a. g. e.**, s. 388; Taneri, “Hârizmşahlar” **DİA**, XVI, 229.

Kulunuz, özellikle bu zamanda onların ayak izlerini takip etmektedir, çünkü haydutlar tarafından zapt edilen İran'ın göbeği Horasan ülkesinde ve asiler tarafından ele geçirilen Turan'ın yangın yeri Mâverâünnehir'de isyan ateşi alevlenmiştir. Orada dua edenler ve secdeye gidenler işkence görmüş ve cami ve medreseler tahrip edilmiştir ve eğer bunları düzeltmek ve közü söndürmek için halîfeliğin yardımı olmazsa, onların haberleri Irak bölgesine kadar gelecektir. Bu mesele ancak halîfenin rızası ve bütün Müslümanların anlaşmasıyla ve ayrıca bu bölgenin sultanı ve emîrinin bayrağı altında çözülebilir.

Kudretli sultan Gıyâsü'd-dünyâ ve'd-dîn Ebû Şücâ' Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Melikşâh Kasım Emîrî'l-mümînîn kendi zamanının hükümdarları arasında bu vazifeyi yerine getirmeyi kabullendi, çünkü Allah onu başarılı vasıflarla donatmıştır ve O, bu uygunsuz durumu ortadan kaldırmak için kendini ciddi bir şekilde hazırlamıştır. Fakat halîfenin hayır duaları işlerini kuşatmadığı müddetçe O, bu arzularını gerçekleştiremedi. Bu arada kulunuzun kulaklarına geldi ki, ona karşı mutâd lütüfkârlığınızda bir hayli mesafe alınmıştır. Eğer bu acıklı olayların sebebi kudretli sultan tarafından geliyorsa, kulunuz bundan sorumludur, çünkü sultanı birleşmenin engeli zemininden düz zeminine ve yükseklerden itaat bahçesine indiren odur.

Fakat eğer mesele, kutsal majestelerinin hizmetkârları arasında ikili oynayan ve karışıklık çıkaran insanlar için şahsî hedefler içeriyorsa, halîfenin iyi niyetinden, kötülere karşı mücadele talep edilir; ve eğer sultan halîfeye itaatten biraz uzaklaşırsa, bu işi temizlemek için tereddüt edilip dikkatsiz davranılamaz, özellikle de kudretli sultanın gücünden Müslümanların, umutlarının karşılanmasını ve zayıf memleketlerin ve zavallı halkın zalimlerin elinden kurtarılmasını bekledikleri bu zamanda. Halîfenin İslâma bağlı olanlara karşı, iyiliklerinin ispatı çoktur, bu hayırlı işi ihmal etmeyip nazarı dikkate alırsa bu onarlı mutlu eder.

Köleniz, yüce fermânınızın haberini beklemektedir ki bununla o, bunları gözler önünde gerçekleştirsın ve dürüstüğün izlerini takip etsin... ”¹⁹⁶

¹⁹⁶ Bk. Horst, **a.g.m.**, s. 340; Kafesoğlu, **Hârezmşahlar Tarihi**, s. 75; Barthold, **Türkistan**, s. 348.

Tarihi sonuçlardan mektubun tarihi tespit edilebilmekte ve 551/554 (1156/1159) yılı verilmektedir. Horst'a göre muhtemelen Sultan Sencer'in 552 (1157)'deki ölümünden kısa bir süre sonra yazılmıştır. Bu tarihlerde Harezm tahtında İl Arslan 551/567-8 (1156/1172) bulunmaktadır. Onun döneminde Horasan ve Maverâünnehr'de patlak veren isyanlar sonucu her yerin tahrip edilmesini ancak halifeden gelecek yardım ile son bulacağını söyleyerek yardım ister. Mektubun içeriğini Irak Selçuklu Sultanı Gıyasüddin Muhammed b. Mahmûd'un 548/554 (1153/1159) Horasan topraklarına bu isyanları önlemek amacıyla sefer yapma amacı oluşturur. İl Arslan'ın bu niyeti ile halife ile sultanın arasını bulmaya çalışmıştır. Mektup sultanla halife arasındaki düşmanlığı engellemiştir. İl Arslan halifeye yazdığı bu mektupta Sultan Muhammed'den başka kimsenin Horasan'ı eşkıyadan, Maverâünnehr'i kâfirlerin boyunduruğundan kurtaramayacağını belirtiyordu. "Bu vilayetlerin ahalisi, onun gelmesini sabırsızlıkla bekliyorlar; böyle bir zamanda halife, Sultan'a karşı düşmanlığı unutmali ve ona yardımcı olmalıdır, bu düşmanlığın olması için bir sebep yoktur." diye yazmaktadır.

Hâlîfe el-Müstencid Billâh'a (2. Mektup)

"Tanrı'nın barışı Halîfe el-Müstencid Billâh'ın üzerine olsun; köleniz Tanrı'yı överek, ondan Ümmet-i Muhammed'i korumasını diler.

Bilindiği gibi müteveffa İmâm el-Muuktefi Liemrillâh kullarına yayılmış zillullâh idi; sözleri doğruluğun yıldızlar üzerindeki beyaz alevleriydi ve amelleri gerçeğin dağların üzerindeki yüksek tepeleriydi. Onun zamanında halîfelik, yüksek yapı ve kuvvetli sütunlardı ve dünyanın doğusunu ve batısını kuşatan Müslümanların talihsizliği vaki oldu. Onun ölüm haberi yayıldığında, gökyüzü hemen hemen tamamen çöktü ve yıldızlar söndü, yeryüzü neredeyse battı yanları yıkıldı, fakat Halîfe el-Müstencid Billâh athta çıkıp sorumluluğu üzerine alınca, her yangın söndü her iş düzeldi.

Gök cisimleri hareket ettikçe, bir melek ilahi söyledikçe, bir güvercin öttükçe, bir gök gürledikçe. Halîfe el-Müstencid'in şahsında ve ölenin halefi olarak, gerçekten her şey için -ülkelerin mimarı, yaşamın bir mirasçısı, halîfelik tahtının süsü, halkın koruyucusu olarak, bir tazmin duruyor.

Kulunuz, aralıksız Harezm’de nöbetle iştiğal etmeseydi, şahsen ve yazıyla değil, onun ilgilerini ve şans dileklerini kazanmak için en ivedi bir şekilde kutsal majestelerine gelirlerdi. Haber Harezm’e ulaşınca köleniz, ülkenin bütün halkıyla beraber bir yas töreni düzenledi ve bu üç gün sürdü. Bunun üzerine taziye tavanı çöktü ve kutlama sancakları yükseldi ve halk Halife el-Müstencid’in tahta çıkışına sevindi. Cuma vaazı adıyla süslendi ve sikkeler onun adına düzenlendi ve Müslümanlar parayı kullandılar ve dürüstlüğün ve saygının en güzel örneklerini gösterdiler.

Bu arada kulunuz, ülkenin uzaklarında üzerinde alamet bulunan yüce emirlerinizin haberini beklemektedir.”¹⁹⁷

Harezmşah İl Arslan tarafından yazılan bu taziye ve tebrik mektubu 555/1160 yılına aittir. Mektupta Halife el-Mukktefi Liemrillâh’ın ölümü ile Harezm ülkesinin yas tuttuğunu ve üzüntüsünü dile getirirken, halefi olarak tahta çıkan Hâlîfe el-Müstencid Billah’ı da tahta çıkışından dolayı kendisinin ve halkının bir o kadar da sevindiğini söyler. Kendisinden kulunuz olarak bahseden İl Arslan, halifenin ona vereceği emirleri bir ödül olarak kabul edeceğini mektubun sonunda vurgulamaktadır.

Hâlîfe el-Muktefi’nin Vezîrine (3. Mektup)

“Benim mektubum -Tanrı adil vezîrin ömrünü uzun etsin- Harezm’den gelmektedir. İlişkiler Halife Muktefi’ye bağlılığın nimeti vasıtasıyla yürümektedir. Allah’a şükür olsun.

Adil vezîrin, halîfelik ve imâmlık sarayının en asili olduğu dünyanın bütün iklimlerinde duyulmuştur.

Bu mektubu getiren N. N. güzel karakteri ve üstün meziyetleri ile tanınmıştır. Bütün bu hususiyetlerinin yanında o, bana bağlı adamlarımdan biridir. Şimdi Kâbe’ye ve hacca gitmeye niyetlenmiştir. Vezîrin iyilik ve lütfundan beklentimiz, ona

¹⁹⁷ Bk. Horst, **a.g.m.**, s. 341.

saygılı gözlerle bakılması ki böylece o, vezirin desteği sayesinde bu mukaddes yolculuktan tatminkâr arzularla dönsün.

Bu hayırseverliği yapacağınızı umuyor ve bunun için teşekkür ediyorum.”¹⁹⁸

Gönderen kişi, alıcı ve tarihi tespit edilememiş bu mektup Mekke’ye hac yolculuğu yapmak isteyen adı verilmeyen birisi için yazılmış bir tavsiye mektubu niteliğindedir. El-Muktefi’nin ard arda beş veziri olduğu için hangisine ait olduğu bilinmemektedir.

Hâlife el-Muktefi’nin Vezîrine (4. Mektup)

“Benim mektubum -Tanrı vezîre uzun ömür ihsan etsin-Harezmi’den gelmektedir. ilişkiler, doğruluk yolunun tatbikatçısı Halife Muktefi’ye sadakatle bağlılığın nimeti vasıtasıyla yürümektedir. Allah’a hamd olsun.

Saya olan uzaklığıma rağmen kendimi vezîrin övgüsüne adıyorum ve Tanrı’nın ona verdiği ve selefinden miras aldığı takdire değer özelliklerini ve ıslık saçan erdemlerini nakletmekle meşgul oluyorum.

İçimde dostluk ve bağlılık olduğu müddet içerisinde, mektuplarım vezîre fasılasız yazılmıştır. Fakat, geçmiş isyanlar ve hadiseler beni engelledi ve yolumu kapattı.

Bununla birlikte şimdi, Allah kullarına kederin kaldırılması ve zulmün sona ermesini ihsan edince, ben de sırlarımı ve gizli kalmış düşüncelerimi açıkladım ve yazışma yolunu açarak samimi dostluk hislerimi vezîrle paylaşmaya yöneldim. Ender kişiliğinden ve soylu hususiyetlerinden, iyi cevaplarıyla beni memnun etmesi beklenir.

Bu mektuba ilişik olarak, kutsal majestelerine inançlarımı kuşatan Abbâsî ailesine olan muhabbetimi bildirmek isterim. Eğer vezîr bu fırsatı sunma iyiliğini yaparsa, ona müteşekkir olacağım.”¹⁹⁹

¹⁹⁸ Bk. Horst, **a.g.m.**, s. 341.

¹⁹⁹ Bk. Horst, **a.g.m.**, s. 342.

Gönderen, alıcı ve mektubun tarihinin tam olarak tespit edilemediği bu mektup Horst'a göre Atsız tarafından 542/1147'den sonra kendisinin Sencer ile savaşının bitiminden sonra yazıldığını tahmin etmektedir. Bu tahmine göre alıcı Vezîr Ebû'l-Kâsım Alî b. Sadaka 535-544 (1140-1149)dur.

Hâlîfe el-Muktefî'nin Vezîrine (5. Mektup)

“Benim mektubum -Tanrı vezîr bahâü'd-dîne uzun ömür ihsan etsin-Harezm'den gelmektedir. Ben Halîfe Muktefî'ye sadakatle bağlılığımın nimeti vasıtasıyla refah yolunda muvaffak olmuştum. Allah'a hamd olsun.

Her Müslüman ülkesinde vezîrin yüceliği artmaktadır ve adaletin ve emniyetin yayılmasına, şiddet ve husumetin bastırılmasına şükürler olsun. Kalpler onunla beraberdir ve diller ona müteşekkirdir. Onun hayrını dileyen herkesi de sayıyorum. Onun iyilikleri hakkında nasıl mübalağa etmeyebilirim! Halîfeliğin gerdanlığını dizen ve sapkınlığı kesilmiş kanatlarıyla geride bırakan O'dur. O iyi bir vezîrdir.

Bu çok değerli hayırlı vasıflar ve asil meziyetler beni onunla yazışmaya yöneltti ve ona sevgilerimi sunmak için bu satırları yazdım ve Abbâsî hânedânının en samimi başlısı olduğumu bildirmek için kutsal majestelerine bir mektup yazdım. Eğer vezîr bu fırsatı sunma iyiliğini yaparsa, ufukları kuşatan dostluk muhabbetiyle ona müteşekkirci olacağım.”²⁰⁰

Önceki mektup gibi gönderen, alıcı ve mektubun tarihi kesin olarak tespit edilememiştir. Gönderen kişi mektupta veziri içtenlikle sahip olduğu güzel vasıflardan dolayı övmekte ve ona sevgilerini sunmaktadır. Halîfe el-Muktefî'ye sadakatle bağlılığını dile getirmekte vezir sayesinde İslam ülkesinde adalet arttığını ve düşmanlığın ortadan kalktığını söylemektedir.

Hâlîfe el-Müstencid'in Vezîrine (6. Mektup)

“Tanrı vezîre uzun ömür ihsan etsin. Geçen sene, Irak sarayında meşhur bir adam olduğunu iddia eden S'adü'd-devle adındaki birisi vasıtasıyla büyük divândan

²⁰⁰ Horst, **a.g.m.**, s. 342.

(el-Meclisü'l-'alî) dostça bir mektup aldım. Onun varışıyla birlikte hürmet sancağını çektim ve küçük büyük herkesten onun taşıdığı mektupta yazılan her şeyi işittim. El-Meclisü'l-'alî'nin mektubunun içinde, benim Halîfe el-Müstencid'e bağlılığımı işaret edenler, benim zatıma ve bu bölgenin 'ayân ve eşrâfına aittir. Ben o uğur getiren bağlılığı, henüz ben beşikteyken dindar babamın yaptığı gibi yerine getiriyorum. Bu üzerine benim ağacımın dikildiği ve tabiatımı oluşturan bir Atsız geleneğidir ve içinde benim dinim sağlamlaşmış ve zamana ve mekana göre değişmeyen imanım kuvvetlenmiştir.

Halîfelik tahtına oturduğuna dair güzel haberi aldığımdan beri, bu ülkenin Cuma vaazlarını güzel ve vakur yaptım, sikkelerini bastırdım ve üzerlerine Halîfe Müstencid'in uğurlu adını yazdırdım. Bu arada değişikliklerle birlikte şimdiye kadar ülkede asayişsizlik, isyan alevleri ve insanlar için felaketler yavaşladı

Şimdi Allah, halamın barış şehrine ve oradan da mukaddes mekânlara hac için gitmesini nasip ettiğinden, ona el-Meclisü'l-'alî'ye bağlılığımı bildiren bu mektubu verdim. Harezm'de bulunduğu müddetçe o, el-Meclisü'l-'alî'ye bağlılığından söz ve yardımlarına teşekkür etmeden bir saat bile geçirmemiştir.

Onunla birlikte size sadağımdan bir ok, maiyetimden Emîr-i Hâcib Kemâleddîn Mahmûd adında mükemmel vasıflara sahip, güvenilir bir adamımı gönderiyorum. El-Meclisü'l-'alî'den beklediğimiz, Kemâleddîn gönderilen mektupla birlikte getirdiklerini teslim ettiğinde, onun dostça dinlenerek, ne getirdiğine bakılması ve yüce kraliçenin isteklerinin çekinmeden yerine getirilmesi için devlet memurlarına buyrulmasıdır...''²⁰¹

İl Arslan tarafından gönderilen mektubun tarihi halifenin tahta çıkışından (555/1160) sonradır. Burada zikredilen vezir halife el-Muktefi'nin vezirliğini yapan İbn Hübeyre'dir. Babası Atsız gibi daha kendisi küçükken bile onun halifeye bağlı olduğunu söylemekte ve babasının geleneğini devam ettirmektedir. El-Müstencid'in halifelik tahtına çıktığından beri ülkenin refah düzeyde olduğunu ve isyanların azaldığını halifeyi överek anlatmaktadır.

²⁰¹ Horst, **a.g.m.**, s. 343.

İKİNCİ BÖLÜM

HÂREZMŞAHLAR DEVLETİ-ABBÂSÎ HİLÂFETİ (DEVLETİ) İLİŞKİLERİNİN BOZULMASI

1. SULTAN TEKİŞ DÖNEMİ (1172-1200)

A. Sultan Tekiş'in Tahta Geçmesi ve Kardeşi Sultanşah ile Mücadelesi

İl Arslan'ın ölümünden sonra Hârezmşah devleti içinde taht mücadeleleri başlamıştır. Sultanşah, Hârezmşah tahtına oturmak için Hârezm'de annesi Melike Terken ile birlikteydi. Terken Hatun oğlunu tahta oturtmak için bu durumdan istifade ederek oğlu Sultanşah'a biat etmesi için o sırada Cend valisi olan kardeşi Tekiş'e haber göndererek Hârezm'e gelmesini istemiştir. Ancak Tekiş buna olumsuz cevap vererek kardeşine karşı mücadele için Karahıtayların yanına giderek onlardan yardım istedi.²⁰² Bu iç mücadeleden kendisine pay çıkarmak isteyen Karahıtaylar bu duruma olumlu bakarak Tekiş'e askeri yardımda bulundu. Tekiş bu yardım karşılığında eğer Hârezm alınıp kendisine verildiği takdirde her yıl belli bir miktarda vergiyi ödemeyi vaad etmişti.²⁰³ Tekiş Karahıtay ordusu ile birlikte Hârezm üzerine yürüdü. Bu haberi almakta gecikmeyen Sultanşah ve annesi, derhal Irak Selçuklularının önemli naibi olan Müeyyed Ayaba'nın yanına kaçtılar. Anne-oğul Müeyyed'e birçok vaadde bulunarak kendi tarafına çekmeyi başarmışlar, büyük bir orduyu Tekiş'e karşı toplamışlardır. Sultanşah'ın kaçması ile Tekiş, 22 Rebiülevvel 568 (11 Aralık 1172) tarihinde Hârezm tahtına oturmaya muvaffak oldu.²⁰⁴

Horasan'da konumunu güçlendirmek için bu durumu iyi bir fırsat olarak değerlendiren bu Selçuklu emiri Subarlı²⁰⁵ kasabasında Tekiş'in ordusu ile karşı karşıya geldi. Ordusunu gruplar halinde yola çıkardığı için işler onun aleyhine

²⁰² Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 84.

²⁰³ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 264; Barthold, **Türkistan**, s. 352; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 84.

²⁰⁴ Tekiş Harezmşah tahtına oturduğu zaman 80 yıl Hârezmşah devletinde görevde bulunmuş olan devrin önemli âlimi Vatvat'ı Tekiş'in yanına getirdiklerinde onu tebrik etmiş onun adına şu kasideyi yazmıştır: "Deden döneminde zulüm ortadan kalktı, baban İl Arslan adaleti ile ülkeyi yönetti. Şimdi sen tahta geçtin, bakalım sen neler yapacaksın?" bk. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., 265. Barthold, **Türkistan**, s. 352; Mîrhând (**a.g.e.**, IV, 44)'te tarih olarak 558 verilmektedir.

²⁰⁵ Harezm'e 20 km uzaklıkta bir kasabadır. İbnü'l-Esir (**a.g.e.**, XI, 303)'de Sûbernâ olarak geçer.

yürüdü. Tekiş'in kendisine aniden saldıracağını bilemeden onun eline esir düşerek 9 Zilhicce 569 (11 Temmuz 1174) tarihinde Hârezm'de öldürüldü.²⁰⁶ Sultanşah ve annesi Dihistan'a kaçtı. Tekiş'in, annesini öldürdüğünü duyan Sultanşah Gurlu sultanlarına giderek onlardan yardım talep etmiş, onlar da saygı ile bu talebi kabul etmişlerdir.²⁰⁷ XII. yy'ın ortalarında Gur sultanları tıpkı Hârezmşahlar gibi Gazneliler ve Selçukluların çöküşünden yararlanmak istediler. Özellikle Sultan Sencer'in esaretinden sonra Horasan'daki faaliyetlere onların da katıldığını görmekteyiz. Gazneliler Devletin tamamen ortadan kaldıran Gur sultanlarından iki büyük şahsiyet Gıyaseddin devlet işlerini yürütürken, Şihabeddin ordu kumandanlığı görevinde bulunmakta, Gazne hükümdarlığı yapmaktaydı. Memleketlerini sadece doğu yönünde genişletmekle kalmadılar, Hârezmşahlarla mücadele edebilecek seviyeye gelmişlerdi. Gurluların bu derece yükselmeye geçtikleri zamanda Hârezmşahlar kardeş kavgası içindeydi.²⁰⁸

Tekiş Hârezm'de düzeni sağladıktan sonra Karahıtaylara vaad ettiği vergiyi vermek için Hıta elçisini sarayına davet etti. Tahtını Karahıtaylara borçlu olan Tekiş, elçinin aşırı isteklerde bulunması ve saygısız davranması sonucunda Tekiş tarafından öldürüldü.²⁰⁹ Tekiş'in elçiyi öldürmesi ile Karahıtaylar ve Tekiş arasında soğukluk girerek anlaşma bozulmuş ve bir savaş ortamı hazırlanmış oldu. Kardeşinin Karahıtaylar ile bozduğu haberini alan Sultanşah'ın bu durumu lehine kullanmakta gecikmediğini görmekteyiz. Sultanşah, Gur sultanı Gıyaseddin'in yanından ayrılarak bu defa Tekiş'in diğer düşmanı Karahıtayların ülkesine gitti.²¹⁰ Onlardan temin ettiği ordu ile Hârezm üzerine yürümüş, ancak sonucun kendilerine fayda sağlamayacağını anlayan Karahıtay ordusu geri çekilmiştir. Tek başına kalan Sultan Şah, Hârezm işinden bir şey kazanamayacağını anlayınca Serahs üzerine saldırarak Melik Müeyyed yerine geçmiş olan oğlu Togan Şah'a karşı üstünlük sağlamıştır. Bir

²⁰⁶ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 303; Cüveynî, **a.g.e.**, trc., 265; Taneri, **a.g.e.**, s. 28; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 86.

²⁰⁷ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 303; Barthold, **Türkistan**, s. 353; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 88.

²⁰⁸ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 88.

²⁰⁹ İbnü'l-Esir ve Cüveynî'ye göre sultan Tekiş elçilerin davranışlarından etkilenecek bunu bir izzet-i nefis meselesi yapmıştır. Bkz. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 304; Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 265-266.

²¹⁰ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 304; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 88.

müddet sonra Togan Şah hayatını kaybetmiştir. Bu şekilde Togan Şah'ın hâkim olduğu topraklar Sultan Şah'a geçmiş oldu.

1186-1187 yıllarında Sultan Tekiş Hârezm'den hareket ederek Horasan'a gelmişti. Bunu fırsat bilen Sultan Şah kalabalık askerleri ile Hârezm üzerine yürüdü. Ancak halkın ona kapıları açmaması üzerine o yönünü Merv'e çevirmiş, durumdan haberdar olan Tekiş geri dönmüştür. O sırada Merv'de bulunan Sultan Şah, Nişabur bölgesini ele geçirmek için Şadyah'a yürüdü. Mancınıklarla saldırdığı şehir halkı zor durumda kalarak zamanın önemli sufisini araya katarak Sultan Şah ile aralarında mutabakat sağlandı.

Sultan Tekiş Muharrem 583 (Mart 1187) tarihinde Şadyah'a geldi. Mancınıkları kullanarak çetin bir savaş olduktan sonra Mengli Beg şefaet dilemek için imamları araya kattı. Şehir halkının canı Tekiş tarafından bağışlandıktan sonra Mengli'yi şeyhlere teslim etmiş, bir süre sonra da öldürülmüştür. Bu sayede Nişabur tekrar Hârezmşah'ın eline geçmiştir. Nişabur yönetimini oğlu Melik Şah'a bıraktıktan sonra Hârezm'e Eylül-Ekim 1187'de geri döndü.

Sultan Şah mücadelelerini devam ettirmekteydi. Melik Şah'ın Nişabur'da olduğunu bilerek bölgeye saldırdı ve Melik Şah'ın askerleriyle savaşa tutuştu. Oğluna yardım için harekete geçen Tekiş, bölgeye geldiğinde Sultan Şah uzaklaşmıştı. Horasan bölgesinin emirleri Tekiş'e bağlılıklarını bildirdikten sonra Tekiş, Tus'a hareket etti. Burada bulunduğu sırada kardeşi Sultan Şah'a birkaç yer hediye olarak verdikten sonra aralarında uzlaşma sağlandı. Tus'un Radakan otlağında 18 Cemaziyelevvel 585 (24 Temmuz 1189) tarihinde saltanat tahtına oturdu. Şairler onun tahta çıkışı ile ilgili birçok şiir yazmış, Tekiş ise halka birçok ihsanda bulunmuştur.

Sultan Tekiş, kâfirlerle savaşmak ve onları islâma kazandırmayı din ve devletin en büyük görevi olarak görmektedir. Karahıtaylar karşısında kazandığı Hârezm müdafaası ile Karahıtay boyunduruğunu kırmıştı. Onlara ait toprakları ele geçirerek Karahıtaylar'ı tarih sahnesinden silmek için bu kâfirler üzerine yapacağı

seferde Gıyaseddin'in yardımını almak için mektuplar göndermiştir.²¹¹ O bu uğurda çabalarken Sultan Şah da sürekli olarak kardeşi Tekiş'i meşgul etmeye devam etmekteydi. Aralarındaki anlaşma hükümlerine uymayarak sürekli onu oyalıyordu. Sonunda Tekiş onu ortadan kaldırmak için Hârezm'den hareket etti. Serahs önüne geldiğinde yapılan teşebbüsler sonucunda yeniden barış sağlandı. Ancak bu barış da uzun sürmemiş, Irak'ta Sultan Tuğrul'un serbest bırakıldığı haberi Tekiş'e ulaşınca Kutlug İnanc'a yardım için Irak'a doğru hareket etmişti. Kardeşinin Irak'la meşgul olduğu sırada Sultan Şah yeniden Hârezm üzerine yürüyerek orayı ele geçirme emellerinden vazgeçmedi. Ancak bu defa Tekiş kardeşini ortadan tamamen kaldırmak için harekete geçti. Elçiler arasında gidip gelen mektuplar da işe yaramamıştı. Serahs valisi Çağır'ın kalenin anahtarlarını Tekiş'e teslim etmesinden sonra Sultan Şah üzüntü ve çaresiz şekilde 589 Ramazan (Eylül 1193) tarihinde hayatını kaybetti.²¹² Onun ölüm haberi Tekiş'e ulaşmış, sevincinden bayram etmişti.

Kardeşinin ölümünden sonra rahat nefes alan Sultan Tekiş, fetih hareketlerine devam etmiştir. Kafesoğlu'ndan naklen "ateş gibi korkunç rüzgâr gibi süratli" şekilde Buhara üzerine giderek bölgeyi ele geçirdi. Bölgede Sultan Tekiş adına hutbe okunmaya ve onun adına para basılmaya başlandı.²¹³

Tekiş devletin başında olduğu süre boyunca kardeşi Sultan Şah ile mücadelesini sürdürmüştü. Kardeşi onu sık sık rahatsız etmekte, tahta oturmak için uğraşmaktaydı. Ancak şans ondan yana olmadı. Sultan Şah'ın kullandığı taktiklerden biri Tekiş'in düşmanları ile dost olarak onun aleyhine işler yapmak oldu. Gur sultanı Gıyaseddin'e sığınıp ondan yardım aldıktan sonra bir başka düşmanı Karahıtaylar'a sığınmıştı. Tüm girişimleri sonuçsuz kalarak emeline ulaşamadan vefat etti. Esasen Atsız döneminden itibaren Hârezmşahlar siyasetinin ana çizgilerinden biri din uğruna mücadele olmuş, bu politika Tekiş devrinde arka arkaya elde edilen başarılarla

²¹¹ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 93. Sultan Tekiş ve Gur hükümdarı Gıyaseddin arasındaki ilişki boyutuna bakıldığında birbirlerine birader diye hitap etmeleri dikkate şayandır.

²¹² İbnü'l-Esir, , **a.g.e.**, XII, 97.

²¹³ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 96. Buhara'nın Tekiş tarafından zaptı tarih olarak sadece Barthold'un (**Türkistan**, s. 356) eserinde geçer. O tarih olarak 578 Cemaziyelahir (14 Ekim 1182) verir.

devletin belirli bir hususiyeti haline gelmiştir. Nesevî eserinde Tekiş'in ülkesini yönettiği süre zarfında yaklaşık 400 şehir ülkesine ilave ettiğini söyler.²¹⁴

B. Irak'taki Durum

i. Irak'ta Selçuklu Hâkimiyetinin Sona Ermesi (589-590/1193-1194) ve Sultan II. Tuğrul'un Akıbeti

Türkler hâkimiyetleri altına aldığı sahalarda çeşitli devletler kurmuşlardır. Selçuklular Horasan'da ilk devletlerini kurduktan sonra İran'dan Anadolu'ya kadar geniş bir alana yayılmışlardır.²¹⁵ Bu yayılma sonucu ele geçirilen yerlerde bağımsız olma düşüncesiyle devletler oluşmuştur. Bunlardan biri Büyük Selçuklu Devleti'dir (431-552/1040-1157).

Büyük Selçuklu Sultanı Muhammed Tapar, 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) yılında vefatından sonra oğlu Mahmud'u veliaht tayin etmişse de, Mahmud'un amcası Sencer, devlet işlerini düzenlemek için yönetimi ele geçirmiştir. Ancak yeğeni Mahmud'a merkezi Hemedan olmak üzere ülkenin batısındaki toprakları idare etme yetkisi vermiştir. Böylece Sultan Sencer'in onayı ile Irak Selçuklu Devleti (511-590/1118-1194) kurulmuştur.²¹⁶ Ancak Mahmud küçük yaşta olduğu için devleti yönetme kabiliyeti yoktu. Komşu devletler bu durumdan yararlanmak için harekete geçti. Bunlardan biri de Hâlife Müsterşid-Billâh, bağımsız şekilde Irak-ı Acem bölgesine hâkim olabilmek için bölgede faaliyet göstermeye başladı. Mahmud'un 525 (1131) yılında vefatından sonra yerine oğlu Dâvud geçirildiyse de hükümdarlığı uzun sürmedi. Sultan Sencer'in, Rey'e yönelmesi üzerine Sultan Mahmud'un kardeşleri Melik Mesud ve Selçuk Şah ile Abbâsî halifesi Müsterşid Billâh arasında Bağdat'ta bir ittifak kuruldu. Sultan Sencer ve yeğenleri arasında Dinever yakınlarında yapılan savaşı Sencer kazandı (8 Receb 526/25 Mayıs 1132).²¹⁷ Irak Selçuklu tahtına Mesud'un kardeşi Tuğrul'u geçirdi. Bu olaylardan Abbâsî

²¹⁴ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 10.

²¹⁵ Cihan Piyadeoğlu, **Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular Dönemi**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2012.

²¹⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 8. bsk., Ötüken Yay., İstanbul 2005 s. 235; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri**, C. V, 3.bsk., TTK, Ankara 1991, s. 13-18. Öngül, **a. g. e.**, s. 259-260.

²¹⁷ Faruk Sümer, "Selçuklular", **DİA**, XXXVI, 387.

halifesinin Irak Selçuklu sultanları arasındaki taht mücadelelerine karışarak devlet üzerinde hâkimiyet kurmaya çalıştığını görebiliyoruz. Ancak Tuğrul'un başa geçmesine engel olamadığı gibi onun vefatından sonra Mesud'un tahta çıkmasına da karşı koyamadı (Muharrem 529/Kasım 1134).

Halife Müsterşid Billâh bu mücadeleleri sırasında esir düşerek Bâtınîler tarafından öldürüldü. Halifenin ölümünden sonra Sultan Mesud, halifeyi destekleyen Selçuklu emîrlerini öldürdükten (542/1147) sonra tek güç olarak bölgede hüküm sürdü. İbnü'l-Esir'e göre, Sultan Mesud, son Irak Selçuklu hükümdarıydı.²¹⁸

Sultan Mesud'un ölümünün ardından tahta çıkan Sultan Mahmud'un oğlu Melikşah ile daha sonra onun yerine geçen ağabeyi Muhammed, Muhammed'den sonra başa geçen Süleyman Şah da devlet yönetiminde başarılı olamadılar. Üst üste başarısız şehzadelerin devletin zayıflamasına yol açacağından korkulduğu için Arslan Şah tahta geçirildi. İldeniz de onun atabegi olmuş, böylece Irak Selçuklu devletinde atabeylik dönemi başlamıştır. İldeniz ve oğlu Cihan Pehlivan zamanında bölge halkı refah içindeydi. Cihan Pehlivan, Arslanşah'ın ölümü üzerine yerine onun oğlu II. Tuğrul başa getirilmiştir.²¹⁹

Irak Selçuklu Devleti'nin durumu devlet yönetimine Tuğrul'un gelmesinden itibaren gün geçtikçe kötüye gitmeye başladı. Yönetim konusunda henüz kifayetli ve genç olan Sultan II. Tuğrul sürekli şahsi işleri peşinde koşuyordu. Dolayısıyla devlet adamı vasfından uzak olan sultanın kendisine yardım edebilecek bir veziri dâhi yoktu. O önemli devlet adamlarını öldürtmüştü.²²⁰ Devletin bu kötü gidişatı Harezmlilerin Irak-ı Acem bölgesine gelmesinden sonra daha da arttı. Atabeg Kızılarşah'ın ölümüyle ortaya çıkan karışıklıktan yararlanmak isteyen Sultan Tekiş, Rey şehrini ve etrafındaki müstahkem bir kale olan Taberek Kalesi'ni ele geçirerek

²¹⁸ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XI, 142.

²¹⁹ Sümer, "Selçuklular", **DİA**, XXXVI, 387.

²²⁰ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 123. Konu ile alakalı ayrıntılı bilgi için bk. Pınar Kaya, **Arslanşah Ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)**, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 2017.

büyük bir ganimet elde etmiştir ve o yılın yazını Rey’de geçirmiştir 589 (1193).²²¹ Rey’in elden çıkmasının ardından Sultan Tekiş ile Kutluğ İnanc’ın arası bozulmuş ve Sultan II. Tuğrul bu durumdan istifade etmek istemiştir. Sultan Tekiş ile dostluk münasebetlerini geliştirmek için uğraştı. Sultan Tuğrul, kızını Harezmşah Tekiş’in oğlu Yunus ile evlendirmek istedi ve sultana değerli birçok hediye gönderdi. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya göre Rey Tekiş’in elinde kalacaktı. Ancak Tekiş ülke içinde kardeşinin isyan hareketini duyunca Emir Tamgaç’ı bir miktar asker ile bölgede bırakıp Harezm’e geri döndü.²²²

Sultan Tuğrul, Tekiş’in Harezm’e dönüp kardeşi ve iç meselelerden istifade ile Rey’i kurtarmak istedi. 1193 yılında Taberek kalesini kuşatmış, Tekiş’in önemli kumandanı Emir Tamgaç’ı öldürtmüştü.²²³ Harezm askerleri ile Hâr-ı Rey kasabasında giriştiği şiddetli savaşta büyük bir zaferle onları mağlup ve esir etmiştir.²²⁴

Sultan Tekiş, Irak Selçuklu Devleti’nin vaziyetini takip ediyordu. Artık hayatiyetini kaybetmiş bu devletin tekrardan canlandırmanın mümkün olmayacağını da biliyor ve Irak üzerine yürümek istiyordu. Tekiş bu adımı atmadan evvel Kutluğ İnanc ve Irak ümerasından davet mektupları almıştı. Tekiş yükselmekte olan devletin sınırları içerisine Irak Selçuklu Devleti topraklarını da katmak istiyordu. Bu istediği ortamı Kutluğ İnanc Mahmud’un ondan yardım talebi bulunması ile yakalamıştı.²²⁵ İlk olarak Kutluğ İnanc Harezmşah Tekiş’e karşı düşüncesiz davrandığının farkına varmış ve Atabeg Ebû Bekir karşısında başarısız olunca Tekiş ile temasta bulunmuştur. Tekiş ise Kutluğ İnanc’a destek göndererek askerlere öncü

²²¹ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 96; Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 272-273; İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. V, s. 102; Hândmîr, **a. g. e.**, s. 535; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 118-119; a.mlf., “Tekiş”, **İA**, XII/I, 137; Bezer, “İldenizliler”, **DİA**, XXII, 83.

²²² İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, s. 96; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 267-268; İbn Kesîr, **a. g.e.**, s. 80; İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. V, s. 102; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 181; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 119; Erdoğan Merçil, “İldenizliler”, **DGBİT.**, C. VIII, İstanbul 1988, s. 97. Sultan Tekiş’in kardeşi ile mücadele etmesi ve kardeşinin ölümü bir önceki başlıkta anlatılmıştır.

²²³ Râvendî, **a.g.e.**, C. II, s. 336; Hândmîr, **a. g. e.**, s. 538; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Tarihi**, s. 124. Emir Tamgaç’ın öldürülmesi ile Sultan Tekiş büyük bir öfkeye kapılmıştır. Bu intikam hırsı ile olmalı ki yıkılmakta olan Irak Selçuklu devletini tamamen ortadan kaldırma planına girişmiştir.

²²⁴ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 133.

²²⁵ Hüseyin Kayhan, “Irak Selçukluları”, **TA.**, IV, Ankara 2002, s. 314.

olarak atayarak Sultan Tuğrul üzerine yürümesini istemiştir. Kutluğ İnanc Harezmli'den aldığı kuvvetlerle birlikte 590 Muharrem (Aralık-Ocak 1194) Rey civarında Huvâr-ı Rey kasabası yakınlarında II. Tuğrul'un kuvvetleri ile karşılaştı. Sultan Tuğrul aldığı yardımcı kuvvetler ile Kutluğ İnanc'ı yenmeyi başardı. Sultan Tuğrul'un bu başarısı ile kendisine olan güveni artmış, Harezmşah Tekiş gibi güçlü bir düşmandan kurtulduğunu düşünüyordu. Ancak kısa bir müddet sonra bu tehlikenin ortadan kalkmadığını gördü.

Sultan Tekiş için Halife Nâsır Lidinilâh (1180-1225)²²⁶ tarafından Harezm'e gönderilen elçi ve söyledikleri önemliydi. Abbasi Halifesi Nâsır Lidinillâh yaşanan bu gelişmelerde Selçuklular yerine Harezmşahları desteklemeyi daha uygun gördü. Tuğrul'u ona şikâyet ediyor, Tuğrul'un halifeliğe ait topraklarda yağma hareketleri yapmasından rahatsız olduğunu bildiren bir mektubu elçisiyle birlikte Harezm'e göndermişti. Halife Tekiş'ten Sultan II. Tuğrul'un üzerine yürümesini istemiş ve ona ait bölgelerin ikta olarak Tekiş'e verildiğine dair bir menşur çıkarmıştır.²²⁷ Tekiş bundan da güç alarak Irak Selçuklu Devleti'ni tamamen ortadan kaldırmak için uğraştı ve halifenin isteğine icabetle Nişabur'dan Rey üzerine yürümeye karar vermiştir.²²⁸

Sultan Tekiş, Tuğrul'a beldelerini kendisine vermesini ve Rey'den ayrılmasını isteyerek ona bir elçi gönderdi. Elçinin getirdiği mektupta: *“Ben her ne kadar Sultan Tekiş'in kulu olup onun hizmetinde yetişmiş olsam da yine de size nasihat etmekten kendimi alamadım. Çünkü siz sultanoğlu sultan ve hanoğlu hansınız. Sizin atalarınız bütün dünyaya hükmeden sultanlardı. Şimdi benim size nasihatim Rey üzerinden gidip Sâve'ye varmanız sonra da Hârizmşah'a sulh için*

²²⁶ Halife hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Angelika Hartmann, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399-402.

²²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 97; Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşî, *Câmiu'd-Düvel*, Selçuklular Tarihi, s. 198-199; Hüseyin Emin, *Târihu'l-İrak fi'l-asri's-Selcûkî*, Bağdat 1965, s. 115; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti*, s. 125; a.mlf, “Tekiş”, *İA*, XII/I, 137; Hartmann, *a.g.e.*, s. 75; aynı müellif, “Nâsır-Lidînillâh”, *DİA*, XXXII, 399; Bezer, “İldenizliler”, *DİA*, XXII, 83; Gürbüz, “Tekiş, Alâeddin”, *DİA*, XL, 364.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, 97. Harizmşah Tekiş yaptıkları için Kutluğ İnanc'tan özür diledi ve kucaklayarak affetti. Kutluğ İnanc Mahmûd'un yanında bulunan Irak emirlerine hil'atlar giydirerek vaatlerde bulundu. Bk. Hüseyinî, *a.g.e.*, s. 134; Kazvinî, *a. g. e.*, s. 390.

haber gündermenizdir. Tekiş'in sizden istediği Rey şehridir. Çünkü bu onun için bu diyarda bulunan kâfir meliklere karşı bir namus meselesidir. Herkes Rey'in Hârizmlilere ait olduğunu bilmektedir. Eğer siz Rey'den vazgeçerseniz oğlunu Rey'de bırakıp sizinle barışarak ülkesine geri döner. Yine oğlu sizin elinizin altında olur, ne emir ve yasak ederseniz onu yapar. Eğer bu dediğime razı olarak giderseniz, Müslümanlar'ın kanları boş yere akmamış ve kimsenin şerefi çiğnenmemiş olur''²²⁹ diye yazıyordu.

Emirlerin görüşünü alarak ne şekilde hareket edeceğini bilemeyen Sultan Tuğrul Rey halkının gözünde kaçmış gibi görünmemek için mücadele edeceğini belirtmiştir. Bütün önerilen istekleri kabul etmeyerek savaş hazırlıklarına başlamıştır. Rey'den yola çıkarak üç fersah ileride bulunan Kutluğ İnanc ve ordusunu gördüğü anda hücumla geçmek istemiş ancak düzenli tanzim ve tertip ettiği ordusu onu savaş alanında yalnız bırakarak kaçmıştır. Savaş meydanında yalnız kalan Tuğrul yıkılıncaya kadar teslim olmamıştır.²³⁰ Sonunda atından düşerek yakalanmış ve Kutluğ İnanc tarafından başı kesilerek naaşı ile beraber Sultan Tekiş'in huzuruna getirilmiştir 29 Rebiülevvel 590(25 Mart 1194).²³¹ Daha sonra Tuğrul'un başı zafer nişanesi olarak Halifeye gönderilmiş, cesedi Rey çarşısında darağacında günlerce asılı kalmıştır.²³² Ebu Şame, Sultan Tuğrul'un Bağdat'a gönderilmiş başının, Abbasi halifeliğinin düşmanlarının kesik başlarını biriktirdiği bir depoda fare tarafından kulak ve burnunun yenildiğini ve daha sonra çıkan yangında yok olduğunu söylemektedir.²³³

²²⁹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 134-135; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, II, s. 137; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 125; Buniyatov, **Azerbeycan Atabeyleri**, s. 101-102; Erkoç, **a.g.e.**, s. 60- 61.

²³⁰ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 135; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 97; İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. V, s. 102; Ahmed b. Mahmûd, **a.g.e.**, II, 138; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, C. V, s. 182; Yıldız, **İslâm Devletleri**, s. 39.

²³¹ Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 136; İbnü'l-Esîr, (**a.g.e.**, XII, 97) eserinde ölüm tarihi olarak 24 Rebiülevvel 590 gösterir; İbnü'l-İbrî, **a. g. e.**, C. II, 467; Reşîdüddin, **Câmiu't-tevârih**, (trc. Ahmed Ateş), C. II, 5. Cüz, Ankara 1999, 193; Zehebî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, s. 267; İbn Haldûn, **a.g.e.**, C. V, s. 102; Bosworth, **a.g.m.**, **CHI**, V, 182; Sümer, "Tuğrul II", **DİA**, XLI, 344; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 126.

²³² ; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 97; Hândmîr, **a. g. e.**, 536; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 126; M. Ali Çakmak, Türk Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İktidar Mücadeleleri (XII-XIII. Yüzyıl), **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, sa. 44, 2007, s. 44.

²³³ Ebû Şame, **Terâcimü ricâli'l- karneyni's-sâdis ve's-sâbi'**, s. 6.

Irak Selçuklu Devleti'nin son sultanı olan Tuğrul bu şekilde hayata veda ettikten sonra artık devlet de ortadan kalkmıştır. Sultan Tekiş Irak tahtına oturarak halkın sorunları ile ilgilendi. Irak Selçuklu Devletinin ortadan kalkması ile Abbâsî hilafeti yaklaşık bir asır sonra Selçuklu boyunduruğundan kurtulmuştur. Hiç kuşkusuz Tekiş'in Irak'ı ele geçirip Tuğrul'u mağlup etmesinde halife Nasır'ın teşvik ve desteği önemliydi. Halifeye yakın olan Irak'taki din adamlarının Tuğrul'a karşı takındığı tavır ve Tekiş'e verdiği destek, Sultan Hârezmşah'ın Hemedan ve Irak Selçuklularına ait birçok beldeleri kısa sürede ele geçirmesini kolaylaştırmıştır.

C. Sultan Tekiş-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler

i. Savaş Sonrası Irak-ı Acem'de Halife-Hârezmşah Arasında Hakim Olma Mücadelesi

Sultan II. Tuğrul'un ölümünden sonra Tekiş, Hemedan'a gelerek Irak tahtına oturdu (4 Recep 590/ 26 Haziran 1194). Sultan Tekiş, babasının izlediği siyasi politikada daha aktif olmaya çalıştı. Bu siyasetinin temeli çevre devletlerine ve rakiplerine yıkılan Büyük Selçuklu Devleti'nin gerçek mirasçısının kendisi olduğunu kabul ettirmeye çalışması olmuştu. Irak Selçuklu devletinin yıkılmasından sonra "Sultan" unvanını kullanmaya başlamasını bunun bir nişanesi olarak görebiliriz.

Irak-ı Acem bölgesinde Harezmsah Tekiş'in halk nezdinde itibarının arttığı ve bölgeye tamamen yerleştiğini gören Halife Nasır, kendi devletinin sınırlarını genişletmek ve maddi gücünü artırmak istiyordu. Eyyubîler'in elinde bulunan Yemen'de bile onlar aracılığıyla Abbâsîler adına hutbe okunuyordu.²³⁴ Nâsır Lidinillâh izlediği siyasi politikasıyla Tekiş'i bölgeden çıkartıp kendi hakimiyetini kurmak amacıyla vezir İbnü'l-Kassab'ı mahiyetinde 10 bin kişilik bir kuvvetle sultanlara mahsus hil'atleri Sultan Tekiş'e göndermişti.²³⁵ Vezir Hemedan'a bir fersah mesafede bulunan Esedabad'a geldiği zaman Sultan Tekiş'e hilafet divanı tarafından gönderilen saltanat ahdi ve hediyeleri sunarak şu mesajı göndermiştir: *"Saltanat ahdi ve teşrifatı, sultana halifenin bir lütfudur. Bütün memleket işlerinden sorumlu olan yalnız biziz. Sultan bu nimete gereği gibi karşılık vermek isterse, az bir*

²³⁴ Kalkaşendî, **a. g. e.**, s. 68.

²³⁵ Şebânkâreî'ye göre Tekiş, Sultan Tuğrul öldürüldükten sonra Irak saltanatını halifeden istemiş, ancak halife bunu reddedince sinirlenmiştir. Bkz. Şebânkâreî, **a. g. e.**, s. 413.

adamıyla alçakgönüllülükle bizi karşılamaya gelmeli, halifenin hil'atlerini çadırımızda giymeli, rıkabımızda yaya olarak yürümelidir.”²³⁶ Bu teklif Sultan Tekiş için kabul edilemez bir durumdu. Vezir ile Sultan Tekiş arasındaki bu meselenin çözüme kavuşması için elçiler gidip gelmiş, ancak halife için olumlu bir sonuca erişilememiştir.²³⁷ Bunu kabul etmeyip etrafındaki emirlerin sultanın kendisi için hazırlanmış bir komplo olduğunu ve onun yanına gidecek olursa yakalanacağını söylemeleri üzerine Sultan Tekiş korkudan olsa gerek cevap olarak vezir üzerine bir ordu göndermiş, İbnü'l-Kassab ise kaçıktan başka çareyi bulmamış ve bir dağa sığınmıştır.²³⁸

İbnü'l Kassab, aldığı yenilgiden sonra Bağdat'a geri döndü. Tekiş'in halife ordusuyla savaşması Harezmşah devletinin düşüşüne sebep oldu. Zahirreddin-i Faryabi, bu konuda şu kıtayı söylemiştir. Şiir:

“Ey Şah! Acem senin kılıcınla Müslüman olunca, Mustafa'nın yattığı yere asker gönderdin.

Sonra Kâbe'yi yık, oraya su oluğu getir; harem toprağını zerre gibi havaya savur.

Kâbe'de elbise dolu, hazineye yok, Ravza için birkaç gez uzunluğunda kilim gönder.

*Kâfirler tükenince yoluna Kereh'e dönder, Sonra Halife'nin başını Hitâ tarafına gönder.”*²³⁹

²³⁶ İbnü'l Kassab, İbnü'l Esir (, a.g.e., XII, 97)'e göre Sultan Tekiş'e “Senin buraya gelip benim çadırımda bu hilâti giymen gerekiyor.” diye yanına çağırıştır. Reşidüddin Fazlullah, **Câmiu't-Tevarih**, II, 130; Cüveynî, a.g.e., 274; **Ravzatu's-Safa**, IV, 45; İbn Kesîr, a.g.e., XIII, 80.

²³⁷ Şebânkâreî'ye göre Sultan Alâeddin Tekiş, Irak saltanatını halifeden rica etmiş, ancak verilmeyince öfkelenmiştir. Sonunda halifeye karşı koyarak Irak ve Azerbaycan'ı savaş yoluyla ele geçirmeye karar vermiştir. Bk. Nurullah Soylar, Şebânkâreî'nin Mecmau'l- Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi), **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri Eylül 2018, s. 145.

²³⁸ İbnü'l Esir, a.g.e., XII, 97; Yıldız, **İslam Devletleri**, s. 39; Çakmak, İktidar Mücadeleleri, **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, s. 44.

²³⁹ Bkz. Cüzcanî, a.g.e., trc., 124. Ayrıca İranlı kaside şairi hakkında bkz. Mehmet Atalay, “Zahîr-İ Fârâyâbî”, **DİA**, XXXIV, 87-88.

Verdiğimiz bilgileri kısmen doğrulayan kaynağımız Tabakat-ı Nasırı’de şu şekilde belirtilmektedir. Harezmşah Tekiş ve Halife arasında bir düşmanlık çıkmış, bunun nedeni Irak toprakları ile ilgiliydi. Halife veziri İbnü’l-Kassab’ı Irak’a gönderdiyse de Harezmli askerler tarafından püskürtülerek Irak dönmeye mecbur ettiler. Mevlana Zahiraddin bu olay Tekiş’in saltanatının bir felaketi olduğunu söylemektedir.²⁴⁰

Sultan Tekiş, Halife tarafından gönderilen vezire verdiği karşılıktan sonra Irak bölgesine gelerek burayı tekrar düzene koydu. Rey bölgesinin idaresini oğlu Yunushan’a, İsfahan’ı Kutluğ İnanc’a, Hemedan’ı Emîr Karagöz’e bırakmıştır. Diğer oğlu Nasirüddin Melikşah’ı ise Nişabur valiliğine iade ederek Horasan’da iktâ vereceği oğlu Kutbeddin Muhammedle birlikte Harezm’e gitmiştir.²⁴¹

Tekiş ordusunda düzenlemeler yaparak devletin askeri gücünü artırmaya çalıştı. 1181 yılından itibaren Kıpçak, Kanklı boyları Harezm’e gelmeye başladılar. Tekiş onlardan istifade ederek orduda önemli yerler vermek için uğraştı. Hatta Kanklı-Kıpçak’lardan Terken Hatun ile evlenerek bu boyu Harezm topraklarına yerleştirmiştir. Bu Türk grubu orduda çeşitli mevkilere gelerek belli bir sınıf oluşturmuşlardır.²⁴²

ii. Halife Ordusunun Huzistan, Hemedan ve İsfahan Üzerine Seferi

Harezm topraklarında Tekiş, devleti için birtakım reformlar yaparken hâkimiyetine aldığı Irak topraklarında karışıklıkların başladığını öğrendi. Oysa bölgenin yeni fatihleri halkın güvenini kazanabilmek için bölgede huzuru sağlamaları gerekmektedir. Bu kargaşalıkta Tekiş’in ordusundaki Kıpçak unsurlar önemli rol oynadığı gibi halife Nasır’ın da kendi adına kararlar alan vezir ve ona bağlı kuvvetlerin halka karşı tutumları acımasızlaşmıştı. Ancak halife bölgede hâkimiyetini oturtmak için harekete geçti. Halife en-Nâsır Lidinillâh 591 yılı şaban ayında (temmuz-ağustos 1194) İbnü’l-Kassâb’ın idari yetkilerini artırarak onu Huzistan’a sefer için göndermiştir. Vezirin Huzistan bölgesinde birçok tanıdığı,

²⁴⁰ Cüzcanî, **a. g. e.**, s. 242-243.

²⁴¹ İbnü’l Esir, **a.g.e.**, XII, 97-98; Kivameddin Burslan, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, TTK yay., Ankara 2016, s. 268.

²⁴² Yıldız, **İslam Devletleri**, s. 40.

dostları olmasından dolayı bölgeye nasıl girileceği ve yağma yapılacağını biliyordu. Bu nedenle Halife'den ricada bulunarak Huzistan'ı işgal etmek istedi.²⁴³ Halife en-Nasır bölgede karışıklıklar olduğunu yakından takip ettiği için bölgeye sefer düzenlemede bir sakınca görmedi. Bu esnada Huzistan hakimi İbn Şemle ölmüş, oğulları tahta mücadelesi için birbirine düşmüştü. İbnü'l-Kassab yakın dostlarının kendisinden yardım istemesi üzerine isteği gerçekleşti. Tam teçhiz ile hazırlanmış ordu onun önderliğinde Huzistan'a gönderildi 591 (1194-1195).²⁴⁴ Şehir hakimleriyle yazışmalar, ve çetin mücadeleler verilmiş ve sonunda vezir galip çıkarak Muharrem (Aralık 1194-Ocak 1195) yılında birçok Huzistan şehrini ele geçirdi ve Şemle'nin Huzistan'a hakim oğullarını Bağdat'a halifenin yanına göndermiştir.²⁴⁵

Huzistan bölgesinin alınmasından sonra Maysan üzerine yürüdü ve buraya hakim olan Kutluğ İnanç ile biraraya geldiler. Kutluğ İnanç Mahmud, Irak Selçuklu sultanı II. Tuğrul ile yapılan savaşta Harezmşah'ın ordusunda savaşmış, hatta II. Tuğrul'u öldürmüştü. Bu hizmetinden ötürü Tekiş ona İsfahan ve civarını iktâ etmişti. Ancak Kutluğ İnanç'ın amacı farklı idi. O Harezmşahlara bağlı olmak yerine atalarının hakim olduğu topraklarda bağımsız bir devlet kurma peşindeydi. Bu hareketinden haberdar olan Halife Nâsır, Kutluğ İnanç'ı Harezmşah'ın Irak'taki valisi Yunus Han ve onun atabeği Mayacık²⁴⁶ın üzerine yürümesi için kışkırtmıştır. Huzistan'ın ele geçirilmesinde halife ordusunda büyük yardımları dokunan Kutluğ İnanç'a vezir İbnü'l-Kassab iyi davranmış ve ikramlarda bulunmuştur.²⁴⁷ Kirmanşah'a doğru yola çıkan vezir, bir müddet sonra Hemedan'a gitti. Halifenin askerleri bölgeye yaklaşınca Mayacık ve maiyetindeki askerler Rey'e doğru

²⁴³ Vezir İbnü'l Kassab Huzistan'ı istila etmesinin amacı bölgeye hakim olmak, eğer bu istilada başarılı olursa bölgeyi itaatine alarak müstakil şekilde hüküm sürebilecekti. Bu şekilde halife ve diğer düşmanlarına karşı kendisini emniyete alacaktı. Bk. İbnü'l-Esir, , a.g.e., XII, 98.

²⁴⁴ İbnü'l-Esir, , a.g.e., XII, 98.

²⁴⁵ İbnü'l-Esir, , a.g.e., XII, 98; Nüveyrî, a. g. e., XXII, 312.

²⁴⁶ Mayacık'ın hayatı ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülseren Azar Nasırabadı, "Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/ Mayancuk Ve Faaliyetleri", **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. VII, sa. 2, 18 Ara 2020, 267-286.

²⁴⁷ Tekiş'in hizmetinde bulunan Kutluğ İnanç, vezir İbnü'l-Kassab'ın bölgesine gelerek onun yanına geçmesinin sebebini İbnü'l-Esir şu şekilde açıklar. Harezmşah Tekiş'in Mayacık kumandasındaki ordusuyla Kutluğ İnanç Zencan yakınlarında savaşa tutuşmuştur. Yapılan savaşta yenilen Kutluğ İnanç vezir İbnü'l-Kassab'a sığınmış ve halifenin ordugahına gitmiştir. Vezir ise ona gerekli bütün yardımı yaparak hem Kutluğ İnanç hem de yanında bulunan emirlere hil'at giydirmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, 100.

uzaklaştılar.²⁴⁸ Vezir Şevval (eylül-ekim 1195) yılında Hemedan'ı yağma etti ve vezir bölgeden ayrıldı. Geçtiği her şehri zapt ederek Rey'e ulaştılar. Bu defa da Harezmîler Rey bölgesinden uzaklaştılar. Başlangıçta birlikte hareket eden Kutluğ İnânc ve halifenin veziri İbnü'l-Kassab, Merdegan ve Save'yi ele geçirdiler. Vezirin ordusunda bulunan Kutluğ İnânc ve yanındaki emirler vezire ve halifenin askerlerine karşı gelmeye başladı. Çünkü Hemedan başta olmak üzere Irak-ı Acem şehirlerinin alınmasından sonra bu bölgelerin kendisine verileceğini bekliyordu. Durum onun aleyhine gelişince Harezmşah Tekiş'in askerlerinin şehirlerden ayrıldığını görerek buraları ele geçirmek istedi ve Rey'i kuşattılar. Ancak halifenin veziri onları kuşattığı için Kutluğ İnânc Rey'den ayrılmak zorunda kaldı. Vezir İbnü'l-Kassab Rey şehrini zapt etti ve askerleri her tarafı yağmaladı. Vezir İbnü'l-Kassab'ın şehirde yaptığı katliamın şiddetini Ravendî şu şekilde izah eder: *“Daha önce kimse İslâm ülkelerine, Müslümanların kan ve mallarından bir şey bırakmamak gibi bir merhametsizlik yapmadı.”*²⁴⁹ Vezir İbnü'l-Kassab, 592 (1198) yılında Hemedan civarındaki Harezmşah köşküne yerleşti.²⁵⁰ Kutluğ İnânc Rey'den Ave şehrine yürüdü, ancak vezirin şahnesi onu bölgeye sokmadığı için Kutluğ ve adamları oradan uzaklaşmak zorunda kaldı. Bir süre sonra vezirin, peşinde olduğunu öğrenen Kutluğ İnânc, vezirin askerleriyle tutuştuğu çetin savaştan mağlubiyetle ayrılmış ve sadece kendi canını kurtarabilmişti.²⁵¹ Kutluğ İnânc tekrar Rey bölgesine geldiğinde silah ve savaş için gerekli malzemeleri hazırlayıp, şehre hakim olmak için çabaladı. Muhammed Han, Mayacık ve Harezmîlerden birkaç kişi, Kutluğ İnânc'tan barış teklifinde bulunarak yanında olmak istediler ve tuzağa düşürmek için kendilerini Harezmşah Tekiş'ten mesaj getirmiş gibi göstermek istediler. Yunus Han'ın eşi ondan intikam almak için komplo hazırladılar. Harezmîlerin tuzağına düşen Kutluğ İnânc öldürüldü.²⁵² Kutluğ İnânc'ın Irak Selçuklularının mirasını kendi hükmü altına

²⁴⁸ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 100.

²⁴⁹ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 348. Sultan Tekiş ve Dönemi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nuh Keskin, Harizmşah Sultan Tekiş Ve Zamanı (1172-1200), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Çanakkale 2020.

²⁵⁰ Mîrhând, **a. g. e.**, IV, s. 377; Hândmîr, **a. g. e.**, II, s. 639; İbn İsfendiyar, **a. g. e.**, II, s. 160.

²⁵¹ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 101. Râvendî'ye göre İslâm memleketlerinde malını ve kanını hiçe sayan böyle bir merhametsizlik görülmedi. Bkz. Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 348; Abbas İkbâl, **Târih-i Mufasssal İrân**, s. 395;

²⁵² Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 350-351.

almak istediğini ve bunun için de Hârezmşâhlar ve hilâfet arasında taraf değiştirdiğini görmekteyiz. Ancak bu planları işe yaramamış, canından olmuştur.

Çok zaman geçmeden Halife en-Nasır Lidinillah tarafından Seyfeddin Tuğrul kumandasında İsfahan'a ordu sevk ettiğini görüyoruz. Halife, Tekiş'e kaptırdığı bütün Irak-ı Acem şehirlerini teker teker almayı hedeflemişti. İsfahan'da Harezmsah'ın oğlu ordu ile İsfahan'da bulunuyordu. Şehirdeki Şâfiilerin reisi Sadreddin el-Hocendî Bağdat'a halifeye haber verip asker gönderdikleri takdirde şehri bizzat onlara vereceğini söylemiştir.²⁵³ İsfahan'da yönetime hakim olan Sadreddin halkın ilgisini toplayan bir kişiliğe sahipti. Böylece İsfahan'a gidip şehir önünden Harezmsah askerlerini kovalamayı başarmıştır. Bu şekilde İsfahan halifenin hakimiyet alanına girmiştir.²⁵⁴

Irak'ta meydana gelen bu gelişmelerin doğuracağı sonuçlardan en önemlisi Harezmsah Tekiş tarafından İbnü'l-Kassab'ın takibati idi. Bu olay Harezmsahlar ile halife arasındaki gerginliğin artmasına neden olacaktı. Sultan Tekiş, hâkimiyetinde bulunan şehirler Vezir İbnü'l-Kassab tarafından elinden alındığı için vezire kırgındı. Bu şehirlerin iadesini ve anlaşma şartlarının belirlenmesini istiyordu. Ancak vezir sözünden çıkarak bu isteği kabul etmedi.²⁵⁵ Sultan Tekiş, Hemedan üzerine yürümüş, Mayacık ayrıca Sultan'dan kendisine 2.000-3.000 süvari gönderilmesini istemiştir.²⁵⁶ Hemedan civarına gelen Mayacık, vezirin öldüğünden haberi olmayıp Harezmlilerle askerlerle savaşan hilafet ordusu ile sahte ricat taktiği uygulayarak savaşıyordu. Sonunda savaş esnasında ganimet olarak meydana terk etmeye başlayan hilafet ordusunu yenmeyi başardı ve halife ordusunu Hemedan önünde mağlup etmiştir 15 Şaban 592 (14 Temmuz 1196).²⁵⁷ Tekiş, köşküne gidip oturmuş, Mayacık ise şehir

²⁵³ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 104.

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 105; Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, 847.

²⁵⁵ Vezir İbnü'l-Kassab, Rey şehrinde hasta bir şekilde Hemedan'a gelmişti. Rahatsızlığı ilerlediği için 15 Şaban 592'de (14 Temmuz 1196) Hemedan'ın Ferâvâr Mahallesi'nde vefat etmiştir. Râvendî, **a. g. e.**, s. 351; Mîrhând, **a. g. e.**, IV, s. 377-378; Allahyar Hilatberî, **a. g. e.**, s. 51-52.

²⁵⁶ İbn İsfendiyâr'a göre Tekiş Mayacık'ı 30.000 asker ile Hemedan'a gönderdi. (**a. g. e.**, II, s. 160).

²⁵⁷ Sultan Tekiş'in Hemedan üzerine yürüdüğü yıl vezir İbnü'l-Kassab (Râvendî'nin ifadesiyle fitne cevheri) vefat etmiştir. Hemedan'a hakim olan Sultan Tekiş, vezirin cesedini kabirden çıkararak başını kesmiş ve Harezmliler'e göndermiştir. Onu savaş sırasında öldürdüğünü bildirerek kendisini halk ve umura nezdinde güçlü göstermeye çalıştığını söyleyebiliriz. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 101; Cüveynî, **a. g. e.**, s. 269; Râvendî, (**a.g.e.**, II, s. 352)'ye göre vezirin cesedini mezardan çıkarıp getiren Mayacık

halkının buna inanmadığını, bu nedenle şehri teslim etmediklerini söylemiştir. Sultan Tekiş eğer inanmıyorlarsa huzuruna birinin gönderilip kendisini görmesini ve şehri teslim etmelerini, aksi takdirde savaş zoruyla ele geçireceğini iletmiştir. Sonunda halka Tekiş'in huzuruna İmâdeddin İkrime isimli şehri büyüklerinden birini göndermiştir. Sultanın köşkte oturduğunu halka iletmiş, sonunda Tekiş bölgeye gelince halka çok iyi davranmış, kimseye zarar gelmeyeceğini söylemiştir.²⁵⁸ Yakalanmış olan Bağdatlı esirlere ise hil'atler verdi, isterlerse kalmalarını istemezlerse gitmelerini söyledi.

Halife en-Nasır Lidinillah, Tekiş ile karşılaştığı muharebede mağlup olmasına rağmen isteğinde ısrarlı olup Tekiş'in toprak almasına göz yumamıyordu. Tekiş'in Irak-ı Acem topraklarından çekilmesini aksi takdirde diğer sultanlardan yardım alarak üzerine yürüyeceğini bildirmesi için Bağdat Nizâmiyye Medresesi müderrislerinden Mücîrüddin Ebu'l- Kasım el-Bağdâdî'yi elçi olarak Harezmşah'a gönderdi.²⁵⁹ Halifenin mesajında öncelikle sultanın hal ve hatrını sorduktan sonra şu mesajı iletmiştir: *"Emîrû'l-Mü'minin diyor ki, baban ve ceddin maişetlerini bizimkinden almışlardı; Evvelce onu sana vermiştik, ona kanaat et ve manasız işler yapmağa teşebbüs etme! Yoksa, sana karşı gelmek için bir toplantı yaparım ve ülkelerde herkes gazaya kalkar ve kanlar dökülür."*²⁶⁰ Sultan Tekiş halifenin bu mesajına karşılık şöyle bir cevap vermiştir: *"Vakıa hüküm Emîrû'l-mü'minîn'dir. Ben onun sadece bir şahnesiyim. Pek çok düşmanım vardır ve ben hepsinden daha kuvvetliyim, fakat ordusuz kalamam. Divanımıza kayıtlı 170 bin asker bulunmaktadır. Askerlerimizin ihtiyacı için arazimiz dardır. Bu itibarla halifenin*

idi. Nüveyrî, **a.g.e.**, XXIII, 313. İbn İsfendiyâr'a göre Alâeddin Tekiş İzzeddin Yahya'yı da saklandığı yerden çıkartıp başını kestirmiştir. İbn İsfendiyâr, **a. g. e.**, s. 160; Mîrhând, **a. g. e.**, IV, s. 377-378; Allahyar Hilatberî, **a. g. e.**, s. 51-52; Çakmak, İktidar Mücadeleleri, **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, 2007, s. 44.

²⁵⁸ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 353.

²⁵⁹ Tekiş huzuruna gelen bu heyeti ayaklarına atlas, başlarına altın saçacak kadar iyi karşılamıştır. Bk. Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 354; Çakmak, İktidar Mücadeleleri, **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, s. 45.

²⁶⁰ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 355.

elinde bulunan Huzistan'ı da bize inam etmesi muvafık olur."²⁶¹ Tekiş bu mesajında düşmanlarının sayıca çok olduğunu, ancak kendisini en güçlüsü olarak gördüğünü söylemektedir. Asker sayısının fazla olup elinde bulunan toprakların ona yetmediğini, Huzistan bölgesinin de kendisine verilmesini istemektedir. Elçileri uygun bir zamanda gönderdikten sonra Hemedan bölgesini oğlu Yunus Han'a bırakıp İsfahan'ı topraklarına katmak için hareket etti.²⁶²

Tekiş'in Halife Nasır'dan cesaret alarak kendisine küstahça davranışı şu şiirle dile getirilmektedir: "*Ben her gün ona ok atmayı öğretiyordum, kolu kuvvetlenince ilk önce beni vurdu.*"²⁶³

İslâm ülkeleri din ordusu ve Türk ordusu eliyle öyle yıpratılmıştı ki, başa geçmek isteyen yönetici, şehirler üzerinde kendi gücünü ispatlamak için adeta yarışıyordu. Devlet işlerini yürüten ve o devletin ayakta kalmasını sağlayan (kadı, divan sahibi, hazineden sorumlu emir, hacıpler) bu dört kişi sayesinde mazbut bir haldeydi.

Bir müddet sonra Harezmşah Tekiş, oğlu Yunus Han'ın gözlerinin bozulmasından dolayı Zencan civarında bulunan Atabey Ebu Bekir'e elçi göndermişti. Ondan isteği Harezm'de işleri olduğu için Hemedan'ı idare etmesiydi. Ancak Atabeg, kendisinin kâfirlerle savaşta olduğunu söyleyerek yerine kardeşi Özbek'i göndereceğini iletmiştir.²⁶⁴ Özbek, Hemedan'a geldiğinde yanında atabeği Cemaleddin Ayaba da bulunuyordu. O şehrin düzenini sağlamış, halkın sevgisini kazanmıştı. Şehirde ne olacaksa onun emriyle işler yürüyordu. Hemedan'da işler bu vaziyette iken Halife Ebu'l-Heyca'ya haber gönderip, Hemedan civarına gitmesini ve

²⁶¹ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 355. Ayrıca Sultan Tekiş halifeden Bağdat'a geldiği zaman orada kalması için yıkılan Bağdat Selçuklu sarayının yeniden inşa edilmesini söylemiştir. Süyûtî, **a.g.e.**, s. 302.

²⁶² Cüzcanî'ye göre Tekiş Irak'ı Sultan Tuğrul'un elinden aldıktan sonra oğlu Yunus Han'a verdi. O da halka iyi davranarak Irak'ta hâkimiyetini kurdu. Ancak Yunus Han ile hilâfetin askerleri arasında düşmanlık başladı.

Cüzcanî, **a. g. e.**, s. 304. Hândmîr'e göre ise Sultan Tekiş Rey'i oğlu Yunus Han'a verdi. İsfahan'ın yönetimini de Kutluk İnanç'a havale etti ve Irak bölgesinin diğer emîrlerini de onun hizmetine sundu. (Hândmîr, **a. g. e.**, II, 639. Mîrhând, **a. g. e.**, IV, s. 375; Abû'l-Ferec, **a. g. e.**, II, s. 467; Afaf Seyyid Sabra, **a. g. e.**, s. 76

²⁶³ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 355.

²⁶⁴ Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 357.

Harezmliileri oradan uzaklaştırmasını bir mektupla istemiştir. Melik Özbek'in olmadığı bir anda şehir Ebu'l-Heyca'nın eline geçti.

Diğer taraftan Kutluğ İnanç'ın bazı memlûkleri Gökçe adlı bir emiri lider yaptılar. Hemedan yönünde ilerleyen Gökçe, halka zulüm ve işkence yapmaya başlayınca, Özbek bunu haber almış ve İzzeddin Satmaz ile birlikte Gökçe'nin üzerine yürüme kararı almışlardır. Gökçe, Harizm askerlerini çıkarmak için İsfahan'a doğru ilerlemiştir. Gökçe, halife en-Nasır Lidinillah'ın memlûkü Seyfeddin Tuğrul'a haber göndererek ona hizmet etmek istediğini söyledi. Bağdat'a haber göndererek Rey, Huvâru'r-Rey, Sâve, Kum, Kacân'a kadar olan bölgeleri kendisine İsfahan, Hemedan, Zencan ve Kazvin'in ise Halifeye ait olmasını teklif etmiş, bu teklif halife en-Nasır Lidinillah tarafından kabul edilmiştir. Ayrıca bu bölgelerin Gökçe'ye verildiğine dair bir menşur yazarak hil'atler ile birlikte göndermiştir.²⁶⁵

1198'de Tekiş'in tekrar bölgeye geldiğini görüyoruz. Harezmşah komutanı Mayacık ile halife tarafındaki emirler arasındaki mücadele sonucunda, Mayacık halifenin komutanı Ebu'l-Heyca tarafından alınan Hemedan'a sefer düzenledi. Halife tarafından görevinden uzaklaştırılmamış Ebu'l-Heyca ve adamı Emir-i Alem ile iki günlük çarpışmadan sonra onları bölgeden uzaklaştırmıştır. Ancak bu esnada Gökçe tarafından baskına uğrayan Mayacık, intikam almak için Gökçe'nin ordusuna saldırdı. 21 Rebiülevvel 594/2 Mart 1198 tarihindeki savaşta halife ordusundaki Özbek ve Gökçe kuvvetleri Mayacık'ın ordusuna yenilmiştir.²⁶⁶ Böylece Harezmşah'ın askeri gücü bölgede üstünlüğü sağlamıştı.

Mayacık beraberinde bulunan Harezmli askerlerle Kaşan'ı ele geçirdikten sonra Rey üzerine yürümüştür. Hemedan'da kargaşa çıkardıktan sonra Melik Özbek, Gökçe, Nâsireddin Ağuş, Emîr-i Alem ile savaşmak için Kazvin civarına geldiler. Mayacık Harezmli kadınlara zırhlar giydirerek ordunun merkezini düzenledi. 21 Rebiülahir 594 (2 Mart 1198) tarihinde Iraklılar ordunun merkezini mağlup ettiler.

²⁶⁵ Halifenin de desteğı ile Irak-ı Acem'de birkaç şehre hakim olan Gökçe'nin şöhreti ve adamları üzerindeki nüfuzu artmıştır. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 105; Nüveyrî, **a.g.e.**, XXII, 315; Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, s. 847.

²⁶⁶ Râvendî'ye göre (**a.g.e.**, II, s. 360) Gökçe ve Nâsireddin Ağuş Mayacık'ın bütün hazinesini ele geçirdi. Kafesoğlu'na göre (**Harezmşahlar Devleti**, s. 140) hazine Mayacık ile birlikte olduğı için bir şey elde edemediler.

Mayacık geri çekilmiş, karısı onların arkasını çevirmiştir. Iraklılar yenilip geri çekildikten sonra Mayacık Hemedan civarına yöneldi. Onun bu bölgeye saldırmasında halifenin teşviki vardı. Nasır, kendi tarafına çekemediği Mayacık'ı iltifatlar ile çekmeye çalışmıştı.²⁶⁷ Mayacık'a gönderdiği mektupta “Melik-i muazzam İskender-i zaman, Hüsrev-i Afak Cihan Pehlivan, Rüstem-i Sani Kişver-küşay Şemsüddin Mayacık” diye başlayan unvanlarla yazdığı mektubunda Mayacık'a “*Sultan Harezmsah hâkimdir, fakat en büyük melik, zamanın İskender'i dünyanın hükümdarı, cihan pehlivan, ikinci Rüstem, Muzaffer Fatih, Kır-isfehsalar Şemseddin Mayacık tamamıyla her hususta emirü'l-mümininin naibidir.*”²⁶⁸ demektedir. Burada halife Mayacık'ı kandırarak kendisi Irak-ı Acem bölgesine yerleşmeye çalışmaktadır. Ayrıca Mayacık için söylenen lakaplara ve halifenin naibi ifadesine bakılınca ona büyük bir makam verildiği de görülüyor.

Sultan Tekiş, Mayacık'ın aklının halife Nâsır tarafından karıştırılmaya çalışıldığını duyunca Mayacık'a bir mektup göndermiştir. Hemedan imamları ve ileri gelenleri önünde ferman okumuştur. Fermanın içeriği şu şekildedir: “*Adil hükümdar, muzaffer fatih, büyük hacip, şark ve garp emirlerinin meliki Şemseddin Zahir el-İslâm ve'l müslimin uluğ-hacib, gazi, kır isfehsalar Mayancuk Zahir emir el-mü'mininin bizim kulumuzdur ve onun adaleti bizce malumdur. Fikrimiz şöyle karar verdi ki, bütün Irak'ta o bizim naibimiz olarak evlece buyurmuş olduklarımızı ifa edecektir. Reisler, kadılar ve diğer amillerin karar mercii odur.*”²⁶⁹ Bu fermanda Mayacık'a görevlerini hatırlatarak, halifenin sözlerine ve kışkırtmalarına kanmamasını söylüyordu.²⁷⁰ Ancak Mayacık halifenin kendisine verdiği unvanlar ve nâibi ilan etmesiyle kendisini Irak-ı Acem'in mutlak hâkimi görmeye başladı ve bölgede halka zulümler uygulamıştır.²⁷¹ Mazenderan İsfehbedi ile gizliden gizliye anlaşmaya çalışmıştır. Ordusu Hemedan'dan Kirmanşah, Ebher ve Zencan sınırlarına kadar olan bölgeyi yağmalayarak halka zulümler yaptı. Mayacık ve askerleri Irak ve

²⁶⁷ Râvendî, a.g.e., II, s. 365-366; Fatih Güzel, Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Basılmamış Doktora Tezi), Konya 2014, s. 96.

²⁶⁸ Râvendî, a.g.e., II, s. 365-366.

²⁶⁹ Râvendî, a.g.e., II, s. 366.

²⁷⁰ Râvendî, a.g.e., II, s. 368-369.

²⁷¹ Mayacık'ın Irak-ı Acem bölgesinde yaptığı zulüm ve işkence Abhaz kâfirine, Hitay Türküne ve Şam Firengine yapılmamıştı. Râvendî, a.g.e., II, s. 367; İbn İsfendiyâr, a.g.e., s. 162.

çevresindeki her şeye el koyuyorlardı. Her şey ele geçirilerek tüm Irak-ı Acem bölgesi Mayacık'ın eline geçti. Mayacık ve askerleri her yerde katliamlar yaparak şu beyitleri okumaktaydılar:

راب درادن سک ار زیچ یب هک زروب یتخل زیچ تتسین رگا

تشاد دای لدب ندرک درگ مرد تشاد دار لد کنا دواب رگناوت

تسد گنت مدش ات لد گنت منم تسه هک ار بسک دیاب دروخ یمه

یورب درآ یگنت رگم ادرف هک یوگم ادرف و یارایب و شخبب

(Eğer bir şeyin yoksa ele geçirmek için uğraş, çünkü bir şeyi olmayanın değeri yoktur.

Kalbinde cesaret olan herkes başarılı olur, para toplamak da bedel ister.

İnsan malını her türlü kullanmalıdır, çünkü benim gönlüm dar idi elim boş oldu.

Yarını düşünme ihsanda bulun, süslen, keyfine bak ve böyle düşünme ki yarın elin boş olacak.)²⁷²

Olaylardan haberdar olan Tekiş, 595/1198 sonunda iktidar sevdasına düşmüş olan Mayacık'ın işini bitirmek için Irak-ı Acem üzerine yürüdü ve Mayacık'ı yakalatarak huzuruna getirdiler. Onunla görüşmesinde Harezmşah ailesinin ona gösterdiği iyiliklere karşılık nankörlük yaptığını, halka vergiler yoluyla zulmettiğini, itaatten çıkarak isyan ettiğini söylemiştir. Nitekim Mayacık, Tekiş'ten ve halifeden aldığı güç ile hareket ediyor ve bağımsız olmak için çabalıyordu. Tekiş, Mayacık'ı bir yıl hapis cezasıyla esir hayatı yaşatmış, ardından Seyhun ötesindeki bölgelerin emiri olarak görevlendirdi.²⁷³ Böylece halife Nasır'ın Mayacık üzerindeki çabaları sekteye uğramıştır.

²⁷² Râvendî, a.g.e., II, s. 367.

²⁷³ İbnü'l-Esir, a.g.e., XII, 133; Cüveynî, a.g.e., s. 279-280; Keskin, **Harizmşah Sultan Tekiş Ve Zamanı (1172-1200)**, s. 67. Ancak Râvendî eserinde onun akıbeti hakkında şu şekilde bahseder: "Harezmşah, Harezm'e gidince Mayacık'ı koruduğu için veziri Nizâmü'l-Mülk'e kızmış ve kafasının kesilmesi emrini vermişti. Mayacık da darağacına çekilerek efendisinin nimetine nankörlük yapan

Halife Nâsır Lidinillah'ın, doğrudan Harezmşah ile mücadele etmediğini, yerel emirleri kullanarak hareket ettiğini görüyoruz. Harezmşah Tekiş'e karşı kullanacak kimse kalmadığı için Tekiş'in bizzat Bağdat'a sefer yapmasını engellemek amacıyla Harezmşahların kudretini tanımak zorunda kalmıştır. Halife tarafından kendisine Horasan, Türkistan ve Irak'ın saltanat menşuru gönderilmiştir.²⁷⁴ Bütün bunlara rağmen bölgedeki karışıklık sona ermemiştir.

2. SULTAN MUHAMMED HÂREZMŞAH DÖNEMİ (1200-1220)

A. Sultan Alâeddin Muhammed'in Tahta Geçmesi ve Gurlularla Mücadelesi

Sultan Tekiş son yıllarını Bâtînîler ile mücadele ederek geçirdi. İsmailî²⁷⁵lerin Alamût'tan sonra ikinci önemli kalesi olan Kahire Kalesi²⁷⁶'ne asker gönderdi. Birçok kişi bu kaleyi zapt edemeden çekilip gidiyordu. Ancak Tekiş buna muvaffak olarak burayı ele geçirdi. Kale içerisine bir garnizon yerleştirdi. Ancak bu askerler Bâtînîler tarafından öldürülünce, Tekiş tekrar bu kaleyi sulh ile geri almış ve yıktırmıştır.²⁷⁷ Ancak Bâtînîler intikam almakta gecikmemişler, sultanı üstlerine tahrik ettiğini düşündükleri Nizâmü'l-Mülk Mesud'u fedaîleri aracılığıyla öldürmüşlerdir 596 Cemaziyelahîr (Nisan 1200).²⁷⁸ Haberi almakta gecikmeyen Tekiş bu durumdan canı sıkılarak daha tedbirli yollara başvurmuştu. Oğlu Horasan

cezasını bu şekilde öder diyerek tellal çağırılmış ve öldürülmüştür." Bkz. Râvendî, **a.g.e.**, II, s. 369; Abbas Perviz, **a. g. e.**, s. 218-219; Ghulam Rabbani Aziz, **a. g. e.**, s. 32-33; Meryem Gürbüz, "Tekiş, Alâeddîn", s. 365. Hândmîr'e göre ise Tekiş'in askerleri savaşıarak kaleyi ele geçirdiler ve Mayacık'u da esir ettiler. Tekiş ise kendisinden en küçük bir sorun çıkmayan kardeşi Akçe'nin hatırına bağlıladı. Ancak o, bir yıl hapiste kaldı. Ardından da Cend şehrine giderek hayatının kalan günlerini orada geçirdi. (**a. g. e.**, II, s. 640).

²⁷⁴ Cüveynî bu durumu şu şekilde açıklar: "Divân-ı Aziz cihetinden ferağ-ı dil hâsıl olmuş, böylece meşgul olunması gereken umur ortadan kalkmıştır." Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, s. 280; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 134; Zehebî, **Târîhü'l-İslâm**, s. 937; Yıldız, **İslam Devletleri**, s. 40.

²⁷⁵ Mustafa Öz ve Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", **DİA**, XXIII, ss. 128-133; Bernard Lewis, "İsmâîlîler", **İA**, V-II, 1120-1124; Gülseren Ceceli Dursun, "Selçuklu Devleti Sonrası İsmâîlîler'in Faaliyetleri ve Hârizmşâhlar ile Münasebetleri", **Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl'a Armağan**, (ed. Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yay., İstanbul 2019, ss. 321-338.

²⁷⁶ Bu kale Irak Sultanı Arslan b. Tuğrul tarafından fethedildiği için Arslan-güşa olarak geçmektedir.

²⁷⁷ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 145.

²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 134. Râvendî, vezirin Mayacık'ı himaye etmesinden dolayı Sultan tarafından öldürüldüğünü söylüyor. Bk. Râvendî, **a. g. e.**, IV, 55; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 413; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 145.

valisi Kutbeddin Muhammed'i Turşiz kalesi muhasarası için görevlendirdi.²⁷⁹ Ordu 590 Receb (Haziran-Temmuz 1194) ve 591 Cemaziyelâhîr (Mayıs-Haziran 1195) tarihlerinde Kain önünden Melâhîde ile savaşmıştır. Kendisi de mülhitlere karşı takibata girişmeye karar verdi. Ordu hazırlayıp yola çıkacağı bir sırada şiddetli baş ağrısı başladı. Ancak o Batınilerle savaşına devam etmiştir. 1199'da halife Nasır, Harezmşah ve oğlu Muhammed'e hilatler ve elindeki beldelere hâkimiyetini onaylayan bir menşur göndermiştir.²⁸⁰ Harezmşah Tekiş hilati giyerek Bâtınilerle savaşmaya gitmiş, Kazvin önlerindeki Arslan Keşah kalesini ele geçirmiştir. Bu hastalık nefes darlığına başlayınca yolda Şehrîstan'da Çah-ı Arab bölgesinde 19 Ramazan 596 (3-4 Ağustos 1200)'de hayatını kaybetti.²⁸¹

Babasının sefer esnasında hayatını kaybettiğini haber alan Kutbeddin Muhammed derhal Turşiz'deki mahsurlardan 100 dinar sulh karşılığı ile bölgeyi terk etti ve Hârezm'e geldi. Babasının cenaze merasimini gerçekleştirdikten sonra naaşını Gürgenç'e getirterek Tekiş'in kendisi tarafından inşa edilen büyük medresedeki türbeye defnedildi. Sultan Alâeddin Tekiş, tahtta olduğu süre boyunca devletini genişletmeyi başarmış, evlatlarına Talas civarına kadar uzanan bir imparatorluk bırakmıştı. Ordusu devrinin en seçkin İslâm ordusu idi. Hem tahtta hak iddia eden kardeşi ile uzun yıllar mücadele etmeyi hem de memleketinin sınırlarını büyütmeyi başarmış bir devlet adamı olarak ölmüştür.

Hârezm'de bulunan Kutbeddin Muhammed devlet erkânları ve kumandanları tarafından 20 Şevval 596 (3-4 Ağustos 1200) tarihinde Hârezm tahtına oturtuldu.²⁸²

²⁷⁹ Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 413. Cüveynî'ye göre buranın muhasarası 4 ay sürmüştür. Kafesoğlu ise kuşatmanın çetinliğinden bahsedecek olsa gerek ki "İn gibi derin" hendekler dolduruldu demektedir. Bkz. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 145; (**Tarih-i Sistan**, s. 392)'de bu harekât Kutbeddin Muhammed'in seferiyle karıştırılarak Tekiş'in ölüm tarihi 591 olarak verilmektedir.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 133.

²⁸¹ Cüveynî, (**a.g.e.**, trc., s. 282) 1 ay sonrası 4 Ağustos olarak gösterilir. İbnü'l-Esîr, (**a.g.e.**, XII, 137) 4 Temmuz 1200 olarak verir. Mîrhând, **a.g.e.**, IV, s. 371; Hândmîr, **a. g. e.**, II, s. 640-641; Cüzcanî, **a. g. e.**, 1950, s. 250. Sultan Tekiş'in ölümü Gur Sultanı Gıyâseddin'e ulaşınca ona gösterdiği saygıdan dolayı üç gün nevbet çalınmamasını emretmiş ve taziye merasimi yapmıştı. Bk. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 138; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 148

²⁸² Cüveynî, (**a.g.e.**, II, 47, trc., 282) ve Mîrhând, **a.g.e.**, IV, 46)'da bu tarih verilirken Reşidüddin Fazlullah, (**Camîu't-Tevarih**, II, s. 134)'de 8 Şevval olarak zikredilir. Barthold, **Türkistan**, s. 363; Soylar, Şebânkâreî'nin Mecmau'l- Ensâb Fi't-Tevârih Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi), (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), s. 145.

Babasının hayatında “Kutbeddin” lâkabını taşıırken tahta geçtiğinde lâkabı Alâeddin olarak değiştirildi. Tahta çıktığına dair çevre hükümdarlara saltanat mektupları gönderildi.

Sultan Alâeddin Muhammed, saltanatının ilk yıllarında hanedan üyeleri ve Abbâsî halifesi Nâsır Lidinillah’ın kışkırttığı Gurlularla mücadele etmekle uğraştı. Sultan başşehir Gürgenç’te idi. İkinci önemli toprak parçası olan Horasan’ı kardeşi Tâcüddin Ali Şah’a bıraktı. Onu İsfahan’dan çağırarak Nîşâbur’a tayin etti.

Diğer taraftan karşımıza Hinduhan çıkmaktadır. Babası Nâsırü’l-din Melikşah’ın ölümünden sonra Şâdiyah bölgesinin kendisine verileceğini umuyordu. Ancak amcası Alâeddin Muhammed bölgeyi kendi uhdesine almıştı. Hinduhan Hârezm’den kaçarak Hârezmşahların büyük rakibi Gur sultanına sığınmıştı. Yine görmekteyiz ki Hârezmşah ailesinden bir kişi daha Gurlulara sığınmıştır. Sultan Tekiş, kardeşi Sultanşah’a karşı mücadele verirken Sultanşah Gurlu sultanının yanına kaçmıştı. Hinduhan, Gur’a tâbi olacağını söyleyerek yardım istedi.²⁸³ Gıyâseddin ise kendi devletinin gelişmesi için Hârezm’deki karışıklıklar ve Hârezmşah ailesindeki iç mücadeleyi desteklemeyi uygun gördü ve Hinduhan’ı Merv ve Serahs vilayetlerinin idaresine verdi.

Gıyâseddin 1201 Nisan başlarında kardeşi ile birlikte Nîşâbur’u tamamen kuşattılar.²⁸⁴ Burçların yıkılması ile asker şehir içindeki her şeyi yıkmaya kalkışınca Gıyâseddin buna engel olmuş, özellikle ulema ve zahidlerin mallarına dokunulmamasını istemiştir. Daha sonra da yağmalanmış ne kadar mal varsa sahiplerine geri verilmiştir.²⁸⁵ Melik Ziyâeddin Muhammed’i “Alâeddin” lâkabıyla

²⁸³ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 138.

²⁸⁴ Sultan Gıyâseddin, Nîşâbur’u kendi zapt etmek istiyordu. Merv’i ele geçirmede Gazne ordusu ondan erken davranmış, şimdi de Nîşâbur’un fethi onlara bırakılırsa kendilerini şehrin fatihleri yapmasından korktuğu için oğlu Mahmud’a derhal hücumla geçmesini söylemiştir. Bkz. İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 144.

²⁸⁵ Yine önemli kaynaklarımızdan biri olan İbnü’l-Esîr eseri (**a.g.e.**, XII, 144)n’de bu olaya yakından şahit olan tüccar dostundan şu şekilde nakletmektedir: “Ticaret mallarımdan bir kısmı yağmalandı. Bunlar arasında şeker de vardı. Askerler Gıyâseddin’in emrini duyunca hepsini geri verdiler. Sadece bir örtüyle şeker iade edilmemişti. Şekeri bir topluluğun yanında görünce onlardan geri istedim. Onlar: “Şekeri yedik. Senden bunları kimseye duyurmamanı istiyoruz. İstersen parasını geri verelim” dediler. Ben de “Şeker size helâl olsun” dedim. Fakat örtü bu şahısların yanında yoktu. Tüccar sözlerine devamla: “Görevlilerle şehrin kapısına kadar gittim ve örtünün oraya atılmış olduğunu

Nîşâbur'a vali tayin ederek Herat'a geri döndü. Hârezmşah, Gıyâseddin'e elçiler göndererek eski dostluklarını hatırlatmış, Horasan'ın iadesini istemişse de bu teklif Gur sultanı tarafından kabul edilmemiştir.

Sultan Muhammed, Horasan işleri ile ilgilenme fırsatını ancak babasının ölümünden bir sene sonra bulabilmişti. Nihayet Zilhicce 597 (Eylül 1201) ortalarında Horasan'a girdi ve Nîşâbur'a ulaştı. Bölgeye gelmeden önce Ziyâeddin'e bölgeyi terk etmesini söylemişti. Hârezmli askerler ve Nîşâbur'daki Gurlu kumandanlar arasındaki mücadele iki ay sürmüştü, sonunda Sultan Muhammed galip gelmişti. Ziyâeddin ise çaresiz teslim olmak zorunda kaldı ve eman diledi.²⁸⁶ İbnü'l-Esîr'e göre, Ziyâeddin kendisine yardım vaad etmiş olan Gıyâseddin'in yanına Herat'a dönmemiştir.²⁸⁷

Hârezmşah bu aşamadan sonra Horasan'ın ikinci büyük şehri Merv üzerine yürüdü. Hinduhan, amcasının yaklaştığını öğrendiği an, Firuzkûh'a Gıyâseddin'in yanına kaçmıştı. Bu şekilde Merv, daha sonra da Emîr Tâceddin b. Zengî'nin verdiği sert mukavemetten sonra başarılı şekilde Serahs bölgesi de ele geçirildi. Sultan Muhammed 1202'de Türkler ve yerlilerden oluşturduğu ordu ile Herat'ı ele geçirmek için yola çıktı.²⁸⁸ Sultan muhasaraya başladığı zaman Gurlular da hazırlıklarını yapmışlardı.²⁸⁹ Sultan Hârezmşah muhasarayı 40 gün kadar devam ettirdikten sonra çaresiz geri çekilmek zorunda kaldı ve Hârezm'e geri döndü.

gördüm. Hiç kimse onu almaya cesaret edemiyordu. Ben aldım ve: “ Bu benimdir” dedim. Bunun üzerine şahit istediler. Ben de şahitler getirerek bu örtüyü aldım.”

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, eseri (a.g.e., XII, 150)'de Ziyâeddin el Guri'nin onlara hiçbir şekilde eziyet etmeyeceğine dair söz istediğini belirtir. Şeyh ve âlimlerden hiç söz etmemektedir. Cihângüşâ ise eman dilemeye gelenlerin şeyh ve âlimler olduğunu söyler. Hatta yalvararak eman dilemişlerdir. Bk. Cüveynî, a.g.e., s. 284.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 150.

²⁸⁸ Cüveynî, a.g.e., II, s. 50; İbnü'l-Esîr (a.g.e., XII, 151) yıl olarak 598 olarak zikreder.

²⁸⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 151-152. Herat kuşatması olmadan önce Gur sultanı ve Hârezmşah Muhammed arasında sulh denemesi olmuştur. Gönderdiği elçi büyük Gur emirlerinden, Hüseyin b. Muhammed il-Merganî idi. Herat kumandanı ise bu emirin kardeşi Ömer b. Muhammed il-Merganî idi. (Cihângüşâ, II, 50)'de ismi İzzüddin Mergezî olarak geçmektedir. Ravzatu's-Safa da aynı şekilde zikreder. (IV, s. 135) Dolayısıyla Hârezmşah'ın Herat üzerine yürüyeceğini, Gürgeç'te bulunan Hüseyin il-Merganî'den öğrenmiş, Gurlu sultan hazırlıklarını yapmıştır. Gıyâseddin'in gönderdiği elçinin teklifi Serahs'ta bazı Horasan şehirlerinin kendilerine verilmesi şartı ile barışa razı olacaklarını

Gur Devletinin en büyük sultanı Gıyâseddin Ebu'l-Feth Muhammed b. Sâm 599 (1203) yılında ölmüş, onun ölümü bölgede karışıklıklara sebep olmaması için bir süre gizli tutulmuştu. Gıyâseddin'in Mahmud adında bir oğlu geride kalmıştı. Babasının ölümünden sonra ona Gıyâseddin lâkabı verildi. Şihâbeddin Herat'a geldiğinde idareyi eline aldı. Kendi oturduğu yeri Gazne²⁹⁰, yi devletin başkenti yaptı. Hindistan'ın kuzeyi ve bütün Gur memleketlerine hâkim olan Şihâbeddin, Hârezmşah ile yakından ilgilenmeye başladı.²⁹¹

Şihâbeddin, Hârezmşah'ın kolaylıkla ele geçirdiği Merv üzerine yürüdü ve Gurlu kumandan İbn Çurbek (Hereng)'e bıraktı. Ancak kısa bir süre sonra Sultan Hârezmşah, Hârezm erkânlarının da tavsiyesi ile Merv üzerine gidildi, 15 günlük muhasara sonunda kumandan İbn Çurbek öldürülerek başı Hârezm'e gönderildi.²⁹² Sultan onun öldürüldüğüne inanamıştı. Bu başarılarından sonra Hârezm ordusu, Gurlular'ın önemli bir hareket üssü olan Herat üzerine Cemaziyelevvel 600 (Ocak 1204) yılında yürüdü. O sırada eyaletin valisi Alp Gazi idi. Şehirde büyük bir tahribat gerçekleştirdiler. Nisan sonlarına kadar devam eden bu yağma, ölümlere neden oldu. Şehrin valisi olarak duran Alp Gazi, halkın sızlanması sonucu Hârezmşah'a bir elçi göndererek anlaşma yaptı. Hârezmşah Muhammed de aynı dinden olan insanlar arasında kin olmayacağını söyleyerek dost olmak amacıyla Alp Gazi ve Herat halkının tekliflerini kabul etti.²⁹³ Barthold'a göre Hârezmşah Tekiş zamanında Hârezm'e bağlı olmayan Herat'ı ele geçirmiştir.²⁹⁴ Alp Gazi gerekli parayı toplamak için halka zulüm etmeye başlayınca, Sultan Hârezmşah verilecek

bildirmesi idi. Ancak Sultan Hârezmşah bu teklifi reddetti. Bkz. Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 153-154.

²⁹⁰ Gazne hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Konukçu, "Gazne", **DİA**, XIII, 479-480.

²⁹¹ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 155.

²⁹² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 154; Mîrhând, **a.g.e.**, IV, s. 47; Cüveynî, **a.g.e.**, s. 285. Gurluların meşhur kumandanı İbn Hereng (Çurbek) ölünce Şihâbeddin güçsüz ve zayıf olduğunu hissetmiştir. Cüveynî'nin bahsine göre çok güçlü ve cesur olan bu kumandan Gur sultanlarının savaşta önemli dayanaklarıydı. O birçok hayvanla savaştırılmış ve hepsini öldürmeyi başarmıştı. Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 286.

²⁹³ Yapılan anlaşmaya göre Alp Gazi, bir miktar para ile Hârezmşah'ın huzuruna gelecek ve bundan sonra Herat'tan Hârezm topraklarına ve Horasan'dan Gur arazisine saldırılara son verilecek ve Alp Gazi bu şartlarla barış yapmak için Şihâbeddin huzurunda tavassutta bulunacaktı. Ancak Alp Gazi'nin üç gün içinde ölmesi ile yapılan anlaşma geçerliliğini yitirmiştir. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 286; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 158.

²⁹⁴ Barthold, **Türkistan**, s. 363.

olan vergiyi istememiştir.²⁹⁵ Alp Gazi'nin ölümü ile anlaşmanın geçersiz olması ve Muhammed b. Çurbek'in öldürülmesi sonucu Şihâbeddin'in Hârezmşah'a karşı nefreti artmakta idi ve Herat'ın intikamını almak için Hârezm üzerine yürüme kararı almıştı. Sultan Hârezmşah ile aralarındaki tehdit dolu mektuplardan sonra Şihâbeddin 601 başları (1204 Eylül) Hârezm yönünde ilerledi. Sultan Muhammed bu haberi duyduğu sırada Merv'de bulunuyordu. Hemen başşehri Gürgenç'e gitti. Barthold'a göre iki ordu Karasu'da karşılaştı.²⁹⁶ İki taraf arasında çok fazla kayıplar vardı. Ancak Gur ordusu üstün gelmekte iken, Hârezmşah Muhammed'in bentleri açarak araziye sular içinde bırakıp düşmanı uzaklaştırmayı başarmıştır. Gürgenç halkı, devletlerinin ana dayanağı olarak bildikleri şehirlerini Gur ordusuna karşı savunmak için ellerinden geleni yaptılar. Herkes silah, para saire ne varsa ortaya koymuş, şafiî fakihî İmam Şihâbeddin-i Hayvakî'nin yaptığı vaazler insanları tek bir vücut halinde birleşmesine vesile olmuştu.²⁹⁷ Avfî bu olayı farklı şekilde yorumlayarak halkın hepsinin silahlanması Terken Hatun'un bir harp hilesi idi demektedir. Sultan Muhammed'in savunma tedbirleri aldığı zaman başta Karahıtay hanı Gürhan olmak üzere civara haberler göndererek yardım talebinde bulunmuş, kısa sürede 70 bin kişiden oluşan bir ordu meydana getirmişti. Gürhan, yanında Semerkand hükümdarı Sultan Osman ile gecikmeden gelmişlerdi. Üçlü ittifak içinde zor durumda kalan Şihâbeddin'in geri çekilmekten başka çaresi kalmamıştı.²⁹⁸ Muhammed onları Hezaresp'e kadar takip ederek Gurlu ordusundan birçok at, deve, fil ele geçirip Gürgenç'e dönmüştür.

²⁹⁵ Cüveynî **a.g.e.**, trc., s. 287.

²⁹⁶ Barthold, **Türkistan**, s. 363. Bölgenin adı Cüzcanî (**a.g.e.**, s. 474)'de Kurasu, İbnü'l-Esîr'de Karasu olarak geçmektedir. (**a.g.e.**, XII, 159). Cüveynî, Sultan Hârezmşah'ın Ceyhun nehrinin bir yakasında 70 bin asker topladığını, Gur ordusunun da nehrin diğer yakasında askerleri ve filleri hazırladığından bahsederek savaşın tam olarak nerede gerçekleştiğine dair bilgi vermemektedir. Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 287.

²⁹⁷ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 287; Mîrhând, **a.g.e.**, IV, s. 48; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 157-158. Barthold'a göre Gürgenç'teki Hârezmli kuvvetler Terken Hatun tarafından gönderilmiş, Sultan Muhammed'e istilayı haber vermesi için Horasan'a bir ulak göndermiştir. (**Türkistan**, s. 364). Cüveynî'de buna dair bir bilgi bulunmamaktadır. İbnü'l-Esîr eserinde Karasu savaşı hakkında iki ordu arasında çok çetin bir savaş meydana geldi şeklinde bahseder. (**a.g.e.**, XII, 159)

²⁹⁸ Cüveynî (**a.g.e.**, trc., 288)'de Şihâbeddin'in bu savaşta yenilgisi ve kaçışını kedinin önündeki farenin kaçışına benzetmekte ve atından inip yüzünü sakladığını söylemektedir.

Horasan hâkimiyeti için verilen bu mücadele Hârezmliler lehine Gurlular aleyhine olmuştur. Sultan Muhammed'in Gurlulara karşı zafer kazanmasında Karahıtayların büyük rolü bulunmaktadır. Onlar bu büyük nimetten faydalanmak için yolda Gurlu ordusunu takip etmişlerdir. Endhud kalesine sığınan ve zor durumda kalan Şihâbeddin, Semerkand hanı Sultan Osman tarafından kurtarıldı. Kafesoğlu'na göre Sultan Osman bir İslâm hükümdarının kâfirlerin eline düşüp öldürülmesini Müslümanlık gururuna yediremediği için iki taraf arasında barış yapılmasını sağlamıştır.²⁹⁹ Karahıtaylar, Gurlulardan kurtuluş fidyesi olarak memleketlerine dönmüşlerdir.

Şihâbeddin ülkesine döndüğü zaman her yer karışmış, askerleri öldürülmüş, hazineleri yağmalanmıştı. Ülke içinde bulunan birçok kabile onun yokluğundan istifade ile ayaklanmıştı. Hârezm'deki hezimet de eklenince itibarı sarsılmıştı. Ülkesini tekrar eski düzene getirmek zamanını alacağından, Sultan Muhammed Hârezmşah ile uzlaşma yoluna gitmeyi tercih etmiş, sultan tarafından gönderilen elçinin barış teklifini kabul etmişti. Cüveynî'ye göre Hârezmşah'ın teklifini yeminle kabul etmişti.³⁰⁰ Ayrıca Hârezmşah ne zaman isterse yardımda bulacağına dair vesikalar düzenlemiştir. (Ocak 1205)³⁰¹ Herat hariç Horasan bölgesi bu antlaşmaya göre tekrar Hârezmşahlara bağlanmıştır. Ancak 1205 Nisan ayında Belh valisi Tacüddin Zengî Merv-i Rûd bölgesine yaptığı baskın esir düşüp ölmesi ile sonuçlanmıştır.³⁰² Bütün bu olaylar gelişirken Şihâbeddin Hindistan'da iken bir taraftan ordusunu eski haline getirmek için seferler yapıyor diğer taraftan İslâm Sultanı sıfatıyla Mâverâünnehr'i kâfir Karahıtayların boyunduruğundan kurtarmak

²⁹⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 161; Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti**, s. 159; Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 288-289; Barthold, **Türkistan**, s. 365; Özdemir, **Moğol İstîlâsı**, s. 86.

³⁰⁰ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 289. Gerek Alâeddin Muhammed gerek Şihâbeddin kâfir Karahıtaylar'a karşı birlik içinde olmanın yerinde olacağını düşünürler. Zira Muhammed Karahıtaylar sayesinde Gürgeç muharebesinden kurtulduğu için onların güçlenmesinden korkmaktaydı. Gur sultanı Şihâbeddin ise Hindistan'da büyük zaferler kazanmış gazi bir hükümdardı. Karahıtaylar'dan intikam almak en büyük amacıydı. Diğer taraftan Herat hariç bütün Horasan'a hâkim olan Muhammed'in kendi ülkesi içindeki problemlerden faydalanarak ülkesini ele geçirmesi korkusunun olması da muhtemeldir. Bu nedenle iki sultan anlaşma yoluna gitmiştir. Bkz. Taneri, **a.g.e.**, s. 32; Barthold, **Türkistan**, s. 365.

³⁰¹ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 289; Mîrhând, **a.g.e.**, IV, s. 50.

³⁰² Cüveynî, (**a.g.e.**, II, s. 289) ve Barthold (**Türkistan**, s. 365)'a göre Zengi ve kumandanları Hârezm'e gönderildi ve idam edildi.

istiyordu. Ceyhun üzerinde bir köprü kurulmasını ve sahilde bir hisar yapılmasını emretti. Yeni ordusuyla Karahıtaylara karşı mücadele etme fikri varken Gurluların büyük sultanı bu hazırlıkları yaparken Lahur civarında bulunduğu sırada çadırında bir Batınî veya Hintli tarafından öldürüldü (12-13 Mart 1206).³⁰³ Daha onun zamanında Hindistan sahası bağımsız bir hüviyet almıştı. O öldükten sonra imparatorluk parçalanmış, ülkenin her yerinde bağımsız güçler ortaya çıkmıştı. Kumandanlar isyan ederek Gazne'yi ve Gurluların Hindistan'daki yerlerini zaptettiler. Sultan Hârezmşah kendi lehine gelişen bu durumdan istifade etmemesi mümkün değildi. Firuzkûh'ta tahta çıkartılmış iradesiz ve tecrübesiz Mahmud b. Gıyâseddin vardı. Bu uzun mücadeleler neticesinde Herat, Belh ve civarını kendi imparatorluğuna katmayı başardı.³⁰⁴

Nîşâbur valisi olarak bulunan Terken Hatun'un akrabası olan Közlü, Sultan Muhammed'in esir düştüğü haberini alınca Nîşâbur'un surlarını onarmaya, erzak doldurmaya başladı. Sebep olarak ise Hıtay ordusu Hârezm'e geldiği için şehrin onarılmasının sultan tarafından emredildiğini söyledi.³⁰⁵ İşin gerçek yüzü Közlü tarafından gönderilen elçilerin Sultan Muhammed'e anlatmaları ile ortaya çıktı. Sultan Nîşâbur'u itaat altına almak için hareket etti, durumu haber alan Közlü şehirden birkaç asker ve divan erkânı da alarak kaçmış, daha sonra onları Turşiz'de bırakarak Kirmân'a doğru ilerlemiştir. 11 Ramazan 604 (30 Mart 1208) yıllarında gerçekleşen bu hadise sonucu Közlü yaptıklarından pişman olmuş ne yapacağını şaşırmıştı. Oğlunun tavsiyesi ile Karahıtaylardan mı yardım almalı yoksa Hârezm'de Terken Hatun'un himayesine mi sığınmalıydı. Oğlu hazinenin bir kısmını ele geçirerek gittiği Mâverâünnehr yolunda Sultan Hârezmşah'ın adamları tarafından öldürülerek başı sultana gönderildi. Hârezm'e gitmekten başka seçeneği olmayan Közlü Valide Sultan'dan yardım talebinde bulundu. Sultan Tekiş'in mezarında sufi

³⁰³ İbnü'l-Esîr, (a.g.e., XII, 178-179)'e göre sultan Şihâbeddin Kevkeroğullarına mensup bir grup tarafından öldürülmüştür. Cüveynî (a.g.e., trc., s. 289)'ye göre ise Hintli idiler; Taneri, a.g.e., s. 33.

³⁰⁴ Sultan Muhammed Gurluları Horasan'dan atmakla kalmamış, yıllırdır babası ve dedelerinin önemli bir rakibi olan Gur devletine ağır darbe vurmuş oluyordu. Cüveynî'ye bakılırsa sultan Herat'ta iken halk sevinç gösterileriyle onu karşılamış, şehrin her yeri çarşılar, meydanlar süslenmiştir. (a.g.e., trc., s. 292-293,)

³⁰⁵ Kafesoğlu, (Harezmşahlar Devleti, s. 170); Cüveynî'ye göre amacı Şadiyah'a tamamen yerleşmek için Sultanı aslı olmayan haberlerle oyalayarak zaman kazanmaktı. Bkz. a.g.e., trc., s. 296.

hırkası giyerek oturduğun takdirde affolunacağını söyleyen Terken Hatun akrabası olan Közlü'yü öldürttü ve onun başı da Hârezmşah Muhammed'e gönderildi.³⁰⁶

İbn Harmil öldürüldükten sonra Herat'a müşaviri Sadeddin Rindî hâkim olmuştu. Közlü ve Zevzen sahibi Eminüddin Herat'ı kuşatmışlar, şehri teslim etmelerini istemişti. Fakat Rindî sultanın gelmesi şartıyla onun kendi eline teslim edeceğini söylemişti. Közlü'nün ölümünden sonra ise Sultan bizzat Herat'a giderek şehri istediye de Kafesoğlu'na göre, Rindî şehri sadece gerçek sahibi Gıyâseddin Mahmud'a teslim edeceğini söylemiştir.³⁰⁷ Niyetini açıkça belirten Rindî'ye karşı öfkesi büyüyordu. Şehir içinde halkın takati tükenmiş açlıktan ölecek duruma gelmişlerdi. Hârezmşah Muhammed yaptığı hücumlar sonucunda Herat'ı ele geçirmeyi başarmıştır 605 (1208-1209). Hacib Emir Melik, sultan Muhammed'in ölümüne kadar Herat'ta kalmıştır.³⁰⁸

Sultan Alâeddin, Firuzkûh'a Gıyâseddin Mahmud'a bir elçi göndererek kardeşi Ali Şah'ın kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak Mahmud bu teklifini reddederek misafirini Firuzkûh'ta Köşk-i Sultan (Sultan Köşkü)'ne hapsetti. Bu hapis, Alişah'ın yanında bulunan maiyeti sinirlendirmiş, bir gece tasarladıkları plan ile Gıyâseddin Mahmud'u öldürmüşlerdir 7 Safer 607 (31 Temmuz 1210).³⁰⁹ Şehir içinde hükümdarı öldüren kişinin Alişah olduğuna dair söylentiler dolaşmaya başladı, ancak kimse katilin kim olduğunu öğrenemedi. Gur Sultanı Sultan Mahmud'un ülkeyi düşmanlardan koruyacak bir çocuğu olmadığı için ileri gelen Türk ve Gur umerası Taceddin Alişah'ı Firuzkûh tahtına çıkarttılar³¹⁰ ve Firuzkûh 607 (5 Kasım 1210)'ta ele geçirildi. Cüveynî'ye göre, Sultan Firuzkûh'ta kardeşinin saltanatını kabul etmiş görünerek hilatlerle birlikte adamı Muhammed Beşir'i Firuzkûh'a göndermiştir. O hilatı Alişah'a giydirirken yardım bahanesiyle aniden

³⁰⁶ Cüveynî, (a.g.e., trc., s. 297) Közlü'yü avcının önünden kaçan ceylana benzeterek onun sultandan ve etrafındakilerden kaçmaya çalıştığını söyler.

³⁰⁷ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti**, s. 172.

³⁰⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 222.

³⁰⁹ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti**, s. 172. Cüveynî ölüm tarihini 609 (1212-13) olarak vermektedir. İbnü'l-Esîr ise ölüm tarihini 605 (1208-1209) olarak verir. Ayrıca son Gur hükümdarı olan Gıyâseddin Mahmud'un kimin öldürdüğüne dair bilgi vermemekte, Hârezmşah'ın dayısı Emir Melik'e verdiği emri üzerine aynı gün içinde öldürüldüğünü söylemektedir (a.g.e., XII, 223).

³¹⁰ Cüveynî, a.g.e., trc., s. 307.

kılıcıyla Alişah'ın başını kesmiştir. Böylece elinde bulunan başka bir menşuru okuyarak Gur toprakları Sultan Hârezmşah'a geçmiştir.³¹¹ Böylece Bâmiyân, Gur ve Gazne bölgesi tamamen Hârezmşahların hâkimiyetine geçmiştir.

Sultan Muhammed Gazne'yi tamamen ele geçirdikten sonra bulduğu mektuplarda halife Nâsır'ın Gur sultanına önce Hârezmşah'ı öldürmesi, bunu yaparken Karahıtaylar'dan yardım alması için yalvarmıştı. Ancak bunlar işe yaramadı. Şihâbeddin'in aksine Sultan Muhammed halifenin bu teklifini tatbik etmişti. İleriki konularda göreceğimiz gibi halifenin Gurluları Hârezmşah'a karşı kışkırtması Sultan Alâeddin'in ona karşı nefret beslemesinin sebeplerinden biri olacak ve Bağdat üzerine sefer düzenlenecektir.

Sultan Muhammed ele geçirdiği Gur ülkelerine kumandanlarını tayin etmiş, Hindistan sınırına kadar hâkim sıfatı ile oğlu Celâleddin'i getirmiştir. Kirmân, Sicistân bölgeleri de uzun bir aradan sonra devletin topraklarına dâhil edilmiştir. Hatta İbnü'l-Esîr'e göre Hürmüz bile Hârezmşah Devleti'ne tabi kılınmış, Ummân'da da Hârezmşah Muhammed adına hutbe okunmuştur.³¹² Sultan Alâeddin fethedilen bu yeni bölgeleri oğlu Gıyâseddin Pîrşah'a vermiştir. O ülkesini Celâleddin Hârezmşah Hindistan ve Irak'a çekilinceye kadar idare etmiş, sonra yerine Kirmân'da Karahıtay Barak Hacib³¹³'i bırakarak Irak'a geçmiştir.³¹⁴

Sultan Hârezmşah'ın bütün bu başarılarında şüphesiz Karahıtayların yardımı görülmektedir. Son Müslüman rakiplerine karşı Karahıtayların yardımını aldı. Doğudaki İslâm hükümdarlarına üstün geldikten sonra artık her yıl vergi vermekte olduğu ve tamamıyla bağımsız hareket edemediği Karahıtaylar'a tabi kalmak

³¹¹ Gazne'nin ele geçirilmesini tarih olarak İbnü'l-Esîr, 1215 olarak vermektedir. Ancak yine aynı eserde başka bir rivayete göre 613 (1216-1217) yılında ele geçirdiği kaydedilir. (a.g.e., XII, 272); Cüveynî, a.g.e., trc., s. 307 Mîrhând, a.g.e., IV, s. 53; Kazvinî, a. g. e., s. 394.

³¹² Kirmân'ın ne zaman fethedildiğine dair muhtelif tarihler verilmektedir. İbnü'l-Esîr (a.g.e., XII, 259-260) tarihi 611 olarak vermektedir. (Târih-i Sistân, (nşr. ve tashih Muhammed Tâkî Bahâr, Haz. Fatma Safaî, Mino Ercûmendî), Tahran 1381, s. 393)'a göre Zevzen sahibinin Kirmân'ı zabtı 606 yılında olmuştur. Cüveynî'de ise (a.g.e., trc., s. 299) 607 (1210-1211) tarihi verilir.

³¹³ Bu kişi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Abdülkerim Özeydin, "Barak Hâcib", DİA, V, 62-63; V. V. Barthold, "Barak Hâcib", İA, II, 307-308.

³¹⁴ Nesevî, a.g.e., trc., 23; Kafesoğlu, Harezmsahlar Devleti, s. 199.

istemiyordu. Harezmşah sultan Alâeddin Muhammed, Karahıtaylardan Naymanlı Güçlük'e verdiği destek sayesinde kurtulmuştu.³¹⁵

B. Alâeddin Muhammed-Halife el-Nâsır Lidinillah Arasındaki Münasebetler

i. Halife-Hârezmşah Mücadelesinin Had Safhası

Yaklaşık olarak 21 yıl tahtta kalan Alâeddin Muhammed, adını her yere duyurmayı başarmış, birçok hükümdar ve sülalesini tabiiyetine almayı başarmıştı. O, elde ettiği başarılarına tehdit oluşturacak gelişmeleri zamanında anlayarak tedbir alması gerekirdi. Ancak o bunu yapmayarak devletin hızlı şekilde çökmesine neden olmuştur. Karahıtaylar nüfuzunun 1210'da Talas civarındaki muharebede mağlup edilmeleri, Gurlulara karşı verilen çetin mücadeleler sonucunda ortadan kaldırılması, Hindistan dışında geniş bölgelerin Hârezmşah devleti topraklarına alınarak tabi hale getirilmesinden sonra Alâeddin Muhammed kendisini Selçuklu sultanlarının varisi saymakta haklı görüyordu.³¹⁶ Gurluların başşehri Gazne'yi 1215 yılında hâkimiyeti altına aldığı zaman İkinci İskender lâkabı verildi. Böylece kullandığı unvanların yanına "Sencer" ve "İskender" lâkaplarını da ekleyerek kendisini sadece Selçuklu değil, cihan imparatorluğunun adayı olmak istediğini anlayabiliriz.³¹⁷ Abbasî halifesi ile arasını iyi tutmak yerine onu emri altına alıp ortadan kaldırma ve hâkimiyetini doğu ve batı yönünde yayma amacı taşıyordu. el-Cibâl ve Umman'da Muhammed adına hutbe okunuyordu.³¹⁸ Ülkesinin sınırları Türkistan'dan Irak sınırlarına kadar dayanıyordu.³¹⁹ Hârezm, Mâverâünnehr, Mangışlak, Horasan, Toharistan, Fars, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Errân, Taberistan gibi İslâm ülkelerinde onun adı duyuluyordu. O kalan İslâm memleketlerini de hâkimiyeti altına alarak kendisini en büyük sultan

³¹⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 269-271; Özdemir, **Moğol İstilası**, s. 91.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr (**a.g.e.**, XII, 329) eserinde Büyük Selçuklulardan sonra onun kadar muhteşem bir devlete sahip hükümdarın görülmediğini söyler. Refik Turan, **Selçuklu Devleti El Kitabı**, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 251-252.

³¹⁷ Muhammed b. Ali Şebânkâreî, **a.g.e.**, Tahran 1376hş., s. 413; Erol Güngör, **Târihte Türkler**, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992, s. 112.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 272; Barthold, **Türkistan**, s. 385.

³¹⁹ Şebânkâreî (**a.g.e.**, s. 413)'ye göre Alâeddin Muhammed doğudan batıya bütün İran topraklarını alarak, aynı hanedandan kimse bu mertebeye ulaşmamıştır.

ilan etme amacını taşıyordu. Onun adının hutbede zikredilmediği tek bir yer Bağdat kalmıştı.³²⁰

Diğer taraftan Nâsır lidinillah, Bağdat tahtına oturduğu günden itibaren devletini eski gücüne getirmek için bütün gücüyle savaştı. Abbasi halifesi sadece Bağdat ve çevresine hakim idi. Diğer islam ülkelerinde sadece hutbelerde isimleri okunuyor ve sikkeler üzerinde isimleri bulunuyordu.³²¹ Abbasi halifeleri, bilhassa Selçuklular zamanında, bağımsız bir devlet pozisyonunda değildi. Halife Nasır Lidinillah'ın hayatı boyunca en çok uğraştığı kişilerden biri Sultan Muhammed olmuştur. Halife, sultanın hükümdarlığının ilk zamanlarında uğraştığı problemlerden istifade ederek Irak-ı Arap'ta önemli işler yapmaktaydı. Sultan Muhammed ise Halife en-Nâsır'ı kendi maddi nüfuzu altına almak ve tıpkı Büyük Selçuklu sultanları zamanında olduğu gibi halifeyi ruhani reis şekline sokmak için uğraştı. Selçukluların önceki halifeler zamanında sahip olduğu hakların aynısının kendisine de verilmesini, adının hutbede zikredilmesini, halife tarafından sultan unvanının verilmesini, halifeliğin kendisine bağlanmasını istiyordu.³²² Tüm bunların aksine halife ise devletin eski ihtişamlı günlerini yeniden yaşaması için çabalıyordu. Bu amaç uğruna savaşan halife Nâsır Lidinillah³²³, Hârezmşah'ın gittikçe güçlendiğini uzaktan ve yakından takip ediyordu.

Tekiş'in ölümünden istifade ile Irak-ı Acem başsız kalmıştı. Ali Şah'ın da Horasan bölgesine gitmesi ile rahatlayan Iraklılar, bölgedeki Hârezm kuvvetlerini öldürdüler. Özbek ve Nureddin Gökçe, bölgeyi paylaşmak için çok çaba sarf ettiler. Azerbaycan Atabegi Ebû Bekr, Hemedan'ı Özbek'e vermişti. Gökçe ise Rey ve civarını ele geçirmişti. Irak-ı Acem bu şekilde paylaşılmıştı.³²⁴ Atabeg Özbek ve

³²⁰ Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 206; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 45.

³²¹ A. Konstantin D'Ohsson, **Histoire des Mongols**, (trc., Bahadır Apaydın, **Moğol Tarihi**), s. 87.

³²² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 272. Sultan Muhammed kendisine sultan unvanı verilmesini isteyince halife cevap olarak "Selçuklular İslâm'a hizmet ettikleri için sultan unvanını almıştır. Ayrıca benim kimsenin himayesine ve korumasına ihtiyacım yok." Bkz. D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 88; V. V. Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, (trc. Râgıp Hulûsi Özdem), (haz. Kazım Yaşar Koprıman- İsmail Aka), Ankara 2006, s. 123; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 46.

³²³ Ayrıntılı bilgi için bk. F. Taeschner, "Nâsır", **İA**, IX, 94.

³²⁴ Atabeg Ebu Bekr bölgeden ayrılıp Azerbaycan'a çekildikten sonra Gökçe bölgede en önemli güç haline gelmişti. Zira Özbek ve Ebu Bekr onunla mücadele etmekten korkuyorlardı. Gökçe ise padişahlığın Selçuklulara bile kalmadığını, Hârezmşah'ın öldüğünü ve İldenizlilerin ise padişah olma

Halife Nasır Lidinillah ile iyi geçinen Şemseddin Aydoğmuş, Nureddin Gökçe'nin kendi adamlarından biriydi. Gökçe'ye isyan ederek onu öldürmüş, bölgeyi hâkimiyetine almıştır. Bölgedeki emirler arasındaki isyan hareketlerinde Nasır Lidinillah'ın da rol aldığını görmekteyiz.

Irak-ı Acem'de Aydoğmuş yerine Nâsırüddin Mengli geçmiştir. O halifenin yakın adamlarından Aydoğmuş'u öldürdüğü için Halife Nâsır ile düşman oldu. Çünkü Aydoğmuş Mengli'nin kendisine isyan etmesinden dolayı halife Nasır'dan yardım talebinde bulunmuştu. Halife Nasır da onu güzel karşılayıp Mengli'ye karşı yardımda bulunacağına dair söz vermişti.³²⁵ Ancak Aydoğmuş öldürülmeden önce Mengli halife ile dostane ilişkiler kurmaktaydı. Hatta oğlu Muhammed'i halifeye bağlılığını sunmak için Bağdat'a göndermiş, halife de Muhammed b. Mengli'ye değerli hediyeler vererek hil'atler giydirmişti. Ancak Mengli, Aydoğmuş'un bölgedeki halka zalimce davranışları yüzünden isyan etmiş ve onu öldürmüştü. Aydoğmuş'un ölüm haberinden sonra Muhammed b. Mengli, Irak-ı Acem bölgesine babasının yanına geri dönmüştü. Bu nedenle Mengli ile halife Nasır'ın arası açılmış, birbirlerine sert üsluplu mektuplar göndermişlerdir.³²⁶ Aynı şekilde İsmaili lideri III. Hasan ile de arası açıktı. Halife Nâsır bundan istifade ile babasının yerine lider olan ve ülkesinde babasının aksine İslâm kuralları iyi şekilde uygulayan Celâleddin Hasan, Azerbaycan hâkimi Özbek ile anlaşarak üçlü grup meydana getirmeye çalışmıştır.³²⁷ Bu şekilde hem Irak-ı Acem'i uhdesine alabilecek hem de Sultan Muhammed'in Irak'ı Acem üzerindeki nüfuzunu kıracaktı. Mengli, kendine karşı hazırlanan plandan haberi olur olmaz ordusunu hazırlayıp Özbek ve Celâleddin üzerine gitti. Halife de Vechü's-seb lâkabıyla tanınan Muzafferüddin Sunkur

ihtimalinin olmayacağını düşünmektedir. Bk. Râvendî, **a.g.e.**, II, 305; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 147.

³²⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 256 ; Zehebî, **Tarih-ul-İslâm**, XIII, 25.

³²⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 257; Zehebî, **Tarih-ul-İslâm**, XIII, 28.

³²⁷ Kendisinin İsmaili başı yapılması şartıyla İslâm'ı iyi şekilde ülkesine yayma sözü veren Celâleddin Hasan, halife tarafından Müslümanlığı tasdik edildikten sonra halife lehine işler yapmaya başlamıştır. Kafesoğlu eserinde onun için Celâleddin Nev Müslüman diye söylemektedir. Bkz. Edward G. Browne, **A Literary History of Persia**, II, Cambridge At The University Press 1956, s. 455; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 200.

idaresinde orduyu yardım için göndermişti.³²⁸ Ayrıca orduya Musul, Haleb askerleri de katılmıştır. Yapılan savaşta yenilgiye uğrayarak kaçan Mengli bir süre sonra yakalanmış ve başı halife huzuruna gönderilmişti. Halife Nâsır bu duruma çok sevindi.³²⁹ Hakim olduğu bölgeler Halife Nasır Lidinillah, Atabeg Özbek ve Celâleddin III. Hasan arasında paylaştırılmıştır.

Atabeg Özbek kendisine verilen bölgeyi Azerbaycan hakimi Ebu Bekir'in memlûklerinden Oğlmuş'a vermişti. Irak-ı Acem bölgesine vali olarak atanan Oğlmuş, gerçekte Sultan Muhammed'in adamı idi ve bölgede onun adına hutbe okutuyordu. Çünkü sultan 1217-1218 yılında el-Cibâl bölgesini ele geçirmiş ve vali olarak Oğlmuş³³⁰ı tayin etmişti. Halife bölgenin Oğlmuş elinde olması ve hutbenin Sultan Muhammed adına okutulmasından rahatsızlık duyarak Oğlmuş'a karşı gizli işler içine girdi. Müslümanlığını kabul ettiği Celâleddin III. Hasan'ı kendi çıkarları için kullanacaktı. Cüveynî'ye göre³³¹ halife Nâsır, III. Hasan'dan aldığı fedailerle sempati duymadığı devlet adamlarını öldürtmüştür. Bunun en basit örneği olarak Mekke emîri ile arası bozulan halife, onun öldürülmesini istemiş, ancak fedailer yanlışlıkla emir yerine kardeşini öldürmüşlerdir. Bu nedenle Celâleddin Hasan'dan bir grup fedai isteyerek Mekke'ye hacca gitmiş olan vali Oğlmuş'ı gizlice öldürdüler (614).³³² Hârezmşah'ın Irak naibi Seyfeddün Oğlmuş'ın Bâtuniler tarafından öldürülmesi bölgede karışıklıklara yol açmıştı. Onun ölümünün ardından artık bölgede sultan adına hutbe okunmuyor, tekrar halife adına okunmaya başlamıştı.

³²⁸ Halife Nasır, Erbil, Şehr-i Zor civarı hâkimi Muzafferüddin Gökbörü'ye de haber göndererek askerleriyle ordusuna katılmasını emretmiştir. İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 262; Kafesoğlu, **Harezmsahlâr Devleti**, s. 200; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 45.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 264.

³³⁰ Sultan Muhammed Hârezmşah'ın Irak-ı Acem valisi olan bu kişi Nesevî'nin eseri (**a.g.e.**, trc., s. 16)'da Ağlamış Ala Beği olarak geçer. D'Ohsson eseri (**a. g. e.**, s. 88)'de Oglumuş olarak zikreder. Barthold, **Türkistan**, s. 386 Iglamış şeklinde geçer.

³³¹ Cüveynî, **a.g.e.**, II, 121.

³³² Cüveynî, **a.g.e.**, II, 121; Kafesoğlu, **Harezmsahlâr Devleti**, s. 201; Carl Brochermann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (trc. Neşet Çağatay), TTK. Yay., Ankara 2018, s. 201; Barthold, Mekke emirinin öldürüldüğünü söyler. Bkz. **Türkistan**, s. 386-387; Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 88; Halife Nâsır, maddi ve manevi nüfuzunu artırmak için her türlü çareye başvurmuştu. O, İsmailî fedaileri ile işbirliği yaparak Hârezmşah'ın Irak vekilini öldürtmesi, esasında Şii temayülleri beslemesi ve Mekke emirini fedailer aracılığıyla öldürtmesi, özellikle Sünni bilginler tarafından hoş görülüyordu. Bkz. Taneri, **a.g.e.**, s. 36; Browne, **a.g.e.**, II, s. 455; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 45.

Halife, Fars ve Azerbaycan prenslerine haber göndererek Irak-ı Acem'i ele geçirmelerini söylemiştir. Irak'ın sahipsiz kalmasını ve sultanın halife ile uğraşmasını fırsat bilen Azerbaycan ve Arrân sahibi Özbek b. Pehlivan ile Fars mıntıkası hâkimi Sa'd b. Zengi³³³, Mâverâünnehr bölgesine gözlerini diktiler. Zengi, Kazvin, Rey, Har, Semnan ve civarına hâkim olurken Özbek İsfahan'ı ele geçirmişti. Ancak Muhammed durumdan haber almakta gecikmedi. Derhal ordusunu Mâverâünnehr'de hazırlatarak 12.000 kişilik süvari birliğiyle Zengi üzerine gidildi. İki taraf arasında çetin mücadelenin devam ettiği sırada Muhammed hükümdarlık şemsiyesinin açılmasını emretti. Muhammed'in çetrini gören Zengi savaşa son vererek teslim oldu.³³⁴ Özbek ise Zengi'nin teslim olduğunu öğrenince hızlı bir şekilde hazine ve ağırlıklarını emir Nusredüddin Mehmet b. Piştigin ile Tebriz'e gönderdi, kendisi de yönetim merkezi Azerbaycan'a döndü.

Silahdar Dokçek tarafından esir edilen Nusredüddin her gün at meydanına götürülerek sultan çevgan oynarken yanında bekletilirdi. Sultan Muhammed, bir gün kulağında büyük halkalar gördüğü Nusredüddin'e onların anlamının ne olduğunu sormuş, o da atası Alp Arslan'ın Gürcülere karşı başarısından sonra tutsak olacak emirleri azat etmişti. Ancak kulaklarına sultanın adı yazılı olan halkalar takılmıştı. Büyük Selçuklu devleti ortadan kalktıktan sonra herkes bu küpeleri tabiiyet işareti olarak kullandı. Sultan Muhammed bundan etkilenererek kendisi de aynı şekilde adının yaşanması ve babadan oğula geçecek bir iş yapmak istedi. Bu nedenle başta Nusredüddin olmak üzere beylerin birçoğuna muhteşem kürkler giydirdi ve Nusredüddin'i esirlikten azad ettikten sonra kendisine atalarından kalan birtakım memleketleri vererek kulağındaki küpeye kendi adını kazdırdı.³³⁵ Tüm bu olaylar olurken Sultan Muhammed diğer taraftan Nusredüddin'i Azerbaycan'a Özbek'in yanına gönderdi. Özbek, sultanın teklifi olan bölgede adına hutbe okumayı, sikke bastırmayı kabul etmek zorunda kaldı. Özbek, elinde bulunan Kazvin kalesini de terk etmişti, ancak Gürcüler'in taarruzundan dolayı yıllık vergi ödemekten muaf oldu. Diğer taraftan Sultan, Fars Atabeg'i Sad'a Zevzen'in idaresinin eman verilmesi ve önemli birkaç kalenin kendisine teslimi şartıyla onu ülkesine gönderdi. Nesevî'ye

³³³ Bkz. Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, TTK Yay., Ankara 1991, s. 76-78.

³³⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 272-273; Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 17-18.

³³⁵ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 19.

göre sultan bunu Bağdat üzerine planladığı hareketine engel olmaması için yapmıştı.³³⁶ Sad ülkesine döndüğünde oğlunun kendi yerine geçtiğini gördü ve iki taraf arasındaki mücadeleyi Sad kazandı. Dolayısıyla Sultan Hârezmşah'a verdiği taahhütleri de yerine getirmiş, ülkesinde Hârezmşah adına hutbe okutmuştur.³³⁷ Ancak belli bir zaman sonra Sad, sultanın Irak işleri ile uğraşmasından istifade ile yanında bulunan Hârezmşah emirini öldürmüş sultana verdiği sözleri yerine getirmemiştir. Bazı tarihçilere göre Sad, Terken Hatun'un akrabalarından biriyle evlendirilmiştir.³³⁸ Hârezmşah Muhammed Sâve, Kazvîn, Hemedan, Kaşan, Kûm, İsfahan gibi büyük şehirler başta olmak üzere birçok yeri ele geçirerek, buraları askerleri arasında ikta etmiştir. Çok geçmeden Celâleddin Hasan'ın elinde bulunan Ebher ve Zencân şehirlerini de hiçbir zorluk görmeden ele geçirdiler.³³⁹

Sultan Alâeddin Muhammed döneminde devletin sınırları Doğu Türkistan'dan Hind sahillerine, Kafkas dağlarından Bağdat civarına kadar uzanıyordu. Harezmsah, Anadolu, Suriye, Mısır bölgelerini de hakimiyeti altına almak istiyordu. Karşısında bunun için engel gördüğü Halife Nâsır Lidinillah ile saltanatının ilk zamanlarında dostane ilişkiler kurmak istiyordu. Bu nedenle aralarında elçiler gidip gelmiş, ilişkileri geliştirmek için çabalamıştır. Harezmsah Alâeddin Muhammed, 600/1203 yılında halifeye veziri İbnü'l-Esbâğî'yi elçi olarak göndermiş, Halife de buna karşılık olarak 601/1204 yılında Harezmsah'a Bağdat Nizamiyye medresesi müderrislerinden Fahrüddin İbnü's-Şeyh Mecdüddin Yahya'yı elçi olarak göndermiştir.³⁴⁰ 602/1204 yılında Harezmsah Alâeddin Muhammed, Nizamüddin Abdülkerim es-Sem'ânî'yi elçi olarak Halife Nâsır li-Dinillâh'a elçi olarak göndermiştir. Devrin meşhur âlimlerinden olan bu zat Bağdat'ta ikameti süresince muhtelif camilerde halka sohbet etmiştir. 605/1208 yılında Halife Nâsır li-Dinillâh, İmad Cibrîl el-Mısırî'yi Harezmsah'a elçi olarak göndermiştir.³⁴¹ İslam

³³⁶ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 20.

³³⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 273, 275.

³³⁸ Nesevî, **a.g.e.**, trc., 33.

³³⁹ Mîrhând, **a.g.e.**, IV, 55.

³⁴⁰ İbnü's-Sâî, **a. g. e.**, s. 143; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 135-136; Güzel, **Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti**, s. 101.

³⁴¹ 2 İbnü's-Sâî, **Câmiü'l-Muhtasar**, IX, 167-168; Güzel, **Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti**, s. 101.

dünyasında iki güçlü yönetici olarak karşımıza çıkan Harezms̄ah Alâeddin Muhammed ve Halife Nasır Lidinillah arasındaki ilk ciddi ayrılık, Harezms̄ah'ın İran'da halifeye isyan eden emirleri desteklemesi ile ortaya çıktı. Halife bu isyanı Erbil hakimi Melik el-Eşref'in yardımıyla bastırmıştır.³⁴²

Harezms̄ah Muhammed'in Halife Nasır Lidinillah'a karşı soğuk olmasının birçok gerekçesi vardı. Celâleddin, İsmaili lideri olmak için halife ve çevre hükümdarlara mektuplar göndererek eğer lider olursa İslâmiyeti her yerde yayacağını söylemiştir. Nihayetinde bu durum halifenin hoşuna gitmiş ve onun Müslümanlığını kabul etmişti. Celâleddin III. Hasan da amacına ulaşarak İsmaili reisi olmuştu.³⁴³ Hac mevsimi geldiğinde Celâleddin'in Bağdat'a gönderdiği kfile halife tarafından hürmetle karşılanmış, onlara bayrak verilerek iyi bir mevkiye getirilmiştir.³⁴⁴ O esnada Bağdat'ta bulunan Sultan Muhammed'in kfilesine ise soğuk davranılmıştı.³⁴⁵ Halife ona bu şekilde davranarak onun itibarını düşürmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Sultan Muhammed'in kendi kabilesine karşı yapılan bu muamele onu halifeden daha çok soğutmuştur.

Harezms̄ah Alâeddin Muhammed, ısrarla hutbenin “Sultanü'l-İslâm” olarak kendi adına okunması istedi³⁴⁶ ve bu maksatla Bağdat'a, Hârezmli Kadı Mucîreddin Ömer b. Sa'd'ı elçi olarak gönderdi. Mektupta şu şekilde yazıyordu: “*Babaların ve dedelerin Selçuklu sultanlarının nasıl emrinde olduysa sen de benim emrimde ol. Senden öncekiler Alp Arslan'a, Sencer'e nasıl itaat etmişse sen de bana itaat et. Adın sadece hutbede okunmakla sınırlı kalsın.*”³⁴⁷ Ancak halife saltanat evini yıkarak elçinin isteklerine olumlu cevap vermeyip kesinlikle reddetti. Hatta Hârezms̄ah tarafından halifenin huzuruna gönderilen son elçiye halife şöyle bir cevap vermiştir. “*Zamanın ve devletlerin farklı olduğu o dönemlerde Hariciler Bağdat'ı ele*

³⁴² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 276; Güzel, **Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifelîği Ve Şahsiyeti**, s. 101.

³⁴³ Cüveynî, II, 334; Kafesoğlu, **Harezms̄ahlar Devleti**, s. 199.

³⁴⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 334; Nesevî, trc., 15-16; Kafesoğlu, **Harezms̄ahlar Devleti**, s. 215.

³⁴⁵ Nesevî, Celâleddin Hasan'ın grubuna ilgi gösterilip Hârezm grubuna değer verilmeyince bu durumu “yara üstüne tuz biber dökmek olarak nitelendirir. Bk. Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16; Osman Gürbüz, “Abbâsî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın Hârezms̄ahlar ile İktidar Mücadelesi”, **İSTEM**, 18/2011, s. 191.

³⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 272; Süyûtî, **a.g.e.**, s. 302; Barthold, **Orta Asya Türk Târîhi Hakkında Dersler**, s. 123.

³⁴⁷ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 15.

geçirdiklerinde halife Kâim bi-Emrillah şehirden kaçmak zorundaydı. Onun Melikşah oğlu Tuğrul Bey'den yardım istemesi ile Bağdat seferi gerçekleştirildi, durumun bu şekilde gelişmesi Selçukluların bölgeye hâkim olmasını gerekli kılmıştır. Eğer durum doğal bir şekilde olsaydı halife istediği gibi hükmedebilirdi. O kadar geniş ülkelere sahip Hârezmşah Sultan Muhammed Allah-u Teâla'nın sana o kadar bahşeylediği yerlerle yetinmiyor, Müminlerin Emiri'nin yönetim merkezi ve memleketlerine göz dikiyorsun.”³⁴⁸ Halife ve Sultan arasındaki bu anlaşmazlık girift halini almıştı. Her iki taraf da birbirleri aleyhine planlar düşünüyordu. Halife esasında Hârezmşahlar devletini ortadan kaldırmayı istiyordu. Bunun için Sultan'ın Gurlular ile mücadele ettiği zamanlarda Gur sultanı Şihâbeddin'i Hârezmşahlar devletini yıkması için teşvik etmiş³⁴⁹, gerekli yardımı sağlamıştır. Aynı şekilde Karahıtaylar'a da Sultan Muhammed üzerine yürümesini söylemiştir.³⁵⁰ Böylece anlıyoruz ki Şihâbeddin'in Gürgenç seferinde Bağdat önemli rol oynamıştır.³⁵¹ Sultan 1215 senesinde Gazne'yi işgal ettiği zaman devlet hazinesinde Halifenin Gurlular'a gönderdiği mektupları ele geçirmesi ile Halife'nin kendi aleyhine yaptığı çabaları görmüştür.

Hârezmşah Muhammed'in, bölgede az da olsa sakinliği korumasından sonra sıra Halife'ye gelmişti. Hârezmşah ordusu Bağdat'a doğru yol almıştı. Fakat Halife Nâsır, bunu önlemek için Müslüman memleketlerde saygın bir yer edinmiş Şeyh

³⁴⁸ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 15 ; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 88; Mehmet Ali Çakmak-Ercenk Hamarat, “İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alâeddin Muhammed Hârezmşah (1200-1220), **HÜTAE**, Sa. XXIII, 2015, s. 137.

³⁴⁹ Barthold, **Türkistan**, s. 387; Abbas İkbâl, **Tarih-i Mufasssal-ı İran**, Tahran 1312, I, 98; Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, s. 847; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 87; D'Ohsson eserinde Sultan Muhammed'in Halifenin Şihâbeddin'i Hârezmşahlara teşvikine dair mektupları Kazvin'de bulunduğunu söylemektedir. Bkz. **Aynı eser**, s. 88; Taneri, **a.g.e.**, s. 36; Halifenin mektuplarda Hârezmşah Muhammed'e hakaretler yağdırıldığı ifade edilmektedir. Bkz. **Tarih-i Cihângüşâ'dan naklen İbrahim Kafesoğlu, Hârezmşahlar Tarihi**, s. 215; Özdemir, **Moğol Tarihi**, s. 111; Çakmak-Hamarat, “İnkişaf”, **HÜTAE**, s. 137; Hakkı Dursun Yıldız, **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, c. IX, 46; Fatih Güzel, **Moğol İstilasında Halife Nasır Lidinillah'ın Rolü, İnsan Ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, C. IV, Sa. 1, 2015, s. 145.

³⁵⁰ Cüveynî **a.g.e.**, trc., s. 308; İkbâl, **Tarih-i Mufasssal-ı İran**, I, 98; Abbas İkbâl Âştiyânî, **Târih-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i Devlet-i Timûrî**, Tahran 1388, s. 12.

³⁵¹ Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 308; Mîrhând, **a. g. e.**, IV, 53.

Şihâbeddin Sühreverdî³⁵²'yi Hârezm'e gönderdi. Cüveynî ve D'Ohsson³⁵³'a göre şeyh sarayda ona yakışır bir şekilde karşılanmadı ve içeri girince oturtmadı. Bununla birlikte Nesevî³⁵⁴, Sultan'a daha hürmetli sözler söyletmiştir. Şeyh sultana bir hadis okumak istemiştir ve sultan da bunu kabul ederek saygı göstererek diz çökmüştür. Şeyh'in okuduğu hadis Peygamber'in Müslümanların Abbasîler'e zarar vermemeleri tembihi üzerine idi. Sultan ise okuması bittikten sonra *"Ben Türküm ve Arapçayı az bilirim, ancak senin okuduğun hadisin manasını anladım. Benim Abbasoğullarına herhangi bir zararım olmadı. Hâlbuki duydum ki onlardan birçoğunun Emîrû'l-Müminin'in hapsindedir. Eğer şeyh bu hadisi Emîrû'l-müminin huzurunda okusa idi daha hayırlı ve yerinde olur."*³⁵⁵ Şeyh "Halifeye biat edildiği zaman, Allah'ın kitabı, resulünün sünneti ve Emîrû'l-Müminin içtihadı üzerine biat edilmiş olur. Eğer halife Müslümanlığın yararı için kimseleri hapse atarsa bu durumdan sorumlu olmaz." diye cevap verdi.³⁵⁶ Sühreverdî ne kadar halife lehine övgü sözleri kullansa da fayda etmemiştir.³⁵⁷ Bu övgü sözlerle karşılık Hârezmşah *"Bu söylediğin sözler gerçekten Bağdat'taki halifede var mı? Hayır, gün gelecek Bağdat'a hâkim olduğum zaman bu*

³⁵² Şeyh hakkında bkz. Hasan Kâmil Yılmaz, "Sühreverdî Şehabeddin", **DiA**, XXXVIII, 40-42. Bu zat Halife Nâsır-Lidînillâh döneminde fütüvvet teşkilâtının organize edilmesi çalışmalarında öncülük etmiş, hilâfet merkeziyle diğer devletlerarasında bazı elçilik görevlerinde bulundu. Halife Nasır, aynı şekilde Sühreverdî'yi Harezm'e göndermiştir. Hârezmşah'ın o zamanlarda çevresinde komşu ülkeler ile savaş halinde olması, Türk ülkeleri ile problemleri olmasından yararlanarak sultanın gönderdiği elçiyle isteklerini reddediyordu. Sühreverdî ve hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Adem Çatak, Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri Ve Tasavvuf Anlayışı, (**Basılmamış Doktora tezi**), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler, Ankara 2007.

³⁵³ Sultan ve Halife arasındaki düşmanlık hakkında Cüveynî'nin basılı metninde iki rivayet vardır. (II, 96 vd., 120 vd.) Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 413-414; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 89; Sibt İbnü'l-Cevzi, (**a. g. e.**, c. VIII/2, s. 582) eserinde Sultan Muhammed'in elçi Sühreverdî'ye iyi davranmadığını, konuşma esnasında oturmasına izin verilmediğini söyler.

³⁵⁴ Şeyhin, mevkinin iyi olması ve günün şeyhlerine göre daha yüksek mertebede olmasından dolayı Sultanın ona karşı tavrı gayet iyi idi. Bkz. Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16.

³⁵⁵ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16; Barthold, **Türkistan**, s. 386; Bazı kaynaklara bakıldığında Sühreverdî ve Hârezmşah Muhammed arasında geçen diyalog farklı şekilde aktarılır. Sühreverdî, mevcut halifeyi züht, takva, ver'a ve dindarlıkla niteleyince, Hârezmşah: "Bu saydığınız nitelikler Bağdat'ta bulunan halifeye mi yoksa bizim getireceğimiz halifeye mi aittir?" der. Bkz. Ebu Şame, Şihâbeddin Abdurrahman b. Osman, **ez-Zeyl 'Alâ Ravdateyn**, s. 153; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 89.

³⁵⁶ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16; Zehebî, **Tarih-ul-İslâm**, XIII, 273; Gürbüz, **İktidar Mücadelesi**, s. 192; V. V. Barthold, **İlk Müslüman Türkler**, (haz. Nurer Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul 2008, ss. 372-373.

³⁵⁷ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16. Şebânkâreî, **a. g. e.**, s. 413.

vasıflara sahip birini halife yapacağım”³⁵⁸ demiştir. Sonuç olarak Şeyhin Hârezmşah yanına gönderilmesinde herhangi bir yarar görülmedi aksine sultan ile halife arasındaki gerginlik giderek artmış, Bağdat’ı ele geçirme isteğinden vazgeçmeyeceğini vurgulamıştır³⁵⁹. İbnü’l-Esîr okunan hadisin manasına tamamen uygun olarak “Abbasîler’in asil hanedanının ululuğundan” bahsederken ona kim fenalık yaparsa kötü niyetinden dolayı cezalandırıldığını söyler.³⁶⁰ Harezmsah Alâeddin Muhammed, 601/1204 yılında veliahtlıktan uzaklaştırılan Zâhir’in azlini kabul etmemiş ve “Ebû Mansur Ali’nin azledilmesi için hiçbir sebep yoktur”³⁶¹ diyerek halife Nasır yerine onun oğlu Ebû Mansur Ali’yi halife yapmak istediği anlaşılmaktadır.

Bağdat’a hareket etmeden önce Hanefilerin reisi ve Buhura hatibi ve büyük nüfuz sahibi Sadr-ı Cihan Burhaneddin Muhammed b. Ahmed’i Harezmsah sürgün etti. Onun yerine vezir Nizâmü’l-Mülk Muhammed b. Salih’in kardeşi Mecdüddin Mesud b. Salih’i atadı. Semerkand şeyhülislamlarından Celâleddin, oğlu Şemseddin ve kardeşi Evhadüddîn’i Nesa’ya göndermiştir.³⁶² Sultan Muhammed, Bağdat’a karşı yapacağı saldırıya bir bahane bulmaya çalışıyordu. En-Nâsır yerine başka bir kişiyi halife yapacak, insanların ilgisini yeni halife üzerine yoğunlaştırdıktan sonra Bağdat’ı kolaylıkla ele geçirecekti. Halife aleyhine propaganda faaliyetine başlamıştı. Bu sebeple halifenin kâfirlere karşı gaza yapma isteğinde olmayıp onları Müslümanlığa davet etme çabası göstermediğini, ülkesinin sınırlarını korumaktan aciz olup halifelik görevini layıkıyla yerine getirmediğini, bu yüzden hilafetin gerçek sahibinin Hüseyin’in soyundan gelen seyyidlerin olduğu konusunda fetva çıkarttı ve Halife’nin adını ülkesinin her yerinde okunan hutbeden ve sikkeden çıkarttı.³⁶³

³⁵⁸ Sıbt İbnü’l-Cevzi, **a.g.e.**, c. VIII/2, s. 583; İbn Tağribirdi, **a. g. e.**, c. VI, s. 193; Zehebi, **Tarih-ul-İslâm**, XIII, 273; D’Ohsson, **a. g. e.**, s. 89.

³⁵⁹ Cemalüddin Muhammed İbn Vasil, **a. g. e.**, s. 36. Bu elçilik Nesevî (**a.g.e.**, trc., s. 16)’de Hârezmşah’ın Irak fütuhâtından önce gösterilir. Cüveynî En-Nâsır’ın bu teşebbüsünü Oğlmuş’ın öldürülmesinden sonra yani 614’te zikreder. Bkz. Cüveynî, **a. g. e.**, II, 121, **a.g.e.**, trc., s. 316.

³⁶⁰ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 274.

³⁶¹ Safedî, **a. g. e.**, s. 69; Afaf Seyyid Sabra, **a. g. e.**, s. 140; Güzel, **Nâsır Li-Dinillâh’ın Halifeliği Ve Şahsiyeti**, s. 105.

³⁶² Khal’atbari-Şerefi, **a.g.e.**, s. 121.

³⁶³ Cüveynî, **a.g.e.**, II, 335; Reşidüddin, eseri (**Camiu’t-Tevarih**, II, ss. 340-342)’de halifenin azledildiğine dair çıkan fetvayı Fahreddin-i Razi’nin verdiğini söylemektedir. Ancak Kafesoğlu, dipnotta verdiği bilgide böyle bir şeyin mümkün olmadığını, Râzî’nin bu olaylardan altı-yedi sene

609/1212 yılında yeni halife olarak büyük seyyidlerden Alaü'l-Mülk'ü Tirmîz'den getirterek halife ilan etti.³⁶⁴ Nihayet Hârezmşah'ın Bağdat üzerine yürümesi için meşru bir delil bulunmuş oluyordu. Hârezmşah Muhammed, bu kişiyi Bağdat'a halifelik makamına oturtmak için bir ordu hazırlamaya karar verdi.

Sultan Muhammed, birçok hükümdarları kendine tâbi hale getirmiş, Karahıtay ve Gurlular gibi iki devleti tarih sahnesinden silmişti. O, sarayında yapılan merasimlerin diğer sultanlardan farklı olmasını istediği için hâkimiyet alametlerinden biri olan günde 5 defa çalınan nevbet³⁶⁵ sistemini değiştirmişti. Eski sistem hâkimiyeti altında bulunan ülkelerde melikler veya oğulları için yapılmaya devam edecekti. Ancak kendisi için getirdiği yeni nevbet sistemi, Zülkarneyn nöbeti, günde iki defa olmak üzere sabah güneş doğarken ve akşam batarken çalınacaktı. Burada çalınan davullar ve değnekleri gösterişli, altın ve incilerle kaplı olacaktı. Bu şekilde Sultan Muhammed, kendisinin eşsiz ve farklı olduğunu göstermeye çalışmaktaydı.

ii. Esedâbâd yenilgisi

Sultan Muhammed, Horasan ve Mâverâünnehr'de büyük bir toprak parçasına sahip olunca ileri gelenleri ve sultanları köle yapmaya başladı, insanların büyük bir kısmını kılıçtan geçirdi ve ülkede Abbasîler adına okunan hutbeyi keserek Bağdat'a doğru yol almıştır.³⁶⁶ 614/1217 senesinde büyük bir orduyu Bağdat'a doğru yola çıkarmıştır. Önce emirlerinden birisini az bir süvari birliği ile birlikte önden

önce öldüğünü belirtir. (Bkz. Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 217). D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 88. Moğolların Buhara'yı ele geçirdiğinde paraların Nâsır adına basıldığı görüldüğüne göre büyük olasılıkla yeni atanacak halifenin adı paralarda geçmemiştir. Her ne kadar din adamları tarafından Muhammed'in bu davranışı onaylansa da başarıya ulaşamamış, üstelik bu kişinin hayatının sonraki yıllarında hiçbir bilgiye ulaşamamıştır. Bkz. Barthold, **Halife-Sultan**, (çev. İlyas Kemalov), s. 65. Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 413.

³⁶⁴ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 16; Hasan Bâşâ, **Dirâsâtun fî Târîhi'd-Devleti'l-Abbasiyye**, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1990, s. 146; Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 413; Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, s. 883; Brochermann, **İslâm Ulusları**, s. 201; Barthold, **Halife-Sultan**, (çev. İlyas Kemalov), s. 65. İlan edilen halife Alâü'l-mülk hakkında bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, s. 315; Kazvinî, **a. g. e.**, s. 394; Ghulam Rabbani, **a. g. e.**, s. 207; Taneri, **a.g.e.**, s. 36; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 46; Gürbüz, **İktidar Mücadelesi**, s. 191.

³⁶⁵ Nevbet hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Nevbet", **DİA**, XXXIII, 38-41; Meryem Gürbüz, **Hârizmşahlar Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014, ss. 87-89

³⁶⁶ Suyutî, **a.g.e.**, s. 531.

gönderdi³⁶⁷ ve Hulvân bölgesini ona ikta etti. Daha sonra kendisi Hemedan'da iken Bağdat ve civarını kalan askerleri arasında ikta ederek kumandanları arasında yönetimini taksim etmiştir. Fakat ordu Esedâbâd geçidine geldiğinde dağları kaplayan şiddetli bir kar yağmaya başladı. Ordunun yarısı soğuk karşısında donarak ölmüş³⁶⁸, at ve develerden geriye bir şey kalmamıştır. Geri kalanlar Hakkâri Kürtleri ve Beni Perçem kabilesi tarafından yağmalandı. O muhteşem Hârezm ordusu Bağdat yolunda yok olmuş, sadece 4 bin asker canlı şekilde dönebilmiştir.³⁶⁹ Bölgeye oğlu Rükneddin'i bırakarak bölgeden ayrılmıştır. Böylece Halife Nâsır herhangi bir savaş olmadan bu şekilde Hârezmşah'ın gazabından kurtulmuştur.³⁷⁰ Halife Şey Sühreverdî'yi elçi olarak Harezm'e tekrar göndermiş, başına bu felaketlerin Allah'ın korumasında olan halife ailesine yaptıkların yüzünden geldiğini söylemiş, bir daha böyle bir işe girişmemesini tembihlemiştir.³⁷¹

Sultan Muhammed 615 yılı muharrem (1218) ayında Merv'e ulaşarak Mâverâünnehr üzerine harekete geçti.³⁷² Nîşâbur'a geldiği zaman minberin kenarına oturarak hutbenin halife en-Nâsır adına okunmamasını emretti.³⁷³ Oradan hareketle Merv'e gelen sultan burada da hutbenin halife en-Nâsır Lidinillah adına okunmamasını emretmiştir. Aynı şekilde Belh, Serahs, Buhara'da da aynı

³⁶⁷ İbnül Esir (a.g.e., XII, 273) sayıyı 15 bin; (Mîrhând, a.g.e., IV, 57) ve (Hândmîr, a. g. e., s. 74) 300 bin olarak gösteriyor.

³⁶⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 274. Nesevî, a.g.e., trc., s. 21; Şebânkâreî, a.g.e., s. 414; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 46; Soylar, Şebânkâreî'nin Mecmau'l- Ensâb Fi't-Tevârîh Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi), (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 146.

³⁶⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 274; Nesevî, a.g.e., trc., s. 21; Zehebî, **Tarih-ul-İslâm**, XIII, 273; Süyûtî, a.g.e., s. 298; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 219; Yıldız, **Büyük İslâm Tarihi**, 46.

³⁷⁰ (Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, s. 202)'de dipnottan naklen; Halife bu tehlikeden kurtuluşun hatırası olarak Bağdat'ta Tılsım Abidesini diktirmiştir.

³⁷¹ Nesevî, a.g.e., trc., 24.

³⁷² İbnü'l-Esîr'e göre Sultan Muhammed, Esedâbâd yolunun uğursuzluğuna inandığı ve Moğol saldırılarından korktuğu için daha fazla bölgede kalmamış ve Horasan'a geri dönmüştür. Bkz. a.g.e., XII, 274. Der phil. Hişt. Classe der Kön. Sachs. Ges. Der Wiss'den aktaran Barthold, Çağdaşlarından Akka piskoposu Jacob de Vitry'nin bir raporunda deniliyor ki, Halife Nasturî patriği ile anlaştı, "hanların hanını" yendi ve buna karşı Muhammed'in Seyhun'un ötesindeki bütün memleketin kendisine terk edilmiş olan "Kral David'e (yani Küçlük'e) elçiler gönderdi. Halifenin elçilerinin tesiri altında "Kral David" Hârezmşah'a harp ilan etti; bundan dolayı Hârezmşah kendi ülkesine döndü. (Türkistan, s. 387). Nesevî, a.g.e., trc., 24.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 274. Hârezmşah, halife Nâsır'ın öldüğünü söyleyerek adının hutbelerde geçmesini engellemeye çalışmıştır. Onun bu emri 614 Zilkade (1218 ocak-şubat) ayında meydana gelmiştir.

uygulamalar yapılmıştır. Ancak Hârezm, Semerkant ve Herat'ta hutbenin halife adına okunmasına devam edilmiştir.³⁷⁴ Terken Hatun genç sufi Şeyh Mecdüddin-i Bağdadî'nin öldürülmesi sonucunda ulema sınıfını kendi tarafına çekmiştir.

İbnü'l-Esîr ve Suyutî, Hârezmşah Muhammed'in Moğollar karşısında yenilip itibarını ve tahtını kaybetmesinin nedenini, halifeye karşı kötü niyet beslemesi ve hilafet ülkesine zarar vermeyi düşünmesinden dolayı başına böyle bir felaketin geldiğini söylemektedir.³⁷⁵ Uzun süredir halife aleyhine yürüttüğü menfi propagandanı dolayı kendisinden soğuyan Sünni ahali gözünde Esedâbâd felaketi, Allah'ın sultana kestiği bir ceza olarak telakki edildiğinden halk nazarında da derin bir itibar kaybına uğramıştır. Hatta talihin kendisinden uzaklaştığı, bu yüzden sık sık kötü durumda kaldığı duygusuna kapılmış, olup bitenler halk nezdinde Peygamber'in mucizesinin onu terk ettiği şeklinde yorumlanmıştır.

C. Moğolların İran Topraklarına Gelişi ve Hârezmşah'ın Cengiz Han ile Bozuşma Sebepleri

Türklerin bir kolu olan ve Tatarlar olarak adlandırılan Moğollar Sibirya'nın güney bölgesinde, Çin sınırlarından Tamgaç dağlarında bugünkü Moğolistan bölgesinde yaşarlardı. Göçebe kabileler halde hayatlarını sürdüren bu Moğol kabilelerini birleştiren Cengiz Han'dır.³⁷⁶ Bütün bozkır boylarını hâkimiyetinde birleştirdiği yıl 1206'da bozkırın hanı ilan edilmiştir.³⁷⁷ Zenginliklerinden dolayı Çin'in sefer düzenleyen Cengiz Han 1215 yılında Kuzey Çin İmparatorluğunun başkenti Pekin'i fethetmeyi başarmıştı.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 274. Çeşitli kaynaklar Sultan'ın annesi Terken Hatun'un bu bölgelere güçlü bir şekilde hâkim olduğunu ve ulemanın da Terken Hatun'un yanında yer aldıkları için Sultan bu bölgelere hutbe engelini uygulayamadığını sebep olarak göstermektedirler. Bkz. Barthold, **Türkistan**, s. 388; Cüveynî ise bütün imparatorlukta hutbenin kesildiğini söyler. Bkz. Cüveynî **a.g.e.**, trc., s. 335.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 274; Suyutî, **Tarihu'l-Hulefâ**, trc., s. 531.

³⁷⁶ Tarih kitaplarında bu isimle tanınan Cengiz Han'ın gerçek adı Temüçin'dir. Moğolların Kıyat kabilesinin Börçiğin boyunun reisi Yesugay Bahadır'ın oğludur ve 1196'da bütün Moğolların hanı ilan edilmiştir. Bk. Güzel, **Nasır Lidinillah'ın Moğol İstilasında Rolü**, s. 149.

³⁷⁷ Sebahaddin Ağaldağ, "Moğol Devleti", (ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), **TA.**, Ankara 2002, VIII, 269.

Sultan Muhammed'in Moğollarla ilişkisi de Çin meselesinden dolayı başlamıştı.³⁷⁸ Çin zenginliği ve ticaret bakımından bütün hükümdarların dikkatini çeken bir ülke olmuştu. Harezmşah Muhammed, İran topraklarında yerini sağlamlaştırdığına inandıktan sonra Çin'i fethetme arzusundaydı. Ancak Çin'in Moğollar tarafından zapt edildiğini duyduğunda buna emin olmak için Seyyid Bahaüddin-i Râzî başkanlığında bir heyeti Çin'e göndermişti.³⁷⁹ Sultanın elçisi Cengiz Han tarafından büyük bir ilgi ile karşılanarak, iltifat göstermiştir. Cengiz Hana göre iki devlet arasındaki dostane münasebet ticari ilişkilerin de gelişmesini sağlayacaktı.³⁸⁰ Cengiz Hanın elçi ile konuşurken kendisi için şarkın efendisi, Harezmşah için garbın efendisi şeklinde bahsetmesi,³⁸¹ Harezmşah sultanıyla ticaret yapmaktan memnun olacağını, aralarında dostluk ve sulhun süreceğini, ticaret kervanlarının serbestçe gidip geleceğini söylemek istediğini anlayabiliriz.

Sultan Harezmşah, Cengiz'in elçilerini 615 (1218) baharında Irak seferinden döndükten sonra huzuruna kabul etmiştir.³⁸² Sonuçta iki devlet arasında ticaretin uygun şekilde yapılmasına karar verilmişti.³⁸³

³⁷⁸ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 229; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 47.

³⁷⁹ M. Orhan Bayrak, **Türk İmparatorlukları Tarihi (M.Ö. 220- M.S. 1922)**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2002, s. 322. Cengiz Han'ın ülkesinin durumu ve onun kuvveti hakkında bilgi toplamak için bu heyeti gönderen Hârezmşah Muhammed'in asıl amacının Han ile ilişkiler kurması değil, rakibini yakından tanımak istediğini anlayabiliriz.

³⁸⁰ Ancak bundan önce iki devlet arasında ticari ilişki başlamıştı. Dipnot 238'de ilk ilişki anlatılmış ve Moğolların bu ticareti yapmaları Alâeddin Muhammed tarafından men edilmiştir. Ayrıca bk. D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 93; Bertold Spuler, **İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür İlhanlılar devri 1220-1350)**, (çev. Cemal Köprülü), Ankara 2011, s. 30.

³⁸¹ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 232.

³⁸² Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, s. 885; Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 29. Cengiz hanın elçisi Cengiz hanın Harezmşahı "en sevgili oğlu" olarak görüp sultanla dost olmak istediğini iletmiştir. "Oğlum", "küçük kardeşim", "yeğenim" tabirleri o zamanın siyaset dilinde emirlere karşı kullanılırdı. Sultan Harezmşah buna öfkelenerek, ordularının çokluğunu ve ülkesinin genişliğini bilmesine rağmen nasıl bana oğul diyebiliyor diye öfkelenmiştir. Onun maksadı, Cengiz Hanın gerçekten Çin'i fethedip etmediğiydi. Bu yüzden gelen elçi ile gece vakti ikinci bir görüşme yapmıştı. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 233-234; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 92-93.

³⁸³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgiler için bkz. **Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han**, (trc. Ahmet Temir), Ankara 1989, s.174; Harold Lamb, **Cengiz Han'ın Liderlik Sırları**, (trc. Cem Erçin), İstanbul 1992, s.105; Rene Grousset, **Cihan Fatih Cengiz Han**, (trc. İzzet Tanju), İstanbul 2001; Nazile Abbaslı, **Cengiz Han**, İstanbul 2001, ss. 123-129; İbrahim Kafesoğlu, " Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Han Meselesi", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, VIII/8, ss. 105-136.

İlişkilerin bu şekilde normal devam ettiği zamanda iki önemli hadise her şeyin yerle bir olmasına neden olmuştur. Birisi Sultan Harezmşahın Moğol diyarına gidip Moğol askerleriyle savaşa tutuşması ve Otrar faciası idi. Sultanın Cengiz hanın askerleriyle savaşa tutuşması Merkitler yüzünden olmuştur. Cengiz Han Moğolistan civarındaki Naymanları ve Merkitleri batıya doğru kovduktan sonra uzak şarka yürümüştür. Ancak bir müddet sonra yönünü Nayman prensi Güçlük üzerine çevirmiş, buraya ayak bastıktan sonra herkesin din ve mezhebinde serbest olduğunu, halkın zarara uğramayacağını ilan etmiştir.³⁸⁴ Bu bölgeye İslamın kurtarıcıları sıfatıyla girmiştir. Karahıtay topraklarının alınarak hâkimiyetini Sırderya kıyılarına kadar genişleten Moğollar, Sultan Muhammed'in memleketiyle sınırdaş olmuştur. 1215- 1216 yıllarında Cengiz'in büyük oğlu Coçi, Kırgız bozkırına girerek Merkit'i ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Nayman prensi Küçlük Karahıtaylara kaçmış, Moğollar ise Merkit'i yendikten sonra geri çekilmişlerdir. Sultan Muhammed, bu olayı haber alınca Semerkant'tan aldığı kalabalık kuvvetlerle Moğollara karşı saldırıya geçmiştir. 615 (1218) yılında Türkistan'da Yugur şehrine giren Harezmşah, Coçi kumandasındaki Moğol ordusu ile bir gün boyunca savaşa tutuşmuştur. Böylece ilk Harezmşah-Moğollar muharebesi başlamıştı.³⁸⁵ Galip ya da mağlup taraf belli olmadan her iki taraf da ülkelerine çekilmişlerdi. Sultan Muhammed, Esedabad faciasında birçok seçme askerini kaybetmişti. Moğollar üzerine giderken de tekrar topladığı, kuvvetine inandığı bir ordu ile Moğol ordusu karşısında bocalamıştı. Cengiz, Sultan Harezmşah'ın bu hareketini abes bulup, aralarındaki ticari anlaşmayı devam ettirmeye karar vermişti.³⁸⁶

İbnü'l-Esir'e göre³⁸⁷ ilişkileri dostane şekilde yürütmeye çalışan Cengiz Han'ın Türkistan taraflarına gelmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan biri, Cengiz Han Türklerden oluşan 450 kişilik bir tüccar grubu³⁸⁸, ellerine verdiği çok değerli altın ve gümüş ile birlikte kendisine elbiseler alması için Semerkant ve Buhara tarafına

³⁸⁴ Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 228.

³⁸⁵ Mirhând, **a. g. e.**, IV, 60; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 239.

³⁸⁶ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur**, (trc., M. Reşat Uzmen), İstanbul 2000, s. 233; Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 240.

³⁸⁷ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 320.

³⁸⁸ Kazvinî, (**a. g. e.**, s. 395)'de öldürülen tacirlerin sayısını yaklaşık 500 civarı vermektedir. Nesevî (**a.g.e.**, trc., s. 29) eserinde Otrar'a giden tacirlerin dört kişi olduğunu söylemektedir.

göndermiştir. Bu tüccar heyet 1218 yılında Harezmşah'ın ülkesinin son noktası olan Otrar'a gelir ve buranın valisi ile görüşür. Otrar valisi³⁸⁹, bu heyetin gelişini Harezmşah Muhammed'e haber verdikten sonra yanlarındaki kıymetli eşyalardan da bahseder. Alâeddin Harezmşah derhal bu grubun öldürülmesini ve eşyaların kendisine getirilmesini emreder.³⁹⁰ Bu emri yerine getiren vali, altın ve gümüş külçelerini Harezmşah'a gönderir. Sultan Harezmşah, Otrar'da sadece yabancı devlete ait tüccarları öldürmekle kalmıyor, devleti için kendi eliyle bir yara açmış oluyordu.³⁹¹ Cengiz han Sultan Harezmşah'a yeniden elçi gönderip bu faciayı gerçekleştiren Otrar valisinin teslim edilmesini istediye de, Sultan Moğol korkusuna rağmen valiyi teslim etmedi. Ayrıca elçinin öldürülmesini ve elçinin yanında olan adamların sakallarının kesilerek Cengiz Han'a iletilmesini istedi.³⁹² Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'a iletilmesi için bir mesaj da gönderdi. *“Dünyanın öbür ucunda da olsan üzerine gelir, senin adamlarına karşı giriştiğin katliamı da sana ve yanındakilere uygular, senden intikam almadıkça seni rahat bırakmam.”*³⁹³

³⁸⁹ Otrar valisi Terken Hatun'un akrabası, Sultan Alâeddin Muhammed'in dayızadesi Kayırhan lakabını taşıyan İnalcık idi. Kazvinî, **a. g. e.**, s. 395.

³⁹⁰ Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 414; Mirhând, **a. g. e.**, IV, 60; Kazvinî, **a. g. e.**, s. 395; Browne, **a.g.e.**, s. 436; Bernard Lewis, **Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Arkadaş Yay., s. 109; Spuler, **İran Moğolları**, s. 31-32. Sultan Alâeddin Muhammed'in Tatarlar hakkında fazla bilgisi olmamasına rağmen onları öldürme emri vermesinin nedeni, önceleri Karahıtayları Maverâünnehr bölgesinden temizlerken bir grup Tatar Kaşgar, Balasagun gibi şehirleri ele geçirip Harezmşah'ın ordularıyla savaşmaya başlamıştı. Bu yüzden Harezmşah, Tatarların bu bölgede giyim, kuşam gibi maddelerden ticaret yapmasını istemiyordu. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 320. Kafesoğlu (**Harezmşahlar Devleti**, s. 240)'na göre Kayırhan'ın servet hırsından dolayı elçiler öldürülmüştü. Cüveynî (**a. g. e.**, trc., s. 317)'ye göre sultan bu işin zararını, karını, aklıyla ölçüp biçmeden Müslüman taifenin öldürülmesini emretti. Ayrıca bk. Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 29 eserinde kervandakiler Cengiz Han adına casusluk yaptıkları için öldürülme emri verildiğini söyler. Aynı şekilde D'Ohsson (**a. g. e.**, s. 94) eserinde Otrar valisinin Sultan Muhammed'e Cengiz Han'ın casuslarının tacir şeklinde geldiğini söyleyerek Sultan Muhammed'den öldürülmeleri emrini almıştır. Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 48; Özkan İzgi, “Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları Ve Otrar Hadisesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü**, sa. 170, Ankara 1970, s. 97.

³⁹¹ Otrar'da öldürülen 450 kişilik heyet, elçiler hariç hepsi Müslümandı. Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti**, s. 242. Aynı zamanda Cengiz han tüccar kafilasını gönderirken sultana komşuluğun gereği olarak iki tarafın barış içinde yaşamaları ve birbirine dürüst davranmaları, felaketler karşısında tehlikelere karşı işbirliğinde bulunalım diye yazdığı bir mektubu da iletmişti. Bk. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 317.

³⁹² Nesevî'ye göre (**a.g.e.**, trc., 29) sultan valiyi teslim edemezdi. Çünkü ordusunun çoğunluğu ve kumandanları İnâl'in kabilesinden idi. Ayrıca vali Terken Hatun'un akrabası olup, devlet üzerinde büyük nüfuzu bulunuyordu. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 320; D'Ohsson **a. g. e.**, s. 94.

³⁹³ Nesevî, **a.g.e.**, trc., 29.

Harezmşah bu sözleriyle adeta Moğolları Horasan topraklara saldırması için tahrik ediyordu. Üstelik ne kadar güçlü askerlere ve orduya sahip Cengiz Han'ın ülkesine giderek saldırı düzenlemiş, kadın, çocukları esir alarak Harezm'e dönmüştü.

Cengiz Han, Harezmşah'ın elçiye yapılan muameleyi duyduktan sonra üzerine saldırı kararı almıştır. Savaş durumuna girerek bu zamana kadar duyulmamış bir savaşa giriştiler.³⁹⁴ Askerler atlarından inerek mızraklarıyla savaştılar. Her yerin kan içinde olduğu meydanda atların ayakları bile kayıyordu. Yapılan savaşta Müslümanların 20 bin şehit verildiği söylenir. Savaşın son gününde iki taraf da savaştan yorulmuş ve yorgun düşmüşlerdi. Moğol askerleri meydanı terk ederken, Harezmşah ordusu da Buhara'ya gelmiştir. Harezmşah, Buhara ve Semerkant şehirlerini müdafaa için gerekli hazırlıklara başlamış ve belli miktarda askeri bu bölgeleri savunması için yerleştirmiştir.³⁹⁵ Buradaki işlerini düzene koyduktan sonra Horasan'a gidip asker toplamaya ve diğer Müslümanlardan da yardım istemeye başlamıştır. Cengiz Han'ın ordusu da her türlü hazırlıklarını yaptıktan sonra Buhara şehrini kuşatma altına aldılar. Üç gün boyunca şehri muhasara eden Tatarlara karşı dayanamayacağını anlayan Harezmşah askerleri şehri terk etmeye karar verdiler. Güçsüz ve korumasız durumda kalan Buhara halkı aralarından Bedreddin Kadı Han'ı, Cengiz hana göndererek eman vermesini dilemişlerdir. Cengiz onlara eman verdikten sonra 4 Zilhicce 616 (10 Şubat 1220)'de şehir kapıları açılarak Buhara'ya girmiştir.³⁹⁶ Bütün Buhara halkı Cengiz hanın emrine girmişti. Şehrin iç kalesini savunmakta olan dört yüz kadar asker vardı. Cengiz han derhal kalenin etrafında bulunan hendeklerin doldurulması emrini verdi.³⁹⁷ On iki gün boyunca kale kuşatılmış, kaleyi koruyan Müslümanlar yorgun düştüğü için karşı koyma güçleri kalmamıştı. Buradaki müslümanlar şehit düşene kadar kale içinde savunma hareketine geçmişlerdi. Bir müddet sonra iç kale de elden çıkınca Cengiz han şehir halkına, Harezmşahın kendisinden aldığı değerli altınları vermelerini ve şehri terk etmelerini emretti. Moğol askerleri şehirde bütün evlere girerek her şeye el koymuş

³⁹⁴ Kaynaklara göre üç gün üç gece sürekli savaş yapılmıştı. İbnü'l-Esir, **a. g. e.**, XII, 322. Cengiz Han, öldürülen elçinin intikamını almak için iki yıl hazırlık yapmıştır. Bkz. Uluçay, **a. g. e.**, s. 96;

³⁹⁵ İbnü'l-Esir, **a. g. e.**, XII, 323.

³⁹⁶ İbnü'l-Esir, **a. g. e.**, XII, 324; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 102-103.

³⁹⁷ Tahta ve topraklarla doldurulan bu hendekler içine camilerdeki minberler sökülüp Kuran-ı Kerim ile birlikte bu hendeklere atılmıştı. Bk. İbnü'l-Esir, **a. g. e.**, XII, 324; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 102-103.

ve kendi aralarında paylaşmışlardır. Dehşet verici o günden sonra Moğol askerleri birçok kadın ve çocukları esir olarak yanlarında götürmüştür.³⁹⁸

Moğol askerleri Buhara'dan sonra Semerkant'a gelmişti. Esirler ile birlikte şehre girmişler, halka büyük kitleleriyle korku salmak istemişlerdi. Harezmşah'ın şehirde elli bin kadar askeri savunması için durmaktaydı. Ancak onlar Moğolların şehre girdiğini duyunca korkudan kımıldayamamışlar, Semerkant halkının içinden cesur bir grup askerlerle savaşılmaya başlamıştır. Moğol askerleri geri çekiliyor gibi yaparak Müslümanları kurdukları pusuya kadar götürmüşlerdi. İki düşman kuvveti arasında kalan Semerkantlılardan tek bir kişi kalmaya kadar hepsi kılıçtan geçirilmiştir.³⁹⁹ Geriye kalan Semerkant halkı, aynı ırktan oldukları Moğol askerlerinin kendilerini öldürmeyeceğini düşünerek eman istemişlerdir. Moğol askerleri ise onlara ellerindeki silah ve malların teslim edilmesi karşılığında dokunulmayacağı vaadini verse de bir süre sonra bütün halkı öldürmüşlerdir. 617 Muharrem (1220 Mart-Nisan) ayında Semerkant perişan edilmişti.⁴⁰⁰

Semerkant'ın Moğolların eline geçmesinden sonra Cengiz Han'ın bir sonraki emri Harezmşah Muhammed'in canlı olarak yanına getirilmesiydi. Askerlerinden 20 bin kadarını yola çıkardı.⁴⁰¹ Bu askeri grup hemen harekete geçerek Pencab⁴⁰² (beş pınar) bölgesine ulaştılar. Ancak nehri geçecek herhangi bir gemi bulunmayınca derhal tahtalardan havuzlar yapıp, silah ve gereçleri bu havuza yüklemişler, atları da nehre salarak karşı tarafa geçmeyi başarmışlardır. Müslümanlar aniden kendi taraflarında bulduğu Moğol askerlerinden korkuya kapıldılar. Çünkü onlar Ceyhun nehrini düşmana karşı engel olarak görüyordu. Harezmşah önce Nişabur'a, ardından

³⁹⁸ Moğolların yaptığı zulümleri engellemek için karşı koyanlardan biri İmam Rükneddin ve oğlu idi. Müslümanlara karşı giriştikleri bu zalimce hareketleri karşılığında ve kadınların namuslarına el uzattıkları için Moğol askerleri ile savaşılmaya başlamışlar, ölünceye dek devam etmişlerdir. Yine aynı şekilde şehrin kadısı Sadreddin Han bu şekilde şehit edilmiştir. Bk. İbnü'l-Esir, **a. g. e.**, XII, 325.

³⁹⁹ İbnü'l-Esir'e göre Semerkant'ta yaşanan bu çarpışmada 70 bin Semerkantlı şehit olmuştur. Bkz. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 326.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 327; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 104. Semerkand'ın Moğollara teslim ediliş tarihi olarak 1230 verir. Muhtemelen tarih yazımında yanlışlık yapılmıştır.

⁴⁰¹ Cengiz Han tarafından gönderilen bu yirmi bin askeri gruba "el-Muğarribe" adını vermişlerdir. Horasan tarafına, batıya gittikleri için bu ad konuldu. Bu grup, islam ülkelerinde en büyük kargaşa ve huzursuzluğu getiren taife olarak bilinir. Bk. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 328; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 105.

⁴⁰² Pencab kelimesi Farsça'da beşsu anlamına gelir.

Taberistan denizinde “Bâb Sükûn” denilen limana gitmiştir. Harezmsâh Alâeddin Muhammed nereye giderse Moğol askerleri de onu kovalıyordu.⁴⁰³ Moğol askerleri geçtiği bütün Harezmsâh’a ait şehirleri ele geçiriyordu. Rey, Hemedan, Azerbaycan, Mazenderan, Gazne gibi şehirler başta olmak üzere bütün Horasan’ı kısa süre içinde ele geçirdiler ve aldıkları bu yerlerde bu zamana kadar görülmemiş en büyük katliamı gerçekleştirmişlerdir. Sonunda Harezm’i de alarak bölgeyi dehşet bir tahribata uğratmışlardır.⁴⁰⁴ Rene Grousset eserinde tarihçilerin anlattığının aksine Cengiz han istila yapacağı zaman karşısında Harezmsâh İmparatorluğu yok idi, onun yerine ordu ve devlet teşkilatından yoksun bir imparatorluk hücresi vardı.⁴⁰⁵

Moğol askerlerinin elinden kaçan Sultan Muhammed Mazenderan’da iken emirlerine Moğolların takibinden hangi hisara sığınabileceğini sordu ve onların tavsiyesi ile Hazar Denizi’nin küçük adalarından birine sığındı. Ancak Moğolların o bölgeye geldiğini duyunca bir sandala atlayıp bölgeden uzaklaştı. Sultan Muhammed karaciğer iltihabına tutulmuş, hastalığının arttığını görünce oğullarını yanına çağırmişti. İçlerinden yönetim kabiliyeti yüksek gördüğü Celaleddin’i veliaht tayin etti ve herkesin onun bayrağı altında toplanmasını vasiyet ederek kılıcını ona vermişti.⁴⁰⁶ Sultan Alâeddin Muhammed birkaç gün sonra da Hazar Denizi’nde Abeskun’un karşısındaki adada vefat etti.⁴⁰⁷

D. Halifenin Moğolları Teşviki Meselesi

Moğolların İslam topraklarına girmesinde Halife Nasır Lidinillah’ın rolünün olup olmadığı meselesi henüz aydınlığa kavuşamamış bir konudur. Bu mesele ile alakalı iki görüş bulunmaktadır. Bir kısmı Halife’nin Cengiz Han ile irtibata geçmek

⁴⁰³ İbnü’l-Esir’den alınan bir rivayete göre Harezmsâh önce Mazenderan, ardından Rey’e sonra da Hemedan’a gitmiştir. Kendisini takipte bulunan Moğollardan kurtulmak için tekrar Mazenderan’a oradan da bahsettiğimiz “Bâb Sükûn” limanına gitmiştir ve orada vefat etmiştir. Bk. İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, XII, 329.

⁴⁰⁴ İbnü’l-Esir, **a.g.e.**, XII, 353-354.

⁴⁰⁵ Rene Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 172.

⁴⁰⁶ D’Ohsson, **a. g. e.**, s. 110; Taneri, “Hârizmsâhlar”, **DİA**, XVI, 230.

⁴⁰⁷ Tarihçiler tarafından Abeskun adası olarak bahsedilir. Mazenderan eyaletinde Cüzcan şehrinde bir iskeledir ve zamanla bütün denize Abeskun denilmiştir. Hazar Denizi’ne Abeskun Denizi denilmiştir. Sultan Muhammed için kefen bulunamayıp gömleği kefen yapılarak defnedilmiştir. Bkz. Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 416; D’Ohsson, **a. g. e.**, s. 110; Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 41; ; Browne, **a.g.e.**, s. 435; Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 49; Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 235.

için uğraştığını, diğer kısmı bu tarz rivayetlerin sonradan çıkan uydurma olduğunu söyler. İbn Tiktaka'ya göre Nasır Lidinillah halifelerden en seçkin, siyasette tecrübe sahibi bir devlet adamı idi.⁴⁰⁸ Ancak bu dönemde Halife Nasır hem Gurluları Sultan Muhammed'e karşı teşvik etmiş, hem de Nayman hükümdarı hristiyan Güçlük'e aynı maksatla başvurmuştur.⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir eserinde Moğollarla irtibat kurup onları İslam ülkesine saldırması için teşvik ettiğini doğrulamaktadır. Moğollarla mektuplaşmış, Nasır'ın Cengiz Han'ı Harezmsah'a kışkırtması ile İslam dünyasının mahvolmasına sebep olduğunu ve böyle davranması dünya hayatında işleyebileceği en büyük kötülüktür iddia etmektedir.⁴¹⁰ Ayrıca yazar Reyli bir tacirden aldığı haberlerde Moğolları İslam dünyasına çeviren ana nedenin genişleme arzusu olduğunu yazmaktadır.⁴¹¹ İbn Vâsıl eserinde⁴¹² İbnü'l-Esir'in halifenin Cengiz han ile yazışarak kendisini istilaya teşvik ettiğini yazamama sebebini müellifin halifeden korkusuna bağlamaktadır. Kafesoğlu eserinde Nasır'ın Cengiz Han'a mektup ve elçi gönderdiğini verdiği kaynak bilgileriyle yazmaktadır.⁴¹³ Halifenin çağdaşlarından Sıbt İbnü'l-Cevzî ve Harold Lamb'a göre⁴¹⁴, Halife Nasır'ın veziri Kummî'nin telkinleri ile Cengiz Han'ı Harezmsah Muhammed'e karşı kışkırtmıştır. Mektup elçinin kafasına gazlı kalemle yazılmış, saçlar uzatıldıktan sonra Cengiz Han'a gönderilen elçinin başı tıraş edilmek suretiyle okutulmuştur. Abbas İkbal de eserinde

⁴⁰⁸ İbnü't-Tiktakâ, **a. g. e.**, s. 322.

⁴⁰⁹ Browne, **a.g.e.**, s. 436; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 244. Harezmsah Muhammed kendisine karşı diğer Müslüman ve gayrimüslim devletleri kışkırtarak bütün savaflara Nasır Lidinillah'ın sebep olduğunu anlamıştır. D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 87.

⁴¹⁰ İbnü'l-Esir **a.g.e.**, XII, 401. Ayrıca eserinde Nasır lidinillah'ın kişiliği hakkında bilgi verirken halka zulüm eden zalim bir yöneticidir. Onun hükümrânlığında Irak harabeye dönmüş ve insanlar ülkeden kaçmaktaydılar diye yazmaktadır. Reşîdüddîn Fazlullah, **Câmiu't-Tevarih, Hârezm Sultanları Tarihi**, s. 31.

⁴¹¹ İbnü'l-Esir, bahsettiği bu tacir hakkında bilgi vermez. Moğollar Tebriz'e saldırdığı zaman yanında bulunan bu tacirin sözlerinden hareketle Moğolların hedefinin Halife Nasır'ın toprakları da dahil bütün İslam ülkelerini ele geçirmek istediğini söyler. Özdemir, **Moğol İstilası**, s. 119.

⁴¹² Ebû Abdullah Cemaleddin Muhammed b. Sâlim İbn Vâsıl, **Mürerricu'l-Kurûb fi Ahbâri Benî Eyyûb**, (thk. Cemaleddin Şeyyâl- Haseneyn Muhammed Rebi'), Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, Kahire 1972, IV, s. 39.

⁴¹³ Ghulam Rabbani, **a. g. e.**, s. 207; Ahmed Cevdet Paşa, **a. g. e.**, s. 883; Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 245.

⁴¹⁴ Mîrhând, **a.g.e.**, IV, 60; Sıbt İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, c. VIII/2, s. 599; Harold Lamb, **Cengiz Han**, (çev. Ali Üna) I, İstanbul 1985, s. 116.Yıldız, **Büyük İslam Tarihi**, s. 48.

halifenin Moğolları teşvik ettiğini yazar.⁴¹⁵ Halifenin Sultan Muhammed'e karşı düşmanlığı Bağdat'ta kitabeli çifte dragon şekilleri ile aksettirilmiştir.⁴¹⁶ Barthold'a göre⁴¹⁷ konu ile ilgili kesin bir bilgi vermese de Cengiz Han ile Harezmsah savaşının çıkmasına Harezmsah Muhammed neden olmadı, ancak hızlandırmıştır. Ancak bilinmektedir ki Alâeddin Muhammed hükümrânlığına aldığı yerlerde hutbelerden halifenin adını çıkarmış ve onun yerine başka bir halifeyi tayin etmek istemiştir.⁴¹⁸ Harezmsahın bu hareketine karşılık halife Nasır da ondan kurtulmak ve dünyevi arzularını gerçekleştirmek için Moğolları teşvik etmiş olabilir. Çünkü Halife Nasır, hilafetini tehlikeden korumak için çeşitli yollara başvuran usta bir devlet adamıydı. Bu uğurda islam devlet adamlarını birbirine karşı bile kullanmıştır.⁴¹⁹

Ancak hiçbir tarihçinin eserinde Nasır'ın Moğolları davet ettiği mektuplarına ve içeriği hakkında küçük bir bilgiye dahi ulaşamıyoruz. Kesin bir kanıya varamadığımız bu konuda Özdemir eserinde, Celâleddin Harezmsah'ın babasının Moğollara karşı yenilgisinin sebebini halife Nasır'a bağladığını ileri süren görüşlerin olduğunu söyler.⁴²⁰

Bazı tarihçiler ise Halife Nasır Lidinillah'ın Moğolların İslam âlemine saldırmasını çok önemseydiğini söyler. Halifenin veziri korku içinde halifenin yanına gelerek *“Ey Mü'minlerin Emîri! Tatarlar İslam topraklarına saldırdılar, şehirleri*

⁴¹⁵ Abbas İkbâl, (**Tarih-i Mufasssal-ı İran**, I, s. 98) eserinde Nasır Lidinillah'ın Alâeddin Muhammed'den korktuğu ve ondan nefret ettiği için Moğolları (gayrimüslim Tatarları) Harezmsahlara karşı savaşması için teşvik ettiği bilgisinin yanında Gurlular ve Karahıtayları da aynı maksatla Harezmsahlar üzerine göndermiştir. Ayrıca bk. Makrizî, **a. g. e.**, s. 218.

⁴¹⁶ Kafesoğlu, **Harezmsahlar Devleti**, s. 245.

⁴¹⁷ Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 123. Ancak eserinin bir başka yerinde Harezmsah Muhammed'in Moğol imparatorlarına elçi gönderenin Nasır değil, bizzat Alâeddin Muhammed olduğunu söyler. Zira Alâeddin Muhammed Çin'i fethetmeyi çok istiyordu. Ancak buranın Cengiz Han tarafından ele geçirildiğini duyunca buna üzülmüş ve bu haberin doğruluğunu öğrenmesi için Bahaeddin Razi adındaki elçisini Cengiz hana elçi olarak göndermiştir. Bk. Barthold, **aynı eser**, s. 131.

⁴¹⁸ Konu ile alakalı gerekli bilgiler Halife Nasır ile Münasebetler başlığında anlatılmıştır.

⁴¹⁹ Irak Selçuklu Devletinin sonunu getirmek için önce Tekiş'e yardıma bulunmuş, ardından Irak-ı Acem'de toprak paylaşımı yapmak istemediği Tekiş ile mücadele etmiş, İsmaili eğilimli insanlarla anlaşma yoluna gitmiş, Şii'liğe hevesi olup Hz. Ali taraftarlarını kendi nefsinde toplamak için Şii'lere kapılarını açmıştır. Bk. Özdemir, **Moğol İstilasası**, s. 116-117; Ghulam Rabbani, **a. g. e.**, s. 207.

⁴²⁰ Özdemir, **Moğol İstilasası**, s. 118. Yazar devamında Celâleddin'in bu suçlamaları Eyyubi Sultanı el-Muazzam İsa ile yaptığı yazışmalarda söylediğini ve kendisinden Halife Nasır'a karşı hareket etmeyi teklif ettiğini söyler.

*yakıp yıkarak Müslümanları öldürdüler.*⁴²¹ demesi üzerine halifenin; “*Beni bu iş için mi rahatsız ediyorsun, benim bundan daha önemli işlerim var ala güvercinim kayboldu, üç gündür gelmedi.*”⁴²² dediği rivayet olunmaktadır. Genel çerçeveden bakıldığında İranlı ve batılı tarihçiler Cengiz Han’ın halife Nasır Lidinillah tarafından teşvik edildiğini söylerken Arap tarihçiler, Moğol istilasının Harezmşah Muhammed’in siyasi politikasından kaynaklandığını söyler.⁴²³

Harezmşah Muhammed, topraklarını terk edip Moğollardan kaçtığı zamanda Irak’a Nasır Lidinillah’ın yanına gitmeyi düşünmüştür. Ancak etrafındakiler aralarındaki anlaşmazlığı hatırlatarak vazgeçirmişlerdir. Eğer Moğolları kendi üzerine çekenin halife olduğu düşünülürse Sultan Muhammed’in böyle bir düşmanın yanına gitmeye cesareti olmayabilirdi. Ayrıca Harezmşah Muhammed, Cengiz Han’a birçok kez gönderdiği elçi heyeti karşılığında Cengiz Han’ın da ticaret kervanı ve elçiler gönderdiğini biliyoruz. Cengiz Han’ın son gönderdiği elçi grubunun dışında Harizmlî Mahmud’u geceleyin odasına çağırıp Cengiz Han ve ordusu hakkında bilgi almak istemişti. Bütün bilgileri aldıktan sonra hepsi Müslüman olan bu ticaret grubunun Otrar’da iken öldürülmesi emrini de vererek aslında Cengiz Han ve ordusunu üzerine bizzat kendisi çekmişti. Yabancı bir devlete ait elçinin öldürülmesi iki devleti savaşa sürükleyen ana sebeplerden biri olmuştur. Otrar’daki bu facia Cengiz han için affedilemez bir durum idi. Dolayısıyla Nasır tarafından Moğolları kışkırtmasına dair herhangi bir neden yoktur.⁴²⁴ Çünkü Muhammed Harezmşah kendi elleriyle Moğolları ülkesine saldırmayı için tahrik ederek sebep oluşturmıştı.

Bir başka yönden bakarsak, sadece Uzak doğu bölgesine hâkim bir Moğol imparatoru olan Cengiz Han, İslam devletlerinin birbirleri ile ilişkilerini ve durumlarını uzaktan takip etmekteydi. Harezmşah sultanının Abbâsî halifesi ile yaşadığı olaylar, İslâmın direniş gücünü zayıflatıyordu. Bu durum Cengiz Han’ı

⁴²¹ Güzel, **Nasır Lidinillah’ın Moğol İstilasında Rolü**, s. 152.

⁴²² Güzel, makalesinde bu konu ile ilgili bilgiyi İbn Tağrıberdî ve İbnü’s-Sâî’nin eserlerinden alıntı yaparak anlatmaktadır. Bk. Güzel, **Nasır Lidinillah’ın Moğol İstilasında Rolü**, s. 152.

⁴²³ el-Gamidi, **a. g. e.**, s. 334.

⁴²⁴ Barthold (**Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, s. 131) eserinde Harezmşah ve halifenin arası açık olduğu için Halifenin bu tarz planlar hazırlayabileceği dedikodusunun ortaya çıkmasının doğal olduğunu söyler.

cesaretlendirdi. Otrar olayı sadece Harezmşahların üzerine saldırmak için bir neden olabilir ve yeterli bir gerekçeyi hazırlayabilir. Bu olay yaşanmasaydı bile Cengiz Han, bir gün İran topraklarına saldıracaktı. Çünkü Moğollar da bütün dünyaya hâkim olma fikri vardı. Ayrıca İslam âleminin zenginliği, Müslüman ülkelerin birbirleriyle mücadelesi sonucu zayıflaması ve teker teker ortadan kalkması, aynı dönemlerde Müslümanların Haçlılarla mücadele etmesi gibi sebeplerden dolayı Cengiz Han İslam ülkelerini istilaya uğratacaktı.⁴²⁵ Yukarıda anlatıldığı üzere Moğol-Harezmşah savaşını Cengiz han başlatmamış, bizzat Alâeddin Muhammed ve komutanları olmuştur. Cengiz Han'ın Müslüman memleketlerine seferi Otrar olayının sadece bir sonucu olmuştur.

⁴²⁵ Ahmet Özdemir, “Moğol İstilasının Sebepleri”, **TA.**, (ed. Hasan Celal Güzel-Yakup Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 298.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
HÂREZMŞAHLAR DEVLETİNİN YIKILIŞI DÖNEMİNDE
HÂREZMŞAHLAR DEVLETİ-ABBÂSÎ HİLÂFETİ (DEVLETİ)
MÜNASEBETLERİ

1. CELÂLEDDİN MENGÜBERTİ DÖNEMİ (1220-1231)

A. Celâleddin Mengüberti'nin Tahta Çıkışı ve Moğollar'a Yenilerek Hindistan'a Geçışı

Cengiz Han önderliğinde Moğol ordusunun tahrip ettiği Horasan toprakları ve başkent Gürgenç'te sadece iki bina ayakta kalmıştı. Sultan Tekiş'in mezarı ve Eski Saray.⁴²⁶ Kadınları, erkekleri, küçük yaştaki çocuklar öyle bir katliama uğradı ki İbnü'l-Esir eserinde keşke annem beni doğurmasaydı da bu dehşeti görmeseydim der.⁴²⁷

Babası zamanında Gur, Herat ve Sicistan bölgelerine melik olarak gönderilen Celâleddin, bir müddet sonra babası ile birlikte seferlere katılmaya devam etmiş, yerine Kerber Melik'i göndermiştir.⁴²⁸ 1220'de Moğolların Hârizmşah Muhammed'i Âbeskûn adasına sığınmaya mecbur edilmesi ve Terken Hatun'un da Moğollara esir düşmesi Celâleddin'in saltanat yolunu açmıştır.⁴²⁹ Çünkü ordu komutanlarının çoğunu akrabası olan emirlerden seçmişti. Kıpçak Türklerinden olan Terken Hatun, Celâleddin'i sevmiyor ve tahta Kanglı bir kadından olan torunu Uzlagşah'ı veliaht tayin ettirmek istiyordu.⁴³⁰ Burada kendi soyundan birinin veliaht seçilmesini istemesiyle nüfuz ve kudret sahibi olan Terken Hatun'un iktidarda, gücünün ne kadar etkin olduğunu görebiliriz.

⁴²⁶ Kafesoğlu, **Harezmsahlr Devleti**, s. 275.

⁴²⁷ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 317.

⁴²⁸ Taneri, **a.g.e.**, s. 40; Taneri, "Celaledin Harzemşah", **DİA**, VII, 248.

⁴²⁹ Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, VII, 248.

⁴³⁰ Osman Yorulmaz, "Harzemşah Kanglılar'ı /Kanklıları Etkileri, Roller ve Akıbetleri", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 162, Haziran 2006, s.163.

Celâleddin Hârezmşah, babasının ölümünden sonra Gürgenç'e döndüklerinde halka veliahtlığını ilan etmiş, ancak bir süre sonra kardeşleri Uzlag Şah'a bağlı emirlerle anlaşarak Celaleddin'e karşı bir komplo hazırladığını öğrenmiştir.⁴³¹ Bu tehlikeden kendisini kurtarmak için Timur Melik komutasındaki 300 süvari ile Horasan taraflarına çekilmiştir (11 Şubat 1221). Nişabur'da durumunu düzelttikten sonra Gazne üzerine yürümüş, oradaki emirler de ona güvenerek Sultan Celaleddin'i Gazne'de tahta çıkartmışlardır.⁴³²

Cengiz Han, Celâleddin'in Hârezm'e geldiğini ve önemli bir ordu topladığını öğrenince, Cuci, Çağatay ve Tolu kumandasında bir orduyu üzerine gönderdi. Bu sırada Nişabur'da bulunan Celâleddin, etrafındaki emirler ve hudut beylerine emirnâmeler göndererek orduların birleşmesini söylediye de Moğolların Nişabur'a yaklaşması üzerine Zevzen civarındaki Kahire Kalesine kapandı. Ancak buraya kapanmanın hiçbir fayda vermeyeceğini anladıktan sonra Gazne'ye gelmiş (Şubat 1221), Moğollarla savaşmak için burada bulunan 30 bin süvari ile birleşerek içlerinde Seyfeddin Buğrak, Hasan Kuzlâk ve birçok Gur emirinin de katılımıyla 60 bin kişilik bir ordu oluşturmuştur. Moğol ordusunun Valiyan kalesinin kuşattıkları duyunca ağırlığını Pervan'da bırakarak onlara hücum etmiş, bu çatışmada birçok Moğol askerini öldürmüştü. Nesevî'ye göre bu çarpışma Müslüman ordunun Moğollar'a karşı ilk galibiyeti idi.⁴³³ Canlarını kurtarabilenler nehrin diğer tarafına geçmişlerdir.

Şehzade ve taraftarları Moğolların Hârezm'e gelerek yağma yaptığını duyduklarında Celâleddin'in peşinden giderek Hârezm'i terk etmişlerdi. Ancak Nişabur civarında Moğol ordularına yakalanan iki şehzade, Moğollarla giriştiği ilk çatışmayı kazansa da ikinci karşılaşmada yenilerek öldürülmüşlerdir. Ak Şah ve Uzlag Şah'ın bu şekilde öldürülmesinden sonra Moğollar Gürgenç ve civarını yağma edip ele geçirdi.⁴³⁴ İki şehzade ve Celâleddin'in Gürgenç'ten çıkmasından sonra şehir başsız kalmıştı. Şehre vali olarak Ömer adında bir Türk tayin edilmişti. Cengiz Han,

⁴³¹ D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 113.

⁴³² Şebânkârî, **a.g.e.**, s. 416.

⁴³³ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 54 ; Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 345.

⁴³⁴ İki şehzade Moğolların eliyle öldürülmesinden sonra, askerler şehzadelerin kellelerini mızraklara geçirip eyaletlerde gezdirmişlerdir. Bkz. D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 114.

şehre geldiğinde halkın teslim olmaması üzerine saldırıya başladı. Bölgede taş olmadığı için gülle yapmak için dut ağaçlarını kesmişlerdi. Bir taraftan savaş hazırlıkları yapıyorlar, diğer taraftan halkın direncini kırmaya çalışıyorlardı. Kuşatma altı ay kadar sürmüş, çaresiz kalan halk teslim olduklarını iletmişlerdir.⁴³⁵ Moğol ordusu bütün halkı kılıçtan geçirmiş, İbnü'l-Esir'e göre Moğolların zulmünden kaçmak isteyen birkaç kişi dağlara firar etmiş ya da ölümler arasına saklanarak kurtulmuşlardı. Ancak bu şekilde saklananlar sular içinde boğuldular.⁴³⁶ Bu şekilde gittiği her yerde tahribat ve katliamlar yaparak birçok İslam şehirlerini hakimiyetine aldı.

Celâleddin Gazne'de topladığı ordusu ile Moğollarla ikinci karşılaşması olan Pervan ovası yakınlarına gitti. Moğolların keşif kolunu ansızın basarak bin adamını öldürmüştür. Celâleddin'in de bizzat katıldığı bu çarpışma akşama kadar sürmüş, her iki taraf da üstünlük sağlayamamıştı.⁴³⁷ Sabah olunca Moğollar tarafından yapılan ikinci saldırıyı da kazanan Celâleddin, yenilen Moğol askerlerinin bıraktıkları ağırlıkları da alarak ganimet elde etmişti. Ancak bu ganimetlerin paylaşılması sırasında çıkan anlaşmazlıkta Celâleddin Emir Mülk'e bir şey yapmadığı için Seyfeddin askerleri ile ordudan ayrıldı.⁴³⁸ Böylece Hârezm ordusu zayıflamıştı. Bu durumu kendi lehine kullanmak isteyen Cengiz Han kalabalık bir ordu ile Celâleddin'i takip etmeye başladı. Celâleddin'in önü Sind nehri arkası Moğol ordusu idi. Cengiz han komutasında büyük bir ordunun peşinden geldiğini öğrenince kaçacak yer bulamayıp Hindistan'a sığınmaya karar verdi. Sind nehri kenarında Cengiz Han ve ordusu tarafından çembere alınan Celâleddin, nehrin kenarında bulunan annesi ve haremını oluşturan kadınların, Moğolların eline geçmemesi için nehre atlamalarını emretti.⁴³⁹ Hepsi nehrin sularında boğuldu. Celâleddin ise atını nehre sürerek karşı tarafa geçmeyi başarmıştı. Cengiz Han, Celâleddin'in bu

⁴³⁵ D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 115.

⁴³⁶ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 354.

⁴³⁷ Moğollar gece, üzerleri boş olan atlara mankenler koyarak takviye kuvvet aldıkları havası vererek Hârezm ordusuna korku salmaya çalışmışlardır. Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 416; D'Ohsson, **a. g. e.**, s. 126; Taneri, **a.g.e.**, s. 43.

⁴³⁸ Celâleddin'in bu anlaşmazlıkta sesini çıkaramaması onun kumandanlar üzerinde henüz hakim olmadığını gösteriyor.

⁴³⁹ Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 56. Cüveynî'ye göre Celaleddin'in ailesi Cengiz Han'ın eline esir düşmüştür. Cengiz onun küçük çocuklarını öldürmüştür. Bkz. **a.g.e.**, trc., s. 389-390.

cesaretine hayran kalmış ve “*Böyle bir oğula sahip olan babaya ne mutlu! Su ve ateş gibi iki bela girdabından kendini kurtarıp sahile vardı. O başımıza büyük işler açacak. Onun karşısında akıllı bir insan nasıl gafil durabilir*”⁴⁴⁰ demiştir. Böylece İran topraklarını terk eden Celâleddin, Moğollardan kaçarak Hindistan’a sığınmıştır. Celâleddin’in Gazne’den çıkmasından sonra muazzam imparatorluğun başkenti Gazne’yi yağma etmiş, ardından Herat ve Merv’i de ele geçirmiştir.

Sultan Celâleddin Hindistan topraklarına girdiğinde yanında sadece 50 kişi kalmıştı.⁴⁴¹ Bir gün Hintli bir grup ile karşılaşmış, şiddetli çarpışmadan sonra çoğunu öldürüp mallarını yağmalamışlardır. Oradan hareketle Delhi sarayına gitmiştir. Delhi sultanı Şemseddin İl Tutmuş’tan kendisine yardım edip, kalacak yer vermesini istemiştir. Ancak İl Tutmuş, Celâleddin’in halkının üzerinde ilgi toplayıp yerinden edilme korkusuyla yardım edemeyeceğini söylemiştir.

B. Celâleddin Hârezmşah-Abbâsî Halifesi Arasındaki Münasebetler

i. Celâleddin Hârezmşah’ın Huzistan ve Irak’taki Faaliyetleri

Moğolların Gazne’ye saldırması üzerine Celâleddin Harezmsah, Hindistan’a kaçmış, ancak burada tutunamayacağını anlayınca Kirman’a geçerek birçok Irak-ı Acem eyaletini kendisine bağlamıştı. Kardeşinin elinde bulunan İsfahan’a gelmişse de fazla durmadan Ocak 1225 yılında Huzistan bölgesine girmiştir.

Huzistan bölgesi halife Nâsır’ın idaresi altındaydı. Celâleddin Harezmsah bölgeye gelişinde babası Alâeddin Muhammed zamanında halifeye karşı tutum nasılsa, onun döneminde de devam ediyordu.⁴⁴² Halife Nâsır da düşmanca tavrını sürdürmekteydi. Babasının başına gelenler ve devletin parçalanıp Moğolların eline düşmesinin tek sebebi olarak gördüğü Bağdat halifesini ortadan kaldırmak istemiştir. Babasının tamamlayamadığı Bağdat seferini bitirecek ve halifeyi öldürecekti.

⁴⁴⁰ Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 416; Tanerî, **a.g.e.**, s. 44; Yazıcı, **Türk İslam Devletleri Tarihi**, s. 369. D’Ohsson, **a. g. e.**, s. 129) eserinde oğullarını çağırarak “*Bakın şu arslana! Siz de böyle olun!*” demiştir. Celâleddin’in bu cesaretliğinden dolayı yazılmış şiirden bir mısra: “*Ona dünyada bilgili ve ünlü Zal’ın oğlundan başka bir eş yoktur. Her ne kadar ıstık değilse de mertlikte ünü gökleri tutmuş.*” Bkz. Cüveynî, **a.g.e.**, trc., s. 349.

⁴⁴¹ Şebânkâreî, **a.g.e.**, s. 416.

⁴⁴² Ed-Devâdârî, eserinde Celâleddin’in Gazne’de bulunduğu bir dönemde (1221) Bağdat’ı alarak Halife Nasır’ı öldürmek istediğini söyler. Bkz. İbnü’d-Devâdârî, **a. g. e.**, s. 269.

Celâleddin, Huzistan'da Tüster şehrini kuşattığında şehri halifenin kölesi “Vech es-Subu” lakaplı Emîr Muzefferüddin Sungur yönetiyordu.⁴⁴³ Celâleddin şehri kuşattığı zamanda diğer taraftan Eyyubî meliklerinden Muazzam’a mektup yazarak halifeye karşı birlikte hareket etme teklifinde bulundu. Ancak Muazzam bunu kabul etmemiştir.⁴⁴⁴ Harezmli askerler etrafta yağma hareketlerine başlamışlardı. Bir kısım Harezmli askerler Badra ve Baksa gibi yerleşim merkezlerine kadar ulaşmış, Basra çevresine kadar varmışlardır. Bu durum üzerine Basra şahnesi Emîr Biltekin onlara karşı taarruzda bulunarak çarpışmalar meydana gelmiştir. Emir Biltegin Harezmlilere hücum ederek bazılarını öldürünce, Sultan Celâleddin Basra’yı iki ay kuşatmış, fakat ele geçirememiştir.⁴⁴⁵ Tüster muhasarası da bu şekilde iki ay devam etmiştir. Ancak Celâleddin hem Eyyubî hükümdarı Muazzam’dan istediği desteği alamaması hem de şehrin yöneticisi Muzafferüddin Sungur’un şehri mükemmel tedbirler alarak koruması sonucunda Celâleddin bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır.⁴⁴⁶

Halife Nasır, Irak-ı Acem’de birçok şehri ele geçirmiş olan Celâleddin’in Irak-ı Arab’a girmesinden de korkuyordu. Bunun üzerine Nasır, Celâleddin’e karşı ittifak oluşturmak amacıyla, elçisi Şihabeddin Sühreverdî’yi Eyyûbî Hükümdarı Melik Eşref’e göndermiştir.⁴⁴⁷ Ancak halife tarafından gönderilen orduyu Celâleddin bozguna uğratmıştır. Bunun üzerine Halife Nâsır, Bağdat’ın ele geçirilmesinden korkuyla, savunma hazırlığına başlamıştır.

ii. Celâleddin Hârezmşah’ın Bakuba ve Dakuka Şehirlerini Muhasarası

Sultan Celâleddin, Huzistan’da iken elçisi Ziyâü’l-Mülk’ü Bağdat’a göndererek Moğollar’a karşı birlikte hareket etme teklifinde bulunmuştur. Ancak, Halife Nasır, dünyevî iktidar düşüncesinden vazgeçmemiş ve Moğollarla da arasını bozmak

⁴⁴³ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 386; Reşidüddin Fazlullah, **Camiü't-Tevarih**, (yay. Ahmet Ateş), Ankara 1957, I, 393.

⁴⁴⁴ ed-Devâdârî, **a.g.e.**, s. 269; İbn Tağrıberdî, **a.g.e.**, VI, 260.

⁴⁴⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 386; R. Hartmann, “Basra”, **İA**, II, 321; Bosworth, a. g. m., **CHI**, s. 324.

⁴⁴⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 386.

⁴⁴⁷ Hartmann, “Nâsır-Lidînillah”, **DİA**, XXXII, 400; Gürbüz, “İktidar Mücadelesi”, **İSTEM**, s. 194.

istemediği için onun bu teklifini kabul etmemiştir.⁴⁴⁸ Harezmli askerlerin Tüster şehri kuşatması sırasında halifenin askerleri de Celâleddin'e yakın bir yerde bulunmaktaydı. Harezmşah sultanı, bölgeyi terk edip Bağdat tarafına geldiği sırada Halife Nâsır, Kuş Timur komutasında 20 bin kişiden oluşan ordusu Celâleddin üzerine göndermiştir. Ayrıca Erbil hakimi Muzafferüddin Gökbörü'den yardım isteyerek ordusu ile Celâleddin'in üzerine gitmesini istemiştir. Celâleddin, Kuş Timur'un ordusuna yaklaştığında ona şu mesajı iletmiştir: *“Güçlü bir düşman ordusu ülkemizi tehdit etmektedir. Buraya geliş sebebimiz düşman ordusuna karşı müminlerin emirine sığınmaktır. Eğer halife beni desteklerse o güçlü ordusu ülkemizden atmak benim için kolay olacaktır.”*⁴⁴⁹ Ancak Celâleddin'in sözlerine aldırış etmeyen Kuş Timur ordusu ve kendine güveninden dolayı Gökbörü'nün ordusunu beklemeden Harezm ordusuna saldırmış ve savaşı kaybetmiştir.

Kuşatmalara devam eden Celâleddin, Bağdat ile aralarında yedi fersah uzaklık bulunan Bakuba⁴⁵⁰ya kadar mağlup Bağdat ordusunu takip etmiş ve bu şehri almıştır. Burayı savunan Cemaleddin Kuş Timur ve askerleri ona engel olamadılar.⁴⁵¹

Halife ordusunun Bakuba köyünde yenilgiye uğradığını haber alan Nâsır Lidinillah, Celâleddin'in Bağdat'ı ele geçirmesinden korkmaya başlamıştı. Celâleddin'in girişeceği bir muhasaraya karşılık olarak hazırlıklarını yapmaya başladı. Her türlü kılıç, ok ve savaş sırasında kullanılacak yakıcı maddeler hazırladılar. Halife Nâsır savunma hazırlıklarını yaparken Harezmli askerler de geçtikleri her yeri yağmalayarak at, katır ve binek hayvan gibi birçok ganimet ele geçirmişlerdi.

Harezmli askerler, Bakuba köyünü ele geçirdikten sonra oradan Dakuka köyüne hareket etti. Celâleddin Harezmşah'ın muhasara ettiği şehir halkı, surlar üzerine çıkarak savaşmaya başlamıştır. Çarpışmalar sırasında halk tekbirler

⁴⁴⁸ Nesevî, a.g.e., s. 69; Bosworth, a. g. m., **CHI**, s. 324; Aydın Taneri, **Celâlüddîn Harizmşah ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı, Ankara 1977, s. 52.

⁴⁴⁹ Hasan Geyikoğlu, Doğu Anadolu'da Harezmşahlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum 1992, s. 42.

⁴⁵⁰ Bağdad'ın kuzeyinde yer alan bir köydür.

⁴⁵¹ Nesevî, a.g.e., s. 69; İbnü'l-Esîr, a.g.e., XII, 386.

getirmekte, Celâleddin'e küfür ve hakaretlerde bulunmakta idi. Kılıç zoruyla şehri alan Celâleddin, şehri yağmalatmış, yağma sırasında birçok kişi öldürülmüştü (622/1225).⁴⁵² Dakuka kuşatması sırasında birkısım askeri birlik el-Bett ve er-Razan'a giderek buraları yağmalayıp halkının bölgeden kaçmasına neden olmuştur. Tekrit'e kadar kaçan şehir halkı, Tekrit askerleriyle birlikte Harezmli askerlerle savaşa girmiştir.⁴⁵³ İbnü'l-Esir eserinde Dakuka halkından zengin bir aileden gelen adamlarla karşılaşmasında Celâleddin'in Dakuka muhasarası esnasında adamın bütün mallarını yağmalayıp az bir malla kurtulduğunu, yıllardır fakir şekilde yaşayıp öldüğünü söyler.⁴⁵⁴ Dakuka halkına karşı giriştiği bu insafsız davranışından sonra el-Bevâzic halkı da Celâleddin korkmaya başlamış, kendilerine bir şahne göndermesini talep etmişlerdi.⁴⁵⁵ Irak'ı tamamen yağmalatan Celâleddin, üzerine gelen Muzafferüddin Gökbörü'nün ordusunu mağlup etmiş, aralarında gidip gelen elçiler vasıtasıyla Gökbörü af dileyerek sultanın hizmetine girmiştir.

Bakuba, Dukak ve Meraga gibi şehirler Celâleddin'in eline geçmesinden sonra Meraga'yı ele geçirmiş, ikamet etmeye başladığı ilk zamanlarda Emîr Yağan Taysı'nın Hemedan'ı yağmalamaya başladığı haberini aldı. Yağan Taysı, 1223 yıllarında iken Rey, İsfahan ve Kirman bölgesi hâkimi Gıyaseddin'in ileri gelen devlet adamlarından biri idi. Gıyaseddin'in dayısı Yağan, ülkenin her yerinde söz sahibi idi. Onun şöhreti artıp güç ve kuvvet kazanınca yönetimi ele geçirmek istedi. Ona etrafında bulunan adamları da destek oldular. Ayrıca Halife Nâsır da onu teşvik edenler arasındaydı. Halife Nâsır'ın mektup göndererek şehre girmesini istemesi ona cesaret verdi.⁴⁵⁶ Hemedan'ı Yağan'a, diğer şehirleri de komutanlara ikta olarak vermişti. Halife Nâsır, Harezmşahlar devletini yeniden kurmaya çalışan Celâleddin'i kendi amaçları için tehlike olarak görmekteydi. Yerel emirleri kışkırtarak onu meşgul etmeye çalışıyordu. Onun askeri gücünü kırmak için dayısı Yağan Taysı'yı

⁴⁵² İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 387; Nesevî, **a.g.e.**, trc., s. 69; Ebu'l-Ferec, **a. g. e.**, s. 527; Ebu'l-Fida, **a. g. e.**, s. 134; Makrîzî, **a.g.e.**, I/I, s. 215-216; Bosworth, a. g. m., **CHI**, s. 325; Taneri, **Celâlüddîn**, s. 52.

⁴⁵³ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 387.

⁴⁵⁴ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 387.

⁴⁵⁵ İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 385-388; Ebu'l-Ferec, **a.g.e.**, s. 527; Taneri, **Celâlüddîn**, s. 52.

⁴⁵⁶ Yağan Taîsî'nin Hemedan'ı yağmalamasının Halife Nâsır'ın teşvikiyle olduğunu, Celâleddin'in elini zayıflatmak için bunu yaptığını eserinde kaydeder. Bkz. İbnü'l-Esir, **a.g.e.**, XII, 392; Gürbüz, "İktidar Mücadelesi", **İSTEM**, s. 195; Muammer Gül, **Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 66.

kullanmıştı. Dayısını kendisine saldırması için teşvik ettiğini duyan Celâleddin, Yağan'ı Hemedan'da kuşatmış, öldürmek istemişti. Ancak kız kardeşi Yağan'ın eşiydi. Onun ısrarları üzerine kendilerine eman verilmişti,⁴⁵⁷ ardından Meraga'ya geri dönmüştür.

Celâleddin Harezmşah, Irak'a saldırıyı bırakıp, yeniden devletini kurmak istediği Tebriz'e gitmiştir. Tebriz halkını itaati altına aldıktan sonra bir süre burada ikamet etmiştir. Tebriz'den ayrılmadan önce kıldığı ilk Cuma namazında hatip hutbede halifeye dua ederken Harezmşah Celâleddin dua bitinceye kadar ayakta beklemiştir.⁴⁵⁸ Tebriz'de kuracağı devleti hilafet topraklarına komşu bir ülkede yer alıyordu. Bu bölgelerde halife Nâsır son derece etkiliydi. Devletini kurarken halifenin desteğine ihtiyacı vardı. Bu nedenle halife Nâsır'a karşı sert politika takip etmeyi bırakmış, aralarındaki münasebetin dostane ilerlemesini istemiştir. Bu nedenle onunla arasını iyi tutmaya çalıştığı ve gerektiğinde Moğollara karşı savaşacağından ondan yardım isteyeceğini düşünerek bu şekilde hareket ettiğini söyleyebiliriz.

Halife Nâsır, mektuplarında Celâleddin Harezmşah'a "Hakan" unvanı ile hitap etmekteydi. Onun Azerbaycan'ı alıp bölgeye yerleşmesinden sonra ona "Şehinşah" unvanını da vermiştir. Celâleddin Harezmşah da mektuplarında halifeye "Seyyidina, Mevlana, Emîru'l-Mü'minîn, İmamü'l-Meşârik ve'l-Meğarib" gibi unvanlar kullanmıştır.⁴⁵⁹

iii. Celâleddin Hârezmşah'ın Abbâsî Halifesi ile Son Faaliyetleri

1207 yılında Ahlatşahlar'ın yıkılması ile Ahlat, Eyyûbiler'in hakimiyet sahasına girmişti. El-Melikü'l Evhad 607/1210 yılında vefat edince şehri idare etmesi

⁴⁵⁷ İbnü'l- Esir, **a.g.e.**, XII, 392; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, IV, 148.

⁴⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, XII, 394; İbn Vâsıl, **a.g.e.**, IV, 151; Güzel, Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, (**Basılmamış Doktora Tezi**), s. 109.

⁴⁵⁹ Halifenin babasına ve kendisine "Sultan" unvanını vermemesi üzerine Celâleddin de sikkelerde halifenin adını zikretmemiştir. Bkz. Nesevî, **a.g.e.**, 70; Aydın Taneri, **Celüddin Harizmşah ve Zamanı**, Ankara 1977, s. 94-95; Güzel, Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, (**Basılmamış Doktora Tezi**), s. 110.

için Hüsameddin Ali vali tayin edilmişti. Onun valiliği sırasında iyi bir konum olduğu için Ahlat'ı ele geçirmek isteyen Celâleddin Harezmşah birçok Azerbaycan şehirlerini ele geçirdikten sonra gözünü Ahlat'a dikti. 1226 yılında Tiflis'i Gürcülerin elinden aldıktan sonra Ahlat üzerine gitmeye karar verdi. Ancak o Tiflis'te iken Kirman Atabeyi Barak Hacib'in itaatten çıkarak isyan ettiği haberini alması üzerine Ahlat seferini erteleyerek isyanı bastırmak için Kirman'a doğru yol almıştır. Barak Hacib'e, Hindistan'dan döndüğünden beri güvenmeyen Celâleddin, bu güvensizliğinde haklı idi. Barak Hacib, Moğollarla işbirliği yaparak Celâleddin'in ele geçirdiği ülkeler ve ordusundaki asker sayısı hakkında bilgi vermişti. Harezmşah sultanı Kirman'a giderek Barak Hacib'i itaatine aldı.⁴⁶⁰

Celâleddin Harezmşah, ülke içerisinde kendisine karşı çıkan isyanları bastırdıktan sonra Ahlat'ı 15 Zilkâde 623 (7 Kasım 1226) yılında tekrar kuşatma altına aldı. Şehrin çevresindeki birçok beldede yağma ve talanlar yapan Harezm askerleri, Hüsameddin'in başarılı savunması karşısında ve kış olması sebebiyle birçok zayıat vermemek amacıyla kuşatmayı tekrar kaldırmıştır.⁴⁶¹ Celâleddin Harezmşah'ın kardeşi Gıyaseddin Tatarşah, Celâleddin'in İsfahan şahnesini öldürmüştü. Kardeşinin yaptığını kadiya ileterek onun hakkında hükmetmesini istemiştir.

Bunun üzerine Gıyaseddin Huzistan'a kaçarak Halife Müstansır Billah'a elçi göndermiş, abisi Celaleddin ile arasında sorunlar olduğunu söyleyerek kendisine sığınmak istediğini bildirmiştir. Gıyaseddin'in elçisi ile anlaşma yapılmış ve otuz bin dinar hediye verilerek geri gönderilmiştir.⁴⁶² Görüyoruz ki Abbâsî halifesi Harezmşahlar'ın iç mücadelesinde kardeşlerin birbirine düştükleri sırada bir tarafı destekleyerek dahili işlere karışma imkanı da bulmaktadır.

Dımaşk hakimi el-Melikü'l-Eşref 626/1229 yılında Hüsameddin Ali'yi azledip yerine İzzeddin Aybek'i tayin etmiştir. Siyasette başarısız vasıfta olan

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, **a. g. e.**, XII, 453; Nesevî, **a. g. e.**, s. 115-116. Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", **TA.**, IV, 919.

⁴⁶¹ İbnü'l-Esîr, **a. g. e.**, XII, 461; Nesevî, **a. g. e.**, s. 78; İbn Vâsıl, **a. g. e.**, IV, 191; Faruk Sümer, "Ahlat", **DİA**, II, 21; Ramazan Şeşen, "Eyyûbiler", **DGBİT**, VI, 361.

⁴⁶² Aynî, **a. g. e.**, IV, 199.

İzzeddin'in Ahlat valisi yapılması Celâleddin'in işine yaramış, tekrardan Ahlat'ı muhasara etme fikrini uyandırmıştır.⁴⁶³ Celâleddin'in 626 (Eylül 1229) yılında Ahlat'ı tekrar kuşatma altına aldığını görüyoruz. Bu kuşatma sırasında halk büyük bir kıtlık içinde idi ve Ahlat halkı açlıktan köpek ve eşek cesetleri yediğini Nesevî'nin Ahlat muhasarası hakkında verdiği bilgilerden öğreniyoruz.⁴⁶⁴ Şehir halkı teslim olmamış, Bağdat'a Halife Müstansır Billah'a, Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a ve Dımaşk hakimi el-Melikü'l-Eşref'e elçiler göndermişler, Celâleddin Harezmşah'ın kuşatmayı kaldırmasını istemişlerdir. Ancak Celâleddin söylenilen hiçbir söze aldırış etmeden kuşatmaya devam etmiştir. Halife Müstansır elçisi Sadeddin'i Celâleddin Harezmşah'a göndermiştir. Ondan birtakım taleplerde bulunuyordu. Musul Hâkimi Bedrettin Lü'lü', Erbil Hâkimi Muzafferüddin Kökbörü, Eyyûbîlerin Meyyâfârikîn, Cebel ve Sincar kolu meliklerinden el-Melikü'l-Muzaffer Şehâbeddin ve Cibal Hâkimi İmâmeddin Pehlivan b. Hazaresf gibi kendisine tabi olan valileri hakimiyeti altına alma çabasını bırakmasıydı.⁴⁶⁵ Celâleddin, halifenin bu isteğini kabul ederek onları halife divanına tabi sayacağına dair yemin etti.⁴⁶⁶ Halifenin diğer bir isteği Celâleddin hakim olduğu yerlerde halife adına hutbe okutacak ve halifenin nüfuzunun devam etmesini sağlayacaktı.⁴⁶⁷ Ancak Celâleddin bunu kabul etmek zorunda kaldı. Halbuki yeni ele geçirilen Arrân ve Azerbaycan bölgeleri haricinde halifenin adı hutbede zikredilmiyordu. Celâleddin'in ilgilenmek zorunda kaldığı başka meseleler olduğu için bunu kabul etti ve isteğine karşılık veziri Bedreddin Tutak b. İnanç'ı Bağdat'a gönderdi ve Türk emirlere mektuplar yazarak halifenin adının hutbelerde okutulmasını emretti.⁴⁶⁸ Bütün bu istekleri kabul ederken halifenin son isteği Ahlat muhasarası kaldırılmasını kabul etmedi. O bu isteği kabul

⁴⁶³ İbnü'l-Esîr, **a. g. e.**, XII, 485; Ebu'l-Ferec, **a. g. e.**, II, 527; İbnü'l-Verdî, **a. g. e.**, II, 223; Ramazan Şeşen,

"Eyyûbîler", **DGBİT**, VI, 365; Sümer, "Ahlat", **DİA**, II, 21.

⁴⁶⁴ Ebu'l-Ferec, **a. g. e.**, II, 527; Nesevî, **a. g. e.**, s. 126; Hasan Geyikoğlu, "Harezmşahlar ve Doğu Anadolu", **TA**, IV, 921.

⁴⁶⁵ Nesevî, **a. g. e.**, s. 134; Aynî, **a. g. e.**, IV, 241; Yasemin Sarı, Müstansır Billah ve Dönemi (623-640/1226-1242), (**Basılmamış Doktora Tezi**), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 126.

⁴⁶⁶ Nesevî, **a. g. e.**, s. 134; Aynî, **a. g. e.**, IV, 241.

⁴⁶⁷ Nesevî, **a. g. e.**, s. 119.

⁴⁶⁸ Nesevî, **a. g. e.**, s. 119; Aynî, **a. g. e.**, IV, 241; Sarı, Müstansır Billah ve Dönemi (623-640/1226-1242), (**Basılmamış Doktora Tezi**), s. 127.

etmemiş, ancak halife tarafından gönderilen elçiyi güzel şekilde ağırlayıp ikram ve hediyelerde bulunmuş, kendi elçisi Bedreddin Tutak b. İnanç'ı da Bağdat'a göndermişti.⁴⁶⁹

Nesevî, Bedreddin'in halife huzuruna çıkarılışını şöyle anlatır: Bedreddin'in Bağdat'a gönderilişinden birkaç gün sonra Dicle nehri kenarında bulunan kayığa bindiler ve halife veziri Sadeddin ona halifenin huzuruna çıkması için hazırlık yapmasını emretmişti. Sadeddin yolda başka bir kayığa geçerek Bedreddin kayıktaki yalnız kaldı. Sebebi ise sandalın hususi olması ve Bedreddin'e tahsis olduğu idi. Yolda ilerlerken büyük bir kapıya gelmişler, Bedreddin içeri girerken Sadeddin kapı önünde kalmıştı. Kapının arkasında duran uşak Bedreddin'i bir başka kapıya götürmüş, orada karşılaştığı bir başka uşak halifeye nasıl davranması ve iltifatlarda bulunması gerektiğini öğütlemişti. Bedreddin söylenileni yaparak halifenin karşısına çıkınca secdeye eğilmişti. Halife Müstansır Billah, kendisini devrin bütün hükümdarlarından yüce tutmak istediğini söylemişti. Sultanla anlaşma imzalayarak aldı ve oradan ayrıldı. Halife Bedreddin'e birçok hediye takdim etmiş ve 10 bin dinar da eklemişti.⁴⁷⁰

Ahlat kuşatması sırasında Halife ona "Hil'at-ı Saltanat" ve saltanat sembolü olan diğer hediyeleri gönderse de ona "sultan" unvanını vermemiş ve mektubunda "şahinşah" unvanıyla hitab etmiştir. Celaleddin ise bundan sonra Halifeye yazdığı mektuplarının sonunda kendisini "abduhu (bendes/kulu)" diye isimlendirmiş, Halifeye "Seyyidina ve Mevlana, Emirü'l-Mü'minin ve İmamü'l-Meşarık ve'l-Megarib..." diye hitab etmiştir. Halifenin kendisine "sultan" unvanını vermemesine karşılık Celaleddin de kestirdiği paralarda onun adını zikretmemiştir.⁴⁷¹

Bütün bu gidip gelen elçilerden sonra Ahlat kuşatmasının kaldırılması beklenirken sekiz ay süren kuşatma sonunda Cemziyelevvel 627 (Nisan 1230)'da şehir Celâleddin'in eline geçmiştir. Bu durumu görüşmek için Mısır hakimi el-

⁴⁶⁹ Celâleddin, katibi Nesevî'ye bir divan kaleme alıp, yazdığı yazı sonunda elçisi Bedreddin Tutak b. İnanç'ın Bağdat'ta halife tarafından özel bir merasimle kabul edilmesini istiyordu. Ayrıca Bedreddin'i gönderirken de halifenin veziri Müeyyedüdin el-Kummî'nin elini öpmeyi unutmamasını öğütlemiştir. Bkz. Nesevî, **a. g. e.**, s. 119; Aynî, **a. g. e.**, IV, 241.

⁴⁷⁰ Nesevî, **a. g. e.**, s. 119-120; Aynî, **a. g. e.**, IV, 241-242.

⁴⁷¹ Taneri, **Celâlüddîn**, s. 94-95.

Melikü'l Kâmil, Dımaşk hakimi el-Melikü'l-Eşref ve halife elçisi Muhyiddin İbnü'l-Cevzî Rakka'da biraraya gelmişlerdi. Bu durum karşısında Eyyubîler, Anadolu Selçuklu sultanı ve Halife arasında Celâleddin Harezmşah'a karşı cephe oluşmuştu.

Alâeddin Keykubad için Ahlat çok önemliydi. Çünkü şehir Anadolu Selçukluların doğudaki en uç sınırı idi. Bu nedenle Celâleddin'e karşı birlik olma fikri ilk olarak ondan çıkmıştı. Halifenin arabulucu olması sayesinde Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad ve Eyyubiler arasında yapılan ittifak ile Celâleddin'e karşı savaş hazırlıkları yapılmış, Erzincan yakınlarındaki Yassıçimen'de yapılan savaşta halife ve tarafındaki kişiler Celâleddin'e üstünlük sağlamıştır. Celâleddin Ahlat'a dönmüştür. Halife Müstansır, Celâleddin Harezmşah'a Hâlî Ebû Muhammed Yûsuf Muhyiddin'i elçi olarak bir mektupla göndermiştir (628/1231). Elçi, Celâleddin'in huzuruna geldiğinde bir taraftan Kuran okuyup diğer taraftan ağladığını görmüş ve buna sitemde bulunmuştur. Elçi, Celâleddin'e birçok Müslüman kanı döktüğünü söyleyerek hem Kuran okuyup hem ağlamanın doğru olmadığını söylemiştir.⁴⁷²

Celâleddin, kendisine karşı oluşan ittifak karşısında tek kaldığı ve Yassıçimen'deki savaşta aldığı büyük mağlubiyetten sonra gücünü kaybetmeye başladı. Bunun üzerine Moğollar 628/1231 yılında Meraga'ya saldırımları ile gücü günden güne azalmıştı. İsmailîler, Celâleddin'in gücünün zayıfladığını ve çevre hükümdarlar, halife ile düşmanlığı olduğunu Moğollar'a iletmesi sonucu onların batıya doğru ilerlemelerine neden olmuştu.⁴⁷³

Moğollar'ın Meraga'yı ele geçirmesi üzerine Celâleddin Harezmşah ne yapacağını bilemeden Bağdat'a giderek halife Müstansır Billâh'a sığınmak istedi. Ancak yolda Moğolların ani saldırısına maruz kaldığı için kaçmayı tercih etmiştir.⁴⁷⁴ Sultan Eyyubîler ile temasa geçmiş, ancak olumlu bir sonuç alamamıştır. Bu esnada Âmid hakiminin elçisi gelerek Kıpçaklardan destek alınabileceğini ve dört bin süvari ile kendisine katılabileceğini söyleyince, Celâleddin, Âmid'e gitti. Şehir yakınlarında konaklayan Harezmşah, geceyi sarhoş şekilde geçirmiş, sabah uyandığında Moğollar

⁴⁷² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a. g. e.*, II, 670.

⁴⁷³ Osman G*azi Özgüdenli, "Merâğa", *DİA*, XXIX, 162.

⁴⁷⁴ İbn Vâsıl, *a. g. e.*, IV, 321; İbnü'l-Verdî, *a. g. e.*, II, 226-227.

tarafından ordugahın kuşatıldığı haberi gelmişti. Harezmsah, Moğolların yerini tespit etmesi üzerine Meyyafarikin bölgesinde dağlarda bir Kürt grup tarafından esir edildi ve ondan intikam almak isteyen bir kürt tarafından 628/1231 yılında öldürüldü.⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Meryem Gürbüz, **Celâleddin Harezmsah**, Erdem Yay., İstanbul 2019, s. 129.

SONUÇ

Abbâsî-Hârezmşah ilişkileri XI. ve XII. yüzyıl siyasî dünyasını önemli ölçüde etkilemiştir. Biz bunu ilk ilişkilerin başladığı sıralarda dahi görebiliyoruz.

Atsız, saltanatının ilk zamanlarında Sencer'e tam bağıllıkla hizmet etmekteydi. Ancak babası Kutbeddin Muhammed tarafından oluşturulmuş yapıyı güçlendirmek ve bağımsızlığını ilân ederek yapıyı bir devlete dönüştürmek istiyordu. Bunun önündeki en büyük engel bölgenin en büyük gücü olan Büyük Selçuklu Devleti idi. Abbâsî halifesi el-Müsterşid-Billâh ve Müktefî-Billâh aynı dönemde Büyük Selçuklu Devleti'nin baskısından kurtulmak için çaba sarf ediyorlardı. El-Müsterşid ve Atsız arasında kurulan ilk ilişki bu isteklerden dolayı olmuştur. Bu siyasî münasebetin sonucunda Abbâsîler, Büyük Selçuklu baskıdan tam olarak kurtulamasalar da biraz daha rahat hareket etme imkânı yakaladılar. Hârezmşahlar ise halifeler ile geliştirdikleri dostane münasebetlerle bağımsız bir devlet gibi hareket etmeye başladılar.

Sencer öldükten sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin bölgedeki nüfuzu azalmış ve Horasan bölgesinde bu durumdan istifade eden Karahıtaylar etkin rol oynamaya başlamıştır. Dönemin Hârezmşah hükümdarı İl Arslan'ın amacı Karahıtaylar'ın bu etkisinden dolayı halife ile Irak hükümdarı arasındaki münasebetleri düzeltmeye çalışmak oldu. İl Arslan, bunu hem Karahıtaylar'ın etkisini kırmak hem de Abbâsîler'in hâkimiyet sahasını kısıtlamak için yapıyordu. Abbâsîler ise Selçuklu baskısından kurtulmanın verdiği rahatlıkla hâkimiyet sahasını genişletmek amacıyla, Hârezmşahlarla birlikte hareket ettiler. Ancak Karahıtaylar'a karşı giriştikleri hiçbir saldırıda başarılı olamadılar. Dolayısıyla iki devlet arasında kurulan iyi ilişkiler, Karahıtaylar'ın gücünü kırmada etkili olamamıştır.

Devam eden yıllarda ise Abbâsîler ile Irak Selçukluları arasında bölgede hakimiyet mücadelesi başladı. II. Tuğrul'un saldırılarından şikâyetçi olan Nâsır Lidînillâh, Hârezmşah sultanı Tekiş'ten yardım istedi. Bu isteği kendi çıkarlarına

uygun gören Tekiş, Irak Selçukluları'na savaş ilân etti. Mücadelede II. Tuğrul'un hayatını kaybetmesiyle Irak Selçuklu Devleti tarih sahnesinden çekilmiş oldu.

Onun ölümü Abbâsîler ile Hârezmşahlar arasında Irak Selçuklu topraklarını paylaşmak için mücadelelere sebep olmuştur. Bu mücadeleler sonunda Hârezmşahlar İran'ın tamamına hâkim oldu. Bu durumu halife Nâsır Lidînillâh kabul etmedi ve Hârezmşahlar'ın gücünü kırmak için her yolu denedi. Karahıtaylar'a destek verdi, Gurlularla işbirliği yaptı, İsmâîlilerle iletişim kurdu ve dinî otoritesini de kullanarak Azerbaycan atabegleri'ni Hârezmşahlar'a karşı destekledi. Alâeddin Muhammed'e karşı bizzat yürüttüğü savaşı ise kazanmayı başardı. Gördüğümüz gibi Abbâsî halifesinin dinî gücünün siyaset üzerindeki etkisi bu dönemde artık geçerliliğini yitirmiş durumdadır. Ancak halife ihtiyaç duyduğu anlarda bu otoriteyi Müslüman devletlere karşı da kullanmaya çalışmaktadır. Elbette daha ön plânda olan devletin çıkarı ve diğer devletlerle siyasî ilişkileridir. Bu bağlamda Hârezmşahlar ve Abbâsîler arasındaki münasebetler iki devletin de güçsüz olduğu Tekiş dönemine kadar sorunsuz ilerlemişken bu dönemden sonra zaman zaman Müslüman Hârezmşah devleti ile Abbâsî halifesi arasında savaşlar meydana geldiğini görüyoruz. Hatta bu savaşlarda Abbâsî halifeleri gerektiğinde gayrimüslim devletlerle ittifak kurarak Hârezmşahlar'a karşı mücadele etmişlerdir.

Celâleddin Hârezmşah döneminde de devletlerin siyasî çıkarlarını diğer konuların önünde geldiğini net şekilde görebiliyoruz. Nitekim Celâleddin Hârezmşah, Hindistan'dan Kirman'a döndükten sonra ilk iş olarak Abbâsî halifesinin kölesi tarafından yönetilen Huzistan'a ve diğer bazı Abbâsî şehirlerine saldırmıştır. Celâleddin Hârezmşah'ın bu tutumu Müslüman halk tarafından büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Daha sonra Azerbaycan topraklarına yönelerek Tebriz'i ele geçiren Celâleddin, burada devlet kurmaya çalışırken hutbede Abbâsî halifesinin adını okutmuştur. İşte Celâleddin Hârezmşah'ın bu politikasında açıkça görüyoruz ki Celâleddin, Abbâsî halifesinin adını onun dinî otoritesine duyduğu saygıdan dolayı değil, halkın gözünde kendi itibarını yeniden oluşturmak için okutmuştur. Zira hem devletini kurmak için hem de Moğollar'a karşı yalnız kalmamak için Abbâsîler'e ihtiyaç duyuyordu. Fakat Abbâsî halifesi Müstansır Billâh kendisi ve devletine karşı tehdit olarak gördüğü Celâleddin'e ne devletini kurma aşamasında ne de Moğollara

karşı mücadelesinde yardım etmiştir. Hatta Celâleddin'in Moğollar önünden kaçarken bulunduğu sığınma talebine dahi olumsuz cevap vermiştir.

Hârezmşahlar ve Abbâsîler arasındaki münasebetler gördüğümüz gibi XI. ve XII. asırlarda Ortadoğu'nun siyasî yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Münasebetlerin ilk başladığı dönemde Büyük Selçuklu Devleti bölgede önemli bir güç konumunda idi. Abbâsîler ile Hârezmşah arasındaki iyi ilişkiler bu gücün bölgeden atılmasına vesile oldu. İlerleyen dönemde bölgede etkin bir güç olarak görülen Karahıtaylar da yine iki devlet arasında iyi ilişkilerin devam etmesine katkı sağladı. Karahıtaylar'ın bölgeden atılmasından sonra ise iki devlet arasındaki iyi ilişkiler bir güç mücadelesine dönüştü ve Moğollar'ın bölgeye gelmesine kadar bu mücadele devam etti. Gördüğümüz gibi iki devlet arasındaki münasebetler bölgeye nüfuz etmeye çalışan dönemin en güçlü devletleri üzerinde bile çok belirgin etkilere sebep olmuş, Ortadoğu'nun siyasî haritasının şekillenmesine önemli derecede tesir etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

- Abbaslı, Nazile: **Cengiz Han**, IQ yay., İstanbul 2001.
- Abdülazîz ed-Dûrî: “Bağdad”, **DİA**, IV, 425-433.
- Ağaldağ, Sebahaddin: “Moğol Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, (ed. Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek- Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. VIII, 269.
- Ağırakça, Ahmet: “İhşîdiler”, **DİA**, XXI, 551-553.
- “Müneccimbaşı Ahmed Dede”, **DİA**, XXXII, 4-6.
- Ahmed b. Mahmûd: **Selçuk-Nâme**, (haz. Erdoğan Merçil), C. I-II, Tercüman Yay., İstanbul 1977.
- Ahmed Cevdet Paşa: **Kısas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ (Peygamberler ve Halifeler Tarihi)** (sadeleştiren ve baskıya haz. Metin Muhsin Bozkurt, c. II, Çile Yay., İstanbul (tarih yok).

Aka, İsmail: “Mîrhând”, **DİA**, XXX, 156-157.

Aktan, Ali: “Mu’tez Billâh”, **DİA**, XXXI, 390-391.

“Mu’temid-Alellâh”, **DİA**, XXXI, 527-528.

“Mu’tazîd-Billâh”, **DİA**, XXXI, 383-384.

Allahyâr Hil’atberî **Târîh-i Hârezmşâhiyân**, Tahran 1394hş., s. 16.

ve Mahbûbe Şerefi:

Altıkulaç, Tayyar:

“Zehebî”, **DİA**, XLIV, 180-188.

“Ebû Şâme El-Makdisî”, **DİA**, X, 33-35.

Ansarı, A. S. Bazmee:

“Cûzcânî Minhâc-ı Sirâc”, **DİA**, VIII, 88-89.

Apak, Adem:

Anahatlarıyla İslâm Tarihi II: Hulefâ-i Râşidîn Dönemi, İstanbul 2009.

Arnold, Thomas Walker:

“Halife”, **İA**, V/1, 149-155.

Arslan, İhsan:

Muktedîr’in Halifeliği ve Şahsiyeti,
(Basılmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniv.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2009.

Artuk, İbrahim:
Cevriye Artuk:

**İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki
İslâmi Sikkeler Kataloğu**, MEB yay., I,
İstanbul 1970, s. 428.

Âştiyânî, Abbas İkbâl:

**Târîh-i Mogul ez Hamle-yi Çengiz ta Teşkil-i
Devlet-i Timûrî**, Tahran 1388.
Tarih-i Mufasssal-ı İran, C. I, Tahran 1312hş.

Atalay, Mehmet:

“Zahîr-i Fâryâbî”, **DİA**, XXXIV, 87-88.

Ateş, Ahmed:

“Raşid al-Din Vatvât’ın Eserlerinin Bâzı Yazma
Nüshaları”, **İÜEFTD.**, C. X, sa.14, İstanbul
1959, s. 1-14.

Avcı, Casim:

"Hilafet" **DİA**, XVII, 539.

“Mu’tasım-Billâh”, **DİA**, XXXI, 380-382.

Aycan, İrfan:

“Muâviye b. Ebû Süfyân”, **DİA**, XXX, 332-334.

Aykud, A. Said:

“İbn Battûta”, **DİA**, XIX, 361-368.

Aynî:

İkdü'l- cüm'ân fî târîhi ehli'z-zemân (thk. Mahmûd Rezzak Mahmûd), I-IV, Kahire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2010.

Azar Nasırabadı, Gülseren:

“Hârezmşâhlar Dönemi Emirlerinden Mayacuk/ Mayancuk Ve Faaliyetleri”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, C. VII, sa. 2, 18 Ara 2020, 267-286.

Azimli, Mehmet:

“Abbâsiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu: Hassa Ordusu”, **TA**, IV, İstanbul 2000, 365.

“Sünni Hilafete Tahakküm kurmuş Bir Şîi Hanedan: Büveyhiler”, **DÜİFD**, VII/2 (2005), s. 22.

Azîmî:

Azîmî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (h. 430-538/1038/1039-1143/1144), (yay. Ali Sevim), TTK. Yay., Ankara 1988.

Azîmî Tarihi, (nşr. Claude Cahen, “**La Chronique Abrégée d'Al-Azîmî**”), **JA**, Juillet-Septembre 1938, s. 354-448.

Aziz, Ghulam Rabbani:

A Short History of the Khwarazmshahs, Karachi 1978.

Barthold, Vasilij Vladimiroviç:

İslâm'da İktidarın Serüveni: **Halife ve Sultan**,
(çev. İlyas Kamalov), İstanbul 2012, s. 51-53.

İlk Müslüman Türkler, (haz. Nurer Uğurlu),
Örgün Yayınları, İstanbul 2008.

“Barak Hâcib”, **İA**, II, 307-308.

Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler,
(trc., Râgıp Hulûsi Özdem), (haz. Kazım Yaşar
Kopraman- İsmail Aka), TTK, Ankara 2017.

“Harzemşah”, **İA**, V/I, 264.

Moğol İstilâsına Kadar Türkistan, (haz.
Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Yay., İstanbul
2017.

Barthold, V. V:
and Bertold Spuler:

“Atsız”, **The Encyclopaedia of Islam**, I, Leiden
1960, 750.

Bâvefa, İbrahim:

“Münasebât-ı Siyâsî Hârezmşâhân ve
Abbâsiyân”, **Târih-i İslâm**, Bahar, 25,
(1385hş.), s. 101-142.

Bayrak, M. Orhan:

**Türk İmparatorlukları Tarihi (M.Ö. 220-
M.S. 1922)**, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul
2002.

Beyhakî: **Tarih’ul-Beyhakî**, (haz. Dr. Muhammed Cafer Yahgi, tashih Dr. Ali Ekber Feyyaz), 1390 Meşhed; (Türkçe trc., Necati Lügal, **Târîh-i Beyhakî**), TTK, Ankara 2019.

Bezer, Gülay Öğün: “İldenizliler”, **DİA**, XXII, 82-84.

Bilgin, Orhan: “CÜVEYNÎ, Atâ Melik”, **DİA**, VIII, 140-141.

Bosworth, Clifford Edmund: “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)”, **The Cambridge History of Iran**, (Ed. J. A. Boyle), C.V, Cambridge 1968, s. 1-202.

Doğuştan Günümüze İslam Devletleri, (trc. Hande Canlı), İstanbul 2005.

“Khwarazmshahs”, **The Encyclopedia of Islam**, VI, Leiden 1960, s. 1067.

“The Eastern Seljuq Sultanate (1118-57) KhwarazmShahs of Anüshtegin’s Line up to the Appearance of the Mongols (1097-1219)”, **History of Civilizations of Central Asia the Age of Achievement: A.D. 750 to the end of the Fifteenth Century**, IV, Eds. M. S. Asimov and Clifford Edmund Bosworth, Unesco Publishing, (1997), s. 167-181.

Browne, Edward Granville: **A Literary History of Persia**, II, Cambridge At The Univercity Press 1956.

Bozkurt, Nahide: “Hârûnürreşîd”, **DİA**, XVI, 258-261.

“Mehdî-Billâh”, **DİA**, XXVIII, 377-379.

“Mansur” **DİA**, XXVIII, 5.

Abbâsîler (750-1258), İsam Yay., İstanbul 2016.

Mutezile’nin Altın Çağı: Me’mûn Dönemi, Ankara 2002.

Brochermann, Carl: **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (trc. Neşet Çağatay), TTK, Ankara 2018.

“Nesevî”, **İ.A.**, IX, 200-201.

Buniyatov, Ziya Musa: **A History of the Khorezmian State under the Anushteginids 1097-1231**, İngilizce trc. Ali Efendiyev, Eds. Shahin Mustafayev ve Thomas Welsford, International Institute for Central Asian Studies, Semerkand 2015; Rusça’dan Türkçe’ye trc. Tural Rızayev **Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti**, Derin yay., İstanbul 2003.

Azərbaycan Atabəyləri Dövləti (1136-1225), Bakü, 2007.

Burslan, Kıvameddin: **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, TTK yay., Ankara 2016.

Cheneb, Moh. Ben: “Zehebî”, **İA**, XIII, 493-495.

Clot, Andre: **Harun Reşid ve Abbasiler Dönemi**, (çev. Nedim Demirtaş), İstanbul 2007.

Cüveynî, Alâüddin Atâ’ Melik: **Târîh-i Cihângüşâ**, (trc. Mürsel Öztürk), TTK yay., Ankara 2013.

Tarih-i Cihângüşâ-i Cüveynî, (nşr. Ahmed Hatemi), Tahran 1387, II.

Çakmak, Mehmet Ali: Türk Sultanları ile Abbasî Halifelerinin İktidar Mücadeleleri (XII-XIII. Yüzyıl), **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, sa. 44, 2007, s. 44.

“Moğol İstilası ve Hârizmşahlar İmparatorluğu’nun Yıkılışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, VIII, (2002), 904-916.

Çakmak, Mehmet Ali
ve Ercenk Hamarat: İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alaaddin Harezmsah (1200-1220) From Rise to Collapse of a Turkish Sultan Aladdin Muhammad of

Khorezmshah (1200-1220), (İnkişaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alâeddin Muhammed Hârezmşah (1200-1220), **HÜTAE**, Yıl: 12, Sayı: 23, Güz 2015, 125-149.

Çatak, Adem:

Şihâbeddin Sühreverdî Hayatı Eserleri Ve Tasavvuf Anlayışı, (**Basılmamış Doktora tezi**), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslami Bilimler, Ankara 2007.

Çetin, Osman:

Türk- İslam Devletleri Tarihi, Düşünce Kitapevi Yayınları, İstanbul 2012.

D’Ohsson, A. Konstantin:

Histoire des Mongols, (trc., Bahadır Apaydın), (**Moğol Tarihi Denizler İmparatoru Cengiz**), İstanbul 2008.

Demir, Mustafa:

Büyük Selçuklular Tarihi, Sakarya Kitabevi yay., Sakarya 2004.

Demîrci, Mustafa:

“Sâmerrâ”, **DİA**, XXXVI, 70-71.

Devletşah:

Tezkire-i Devletşah, (trc. Necati Lugal), I, İstanbul 1977.

Domes, M. Longrth:

“Gazneliler”, **İA**, IV, 742-748.

Durmuş, İsmail:

“Sâfedi”, **DİA**, XXXV, 447-450.

Dursun, Gülseren Ceceli:

“Selçuklu Devleti Sonrası İsmaililer’in Faaliyetleri ve Hârizmşâhlar ile Münasebetleri”, **Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan**, (ed. Tuğba Eray Biber), Yeditepe Yay., İstanbul 2019, ss. 321-338.

Ebu Şame, Şihâbeddin

Terâcimü ricâli’l- karneyni’s-sâdis ve’s-sâbi’, (nşr. İzzet el-Attar), Kahire, 1366/1957, s. 6.

Abdurrahman b. İsmâil b.İbrâhim

El-Makdisî:

ez-Zeyl ‘Alâ Ravdateyn, (thk. İbrahim Şemsüddin), Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut, ty, 153.

Ebu’l-Fidâ:

Takvîmu’l-buldân, (çev. Ramazan Şeşen), **Ebü’l-Fida Coğrafyası: Takvîmu’l-buldân**, İstanbul 2017.

El-Muhtasar fî Tarihü’l-Beşer, (s. Muhammed Abdu’l-Latif), C. III, Kahire 1325.

Ebu'l-Ferec:

Ebu'l-Ferec Tarihi, (trc. Ö. R. Doğrul), II, TTK yay., Ankara 1987/1999, (2.-3. Baskı).

ed-Devâdârî, Ebû Bekr
b. Abdillâh b. Aybek:

Kenzü'd-Dürer ve Gami'u'l-Gurer, (thk. Said Abdulfettah Aşür), VII, Kahire 1972.

el-Bağdâdî, Bahâeddin

et-Te vessül ile't-teressül, (nşr. Ahmed Behmenyar), Tahran 1315.

Muhammed b. Müeyyed:

el-Câhız:

Menâkıbü cündi'l-hilafe ve fazâilü'l-Etrak, (çev. Ramazan Şeşen), İstanbul 2017.

el-Cûzcânî:

Tabakât-ı Nâsırî, (nşr. Abdülhay Habîbî), I-II Tahran 1343.

Minhâc-i Sirac, **Tabakât-ı Nâsırî Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar**, (trc. ve notlar Erkan Göksu), TTK yay., Ankara 2015.

el-Bundârî, Kivâmüddîn

Zübdetü'n-nusre ve nuhbetü'l-'usre, (nşr. M.

el-İsfahânî:

Houtsma, Histoire des Seldjoudides de l'Iraq, Leiden 1889; **Zubdat al Nusra ve Nuhbat al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**,

(trc. Kıvameddin Burslan), Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Elçibey, Ebülfez:

Tolunoğulları Devleti 868-905, (çev. Fazıl Gezenteroğlu), İstanbul 1997.

el-Endelüsî, İbn Hazm:

Halifeler ve Fetihler (Esmâu'l-Hulefâ ve Fütûhu'l-İslâm), (thk. Bedius-seyid el-Lahman), (trc. Şaban Öz), Ankara 2004.

el-Gamidî, Sa'd b.
Muhammed Huzeyfe

Evdaü'd-Düveli'l-İslâmiyye fî'ş-Şarki'l-

Misfer:

İslâmi Dirâse Cedîde li-Merhaletin Hâsimetin min Târîhi'l-Müslimin: 575-629 h/1180-1231, (Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1981/1401), s. 334.

el-Ömerî, Şihabeddin b.

Mesâlikü'l-epsâr fî memâlikü'l-emsâr

Fazlullah:

(Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım), (trc. ve notlar D. Ahsen Batur), Selenge yay., İstanbul 2014.

er-Râvendî, Muhammed b. Ali
b.Süleyman:

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr

(Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti), Türkçeye (trc. Ahmet Ateş), TTK yay., II, Ankara 1999.

Emin, Hüseyin:

Târihu'l-Irak fî'l-asri's-Selcûkî, Bağdat 1965.

Geyikoğlu, Hasan:

“Hârezmşahlar ve Doğu Anadolu”, **Türkler Ansiklopedisi**, IV, 917.

Doğu Anadolu'da Harezmsahlar, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Erzurum 1992, s. 42.

Göksu, Erkan:

“Târîh-i Güzîde'ye Göre Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu ve Tuğrul Beg Dönemi”, **History Studies**, III/I, (2011), s. 289, 290.

Grousset, Rene:

Bozkır İmparatorluğu Atilla-Cengiz Han-Timur, (trc., M. Reşat Uzmen) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

Cihan Fatih Cengiz Han, (trc. İzzet Tanju), İstanbul 2001.

Gül, Muammer:

Doğu Ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005.

Günaltay, Şemseddin:

İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler), (haz. Yüksel Kanar), Endülüs yay., İstanbul 1991.

Günay, Umay Türkeş:

Geçmişten Geleceğe Türklerin Tarihi, Ankara 2006.

Güner, Ahmet:

Büveyhîler'in Şii-Sünnî Siyâseti, İzmir 1999.

Güngör Erol:

Târihte Türkler, Ötüken Yayınları, İstanbul 1992.

Gürbüz, Meryem:

“Tekiş, Alâeddin”, **DİA**, XL, 364.

Hârizmşahlar, Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2014.

Tanrı Verdi Celâleddin Harezmsah, Erdem Yay., İstanbul 2019.

Gürbüz, Osman:

“Abbasî Halifesi Nâsır Lidinillah'ın Hârezmşahlar ile İktidar Mücadelesi”, **İSTEM**, 18/2011, s. 191.

Güzel, Fatih:

Moğol İstilasında Halife Nasır Lidinillah'ın Rolü, **İnsan Ve Toplum Bilimleri**

Araştırmaları Dergisi, C. IV, sa 1, 2015, s. 142-158.

Nâsır Li-Dinillâh'ın Halifeliği Ve Şahsiyeti, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (**Basılmamış Doktora Tezi**), Konya 2014, s. 96.

Güzel, Ahmed:

Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr, Konya 2012.

Hândmîr, Gıyâsüddîn

Tarih-i Habîbü's-siyer fî ahbâri efrâdi'l-

b. Hümâmiddîn:

beşer, (nşr. Muhammed Debîr Siyâkî), C. II-III, Tahran 1353hş.

Hartmann, R.:

“Basra”, **İA**, II, 321.

Hartmann, Angelika:

“al-Nâsir li-dîn Allâh”, **El2(İng.)**, VII, 996-1003.

“Nâsir-Lidînillâh”, **DİA**, XXXII, 399-402.

“Muktedî-Biemrillâh”, **DİA**, XXXI, 142.

An-Nâsir li-Dîn Allâh 1180-1225 Politik Religion Kultur in der Spaeten Abbasidenzeit, Berlin-New York 1975.

Hasan Bâşâ:

Dirâsâtun fî Târîhi'd-Devleti'l-Abbasiyye, Dâru'n-Nehdati'l-Arabiyye, Kahire 1990.

Hasan-ı Yezdî: **Câmiu't-tevârîh-i Haseni**, Süleymaniye Ktb.,
Fatih, nr. 4307.

Hasanzadeh, Elham: **Tarîh-i İran der Devrâne Hârezmşâhiyân**,
Tahran 2013.

Hizmetli, Sabri: “İbnü't-Tıktakâ”, **DİA**, XXI, 232-233.

Horst, Heribert: “Arabische Briefe der Horazmsahs an den
Kalifenhof aus der Feder des Rasid ad- Din
Watwat”, **Zeitschrift der Deutschen
Morgenländischen Gesellschaft**, C. XVI,
(1966), s. 25-43.

“Reşîdeddîn Vatvât'ın Koleksiyonunda
Harzmşâhlardan Halîfeliğe Yazılan Arapça
Mektuplar”, terc. Ergin Ayan, **ODÜ Sosyal
Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler
Araştırmaları Dergisi**, III, S. 6, (2012), s. 333-
335.

Hüseynî, Şadrüddîn Ebu'l-
Hasan 'Alî İbn Nâşır İbn 'Alî: **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, (trc. Necati
Lugal), TTK yay., Ankara 1999.

Ahbârü'd-devleti's-Selcûkiyye,(nşr.
Muhammed İkbal), Beyrut 1404/1984.

İşıltan, Fikret:

“Tâyî al-Tâ’i ‘Lillâh”, **İA**, XII/1, 68-69.

İbn Battuta:

Tuhfetü’n-nüzzâr fî ġarâ’ibi’l-emsâr ve ‘acâ’ibi’l-esfâr, (trc. A. Said Aykut, **İbn Battuta Seyahatnamesi**), İstanbul 2015.

İbn Hâldun, Ebu Zeyd

Târîhu İbn Haldûn Kitâbü’l-İber ve

Abdurrahman b. Muhammed:

dîvânü’l- mübtede’ ve’l-haber fî eyyâmi’l-

Arab ve’l-‘Acem ve’l-Berber ve men âsarahüm min zevi’s sultânî’l-ekber, C. V, Beyrut 1992.

İbn Havkal:

Sûretü’l-arz, (çev. Ramazan Şeşen), **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, İstanbul 2014.

İbn Kesîr:

es-Sîretü’n-nebeviyye, (nşr. **Mustafa Abdülvâhid**), **Kahire 1964-1966; De Aethiopum Imperio in Arabia felice**, (J. F. L. George) Berlin 1833; **el-Bidâye ve’n-nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), **Büyük İslâm Tarihi**, C. XII, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

İbnü’s-Sâî, Ebû Talib Taceddin

el-Câmiü’l Muhtasar fî Unvânî’t-Tevârih ve

Ali b. Enceb b. Osman:

Uyûni's-Siyer, (nşr. Mustafa Cevad), Matbaatü's-Süryaniyye el-Katolikiyye, Bağdat 1934.

İbnü't-Tiktakâ,
Safiyyüddîn Muhammed:

el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye, (İngilizce trc. C. E. J. Whitting, **Al-Fahri: on the Systems of Government and the Moslem Dynasties**), London 1947 1990; aynı eser, (Farsça trc. Muhammed Vahîd Gülpâyigânî, **Târîh-i Fahrî der Âdâb-ı Mülkdârî ve Devlethâ-yı İslâmî**), Tahran 1350, 1360 hş./1981; (Türkçe trc. Ramazan Şeşen, **el-Fahrî**), Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul 2016.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen
İzzeddîn Alî b. Muhammed:

İslâm Tarihi el Kâmil fi't- Tarih, (trc. Ahmet Ağırakça- Abdülkerim Özaydın), Bahar yay., VI, IX-XII, İstanbul (tarih yok).

İbn İsfendiyâr:

Târîh-i Taberistân, (haz. Abbas İkbâl Aştıyani), II, Tahran 1320.

İbn Tağrîberdî:

Cemalüddin Ebu'l-Mehasin Yusuf, **en-Nucûmü'z-Zâhira fi Mulûki Mısır ve'l-Kâhira**, (thk. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Dâru'l Kütübi'l-İlmiyye, C. VI, Beyrut 1996;

(Türkçe çev. Ahsen Batur), Selenge Yay., İstanbul 2013.

İbn Vasıl,

Müferricü'l-kürüb fi ahbari beni Eyyüb, (thk.

Cemalüddin Muhammed:

Cemaleddin Şeyyâl-Haseneyn Muhammed

Rebi'), Vizaretü's-Sekâfe ve'l-İ'lâm, IV, Kahire 1972.

İzgi, Özkan:

“Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları Ve Otrar Hadisesi”, **Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü**, sa. 170, Ankara 1970, s. 97.

İzgi, Cevad:

“İbnü'd-Devâdârî”, **DİA**, XXI, 11-13.

Kafesoğlu, İbrahim:

“Tekiş”, **İA**, XII/1, 135-139.

Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221), TTK Yay., Ankara 2000.

“Türk Tarihinde Moğollar ve Cengiz Han Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, VIII/8, ss. 105–136.

Kalkaşendî, Ebü'l-Abbas

Meâsirü'l-İnâfe fî Meâlimi'l-Hilâfe, (thk. Abdüssettar Ahmed Ferrâc), Beyrut 1980;

(**Halifelik Kurumu ve Tarihi**, trc. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yay., İstanbul 2019.

Kara, Seyfullah:

Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaları, İstanbul 2007.

Kaya, Pınar:

Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi**, İstanbul 2017.

Kayhan, Hüseyin:

“Irak Selçukluları”, **Türkler**, IV, Ankara 2002, s. 314.

Kaymak, Suat:

Abbasi Halifesi el-Kaim Biemrillah ve Dönemi (1031-1075), (**Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2014.

Kazvinî, Hamdullah Müstevfî:

The Ta'rih-i Guzida, Part II Containing the Abridged Translation and Indicates: Edward G. Browne and R. A. Nicholson, Printed by E. J. Brill, Leyden 1913; (**Târîh-i Güzîde**), (çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2018.

Keskin, Nuh: Harizmşah Sultan Tekiş Ve Zamanı (1172-1200), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Çanakkale 2020.

Kırkpınar, Mahmud: Abbâsî Halifesi Mûtevekkil ve Dönemi: 232-247/847-861, **(Basılmamış Doktora tezi)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1996.

Konukçu, Enver: “Gazne” , **DİA**, XIII, 479-480.

Köprülü, Mehmed Fuad: **Osmanlı İmparatorluğunun Etnik Menşesi Meseleleri**, Belleten, sa. 28, s. 263.

“Hârizmşâhlar”, **İA**, V/I, 265-296.

Köymen, Mehmet Altay: “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, **AÜDTCFD**, V, sa. 2, (1947), s. 163.

Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 2017.

Tuğrul Bey ve Zamanı, İstanbul 1976.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu: İkinci İmparatorluk Devri, C. V, 3.bsk., TTK, Ankara 1991.

- Kurat, Akdes Nimet: “Kuteybe b. Müslim’in Hârezm ve Semerkand’ı Zaptı”, **AÜDTCFD**, C. IV, sa. 5, (1948), s. 396-400.
- Kurt, Hasan: “Tâhirîler”, **DİA**, XXXIX, 403-404.
- Kurtuluş, Rıza: “Şebânkâreî”, **DİA**, XXXVIII, 390-391.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri: “Kâhir-Billâh”, **DİA**, XXIV, 172-173.
“Kâdir-Billâh”, **DİA**, XXIV, 127.
- Lamb, Harold: **Cengiz Han**, (çev. Ali Ünal), İhya Yay., İstanbul 1985.
Cengiz Han’ın Liderlik Sırları, (trc. Cem Erçin), İstanbul 1992, s.105.
- Lewis, Bernard: **Ortadoğu-İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, Arkadaş Yay, İstanbul 2017.
“İsmâîlîler”, **İA**, V-II, 1120-1124.
- Makrizî, Ahmed b. Ali: **Kitâbü’s-Sülûk li-Ma’rifet-i Düvelü’l-Mülûk**, (nşr. M. Ziyade), c. I/I-II, Kahire 1956.

Merçil, Erdoğan:

Müslüman -Türk Devletleri Tarihi, TTK Yay., Ankara 1997.

“Besâsîr”, **DİA**, V, 528-529.

“Büveyhîler”, **DİA**, VI, 498-500.

“Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, **TA**, VIII, (2002), 597-633.

“Saffârîler”, **DİA**, XXXV, 464-465.

Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilat, Kültür), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

Büyük Selçuklu Devleti (Sîyasi Tarih), Nobel yay., Ankara 2005.

Gazneliler Devleti Tarihi, TTK yay., Ankara 1989.

İldenizliler (Azerbaycan Atabeglikleri), **DGBİT.**, C. VIII, Çağ Yay., İstanbul 1988, s. 81-110.

Müslüman Türk Devletleri Tarihi, Bilge Kültür Sanat yay., İstanbul 2013.

Fars Atabegleri Salgurlular, TTK Yay., Ankara 1991.

Mevdûdî:

Selçuklular Tarihi, (trc. Ali Genceli), Hilal yay., I, Ankara 1971, s. 35-38.

Mîrhând, Seyyid Muhammed b.
Burhâneddîn Hâvendşah:

**Ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk
ve'l-hulefâ'**, Müessese-i Hayyâm ve

İntişârât-ı Pîrûz, C. IV, Tahran 1339hş.

Moğolların Gizli Tarihine Göre Cengiz Han, (trc. Ahmet Temir), Ankara 1989.

Müneccimbaşı,
Ahmed b. Lütfullah:

**Camîu'd-düvel Hamdânîler Musul ve Halep
Emîrlikleri (905- 1004)**, (çev. Ömer

Tellioğlu), İstanbul 2018.

**Câmiu'd-Düvel, Selçuklular Tarihi Horasan-
Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, (yay. Ali
Öngül), C. I, Akademi Kitâbevi, İzmir 2000.

Nesevî, Muhammed:

**Histoire Du Sultan Djelal Ed-Din Mankobirti
Prince Du Kharezm**, Traduit de l'Arabe, (Ed:
O. Houdas), Paris 1895.

Sîretü's-Sultan Celâleddin Mengübertî, (Ed:
O. Houdas), Paris 1891.

Sîret-i Celâleddin Mingburnî, (nşr. Mücteba
Minovi), Tahran 1344hş. Fransızca'dan
Türkçe'ye trc., **Celâlüttin Harezemşah**, (çev.
Nesip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934.

Norwic, John Julius:

Bizans, I-II-III, Kabalcı Yayınevi, İstanbul
2012.

Nüveyrî, Şehabeddin Ahmed b.

Abdülvehhab b. Muhammed: **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünunî'l-Edeb**, (nşr. Saîd Abdülfettah Âşûr), Kahire 1985; (thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), el-Hey'etü'l Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, XXII, Kahire 1975.

Öngül, Ali:

Selçuklular Tarihi Büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, I, Çamlıca Yay., İstanbul 2014.

Örs, Derya:

“Vatvât, Reşîdüddin”, **DİA**, XLII, 573.

Öz, Mustafa ve Mustafa

Muhammed eş-Şek'a:

“İsmâiliyye”, **DİA**, XXIII, ss. 128-133.

Özaydın, Abdülkerim:

Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118), TTK Yay., Ankara 1990, s. 1.

“Târîh-i Güzîde”, **DİA**, XL, 82-83.

“Altuntaş el-Hacib”, **DİA**, II, 547-548.

“Hârizm”, **DİA**, XVI, 217-220.

“Kutbüddin Hârizmşah”, **DİA**, XXVI, 485.

“Barak Hâcib”, **DİA**, V, 62-63.

“Beyhakî”, Ali b. Zeyd, **DİA**, VI, 62-63.

“Cend”, **DİA**, VII, 359-360.

“Nevbet”, **DİA**, XXXIII, 38-41.

“Hamdullah Müstevfî”, **DİA**, XV, 454.

“Harezmsâhlar Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, IV, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 883-896.

“İbnü’l-Esîr”, **DİA**, XXI, 26-27.

“Nesevî Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, XXXII, 577-578.

“Sencer”, **DİA**, XXXVI, 507-511.

“Müstansır-Billâh”, **DİA**, XXXII, 24-25.

“Muhtedi Billâh”, **DİA**, XXXI, 527-528.

“Müktefî-Billâh”, **DİA**, XXXI, 535-536.

“Müstekfî-Billâh”, **DİA**, XXXII, 139-140.

Özdemir, Hacı Ahmet:

“Moğol İstilasının Sebepleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, (ed. Hasan Celal Güzel-Yakup Çiçek-Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, C. VIII, 298.

Moğol İstîlâsı ve Abbâsî Devleti’nin Yıkılışı (Cengiz ve Hülâgû Dönemleri (612-656/1216-1258)), İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

Özgüdenli, Osman Gazi:

“Mâveraünnehr”, **DİA**, XXVIII, 177-180.

“Müsterşid-Billâh”, **DİA**, XXXII, 145-147.

“Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”, **İstanbul Üniversitesi Fen-Edebîyat Fakültesi Tarih Dergisi**, sa. 39, (2004), s. 1-35.

Selçuklular I: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157), İSAM yay., İstanbul 2013.

“Reşidüddîn Fazlullah-ı Hemedânî”, **DİA**, XXXV, 19, 20.

Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavân Savaşı, **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Marmara Üniv. Türkiyat Araştırmaları Dergisi, İstanbul 1994.

“Ortaçağda İrân: Zaman ve Mekân”, **Turco-İronica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006, s. 17.

“Merâğa”, **DİA**, XXIX, 162.

Özkan, Halit:

“Süyûti”, **DİA**, XXXVIII, 198-201.

Paul, Jürgen:

“Atsiz b. Muhammad b. Anüshtegin (Khwarazmsah)” **Encyclopedia of Islam-Three**, I, (2015), s. 43-45.

“Sanjar and Atsiz: Independence, Lordship, and Literature”, **In Nomad Aristocrats in a World**

of Empires, (ed. J. Paul), Wiesbaden: Reichert
2013, s. 81-129.

Peacock, Andrew Charles
Edinburgh Spencer:

The Great Seljuk Empire, Edinburgh:
University Press, 2015.

Piyadeoğlu, Cihan:

**Güneş Ülkesi Horasan Büyük Selçuklular
Dönemi**, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul
2012.

Pritsak, Omelyan:

“Karahanlılar (840/1212)”, **İA**, VI, 251-273.

Reşîdüddîn Fazlullah-ı Hemedânî:

Cami'ü't-Tevârîh Selçuklu Devleti, (trc.
Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Selenge yay.,
İstanbul 2010.

Câmiu't-Tevârîh, (nşr. Ahmed Ateş), C. I-II,
TTK, Ankara 1957-1999.

Câmiu't-Tevârîh, Târîh-i selâtîn-i Hârezm,
(nşr. Muhammed Ruşen), Tahran 1389/2010.

Sabra, Afaf Seyyid:

et-Tarihü's-siyasi li'd-devleti'l-Havarizmiyye,
Dârü'l-Kitâbi'l-Câmii, Kahire 1987.

Safâ, Zebîhullah:

Târîh-i edebiyat der-Îrân, II, Tahran
1373/1994, s. 954-960.

Safedî, Salâhaddin
Türki Halil b. Aybeg:

el-Vâfi bi'l-Vefeyât, (thk. Ahmed Arnavut-Mustafa), Dâru İhyâi Tûrâsi'l- Arabî, Beyrut
2000, II.

Sarı, Yasemin:

Müstansır Billah ve Dönemi (623-640/1226-1242), (**Basılmamış Doktora Tezi**), Marmara Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Sevim, Ali:

“İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 436-500=1044/45-1106/07)”, **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXIX/33, ss. 1-42.

“İbnü'l-Cevzî'nin El-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler (H. 430-485=1038-1092), **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**, XXVI/30, ss. 1-84.

“Azîmî”, **DİA**, IV, 330-331.

Sevim, Ali ve Erdoğan Merçil:

Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilât ve Kültür, TTK yay., Ankara 1995.

Seyyid, Eymen Fuâd:

“Fatımîler”, **DİA**, XII, 228-237.

“Makrîzî”, **DİA**, XXVII, 448-451.

Sıbt İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Muzaffer

Mir'âtü'z-Zamân fî Târîhi'l-A'yân,

Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu

Dâiretü'l-Maârifî'l-Osmaniyye, Haydarabad
1370/1951.

.

**Muntehabât min Mir'at'iz Zamân, Recueil
des Historiens des Croisa des Historiens
Orientaux**, Paris 1884, Tome III/2, 518-570.

Sourdel, Dominique and Ann
Katharine Swynford Lambton:

“Khalifa”, **EI2**, IV, 937-950.

Soylar, Nurullah:

Şebânkâreî'nin Mecmau'l- Ensâb Fi't-Tevârîh
Adlı Eseri (Çeviri Ve Değerlendirmesi),
(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes
Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2018.

Spuler, Bertold:

**İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür
İlhanlılar devri 1220-1350)**, (çev. Cemal
Köprülü), TTK, Ankara 2011.

Sümer, Faruk:

“Atsız b. Muhammed”, **DİA**, IV, 91-92.

“Gazneliler Devrinde Büyük Bir Türk Beyi,
Hârezm Valisi Altuntaş”, **TDAD**, 1987, s. 50-
51.

“Mes’ûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, XXIX, 350.

“Selçuklular Devrinde Türk Beyleri II Harizmşah Atsız (490- 551=1097-1156)”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, sa. 44, (1986), s. 1-7.

“Tuğrul II”, **DİA**, XLI, 342-344.

“Selçuklular”, **DİA**, XXXVI, 387.

“Ahlat”, **DİA**, II, 21.

Süyûtî:

Târîhu’l-Hulefâ, (trc. Abdullah Gündüz, **Halifeler Tarihi**), İstanbul 2018.

Şahinoğlu, Mehmet Nazif:

“Vatvât”, **İA**, XIII, 235-240.

Şebânkâreî, Muhammed
b. Ali:

Mecmuü’l-Ensâb, (nşr. Mir Haşim Muhaddis), Tahran 1376hş.

Şeşen, Ramazan:

İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri, İstanbul 2017.

“Câmiu’t-tevârîh”, **DİA**, VII, 132-133.

“Câhiz”, **DİA**, VII, 20-24.

“Eyyûbîler”, **DGBİT**, VI, 361.

Taneri, Aydın:

“Celâleddin Hârizmşah”, **DİA**, VII, 248-250.

“Hârizmşahlar”, **DİA**, XVI, 228.

Harezmsahlr, Bilge Kùltür Sanat Yay.,
İstanbul 2019.

Celalüddin Harizmşah ve Zamanı, Kùltür
Bakanlığı, Ankara 1977.

Târih-i Sistân, (nşr. ve tashih Muhammed Tâkî Bahâr, haz. Fatma Safaî, Mino
Ercûmendî), Tahran 1381hş.

Togan, Zeki Velidi:

“Hârezm”, **İA**, V/I, 250.

“Karahanlılar”, **Atatürk Üniversitesi Fen-
Edebiyat Fakùltesi Araştırma Dergisi**, 1/13,
Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1985,
s. 71-94.

Topuz, Hatice Kübra:

“Başşehri Samerra ve Abbasi Tarihinde Samerra
Dönemi”, **İSTEM**, IX/18, 2011, s. 83-112.

Turan, Refik:

Selçuklu Devleti El Kitabı, Grafiker Yayınları,
Ankara 2012.

Turan, Osman:

**Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm
Medeniyeti**, 8. bsk., Ötüken Yay., İstanbul
2005.

Uluçay, Çağatay: **İlk Müslüman Türk Devletleri**, MEB yay., İstanbul 1977.

Uludağ, Süleyman: “İbn Haldûn”, **DİA**, XIX, 538-543.

Umanç, Fırat: Atsız Dönemi Harezmşahlar Tarihi (1128-1126), **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Afyon Kocatepe Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2017.

Usta, Aydın: **Türklerin İslâmlaşma Serüveni: Sâ mânîler**, İstanbul 2013.

Türkler ve İslamiyet (İlk Müslüman Türk Devleti: Sâ mânîler), Yeditepe Yay., İstanbul 2020.

Ünal, Nuran: Abbasi Halifesi El-Müsterşid-Billâh Ve Dönemi (512/1118-529/1135), **(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)**, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Vatvât, Reşîdüddîn: **Arâisü'l-havâtır ve nefâisü'n-nevâdir**, Süleymaniye Ktb., Ayasofya, nr. 4015.

Umdetü'l-bülegâ' ve 'uddetü'l-füsahâ',
Süleymaniye Ktb., Esad Efendi, nr. 3302.

Dîvân, (nşr. Sa'îd Nefisî), Tahran 1339hş.

Ebkârü'l-Efkâr Fi'r-Resâil Ve'l-Eşâr,
İstanbul Üniversitesi, Nr. 424.

Nâme-hâ-yi Reşîdu'd-dîn Vatvât, (nşr. Kâsim-i
Tûysîrkânî), II. Bölüm, Tahran 1958.

Yazıcı, Nuri:

Tarihte Türkler ve Türk Devletleri, Konya
1997.

Yazıcı, Nesimi:

İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi, Türkiye
Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013.

Yıldız, Hakkı Dursun:

“Abbâsîler Devri”, **DGBTİ**, III, 15-327.

“Abbâsîler”, **DİA**, I, 34.

“Ebü'l-Abbas es-Seffâh”, **DİA**, X, 283-284.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi,
IX, Çağ Yayınları, İstanbul 199.

Mu'tasım Devrinde Abbâsî İmparatorluğu: 833-
842, (**Basılmamış Doktora Tezi**), İstanbul Üniv.
Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1965.

Yılmaz, Hasan Kâmil:

“Sühreverdî Şehabeddin”, **DİA**, XXXVIII, 40-42.

Yılmaz, Saim:

“Abbâsîlerin Siyasî Çöküş Dönemi Halifelerinden Kâhir-Billâh (320-322/932-934)”, **İSTEM**, VI/12, (2008), s. 71-103.

Yorulmaz, Osman:

“Harzemşah Kanklılar’ı /Kanklıları Etkileri, Roller ve Akıbetleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 162, Haziran 2006, s. 163.

Zehebî, Şemseddîn Muhammed Ahmed b. Osman:

Siyeru a’lâmi’n-nübelâ, (nşr. Beşşar Avvad b. Ma’ruf- Muhyi Hilâl es-Serhân), XXI, Beyrut, 1984.

Târîhü'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm, (thk. Beşşar Avvad Ma’ruf-b. Muhyi Hilâl es- Serhân), Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1424/2003.

Zettersteen, Karl Vilhelm:

“Büveyhîler”, **İA**, II, 843-845.

EKLER

EK I: HÂRİZMŞAHLAR DEVLETİ HÜKÜMDARLARI LİSTESİ (1097-1231)

- 1) KUTBEDDİN MUHAMMED (490-522/1097-1128)
- 2) ATSIZ (522-551/1128-1156)
- 3) İL-ARSLAN (551-567/1156-1172)
- 4) SULTANŞAH MAHMÛD (567-568/1172)
- 5) ALÂEDDİN TEKİŞ (568-596/1173-1200)
- 6) ALÂEDDİN MUHAMMED (596-617/1200-1220)
- 7) CELÂLEDDİN HARİZMŞÂH (617-628/1220-1231)

EK II: ABBÂSÎ HALİFELERİ LİSTESİ (750-1258)

- 1) EBU'L-ABBAS ES-SEFFÂH (132/750)
- 2) EBÛ CA'FER EL-MANSÛR (136/754)
- 3) MUHAMMED EL-MEHDÎ (158/775)
- 4) MÛSÂ EL-HÂDÎ (169/785)
- 5) HÂRUNÛRREŞİD (170/786)
- 6) EL-EMÎN (193/809)
- 7) EL-ME'MÛN (198/813)
- 8) EL-MUTASIM BİLLÂH (218/833)
- 9) EL-VÂSİK-BİLLÂH (227/842)

- 10) EL-MÜTEVEKKİL ALELLAH (232/847)
- 11) EL-MUNTASİR BİLLÂH (247/861)
- 12) EL-MÜSTAÎN-BİLLÂH (248/862)
- 13) EL-MU'TEZ BİLLÂH (252/866)
- 14) EL-MÜHTEDÎ-BİLLÂH (255/869)
- 15) EL-MU'TEMİD BİLLÂH (256/870)
- 16) EL-MU'TAZİD-BİLLÂH (279/892)
- 17) EL-MÜKTEFÎ-BİLLÂH (289/902)
- 18) EL-MUKTEDİR-BİLLÂH (295/908)
- 19) EL-KÂHİR-BİLLÂH (320/932)
- 20) ER-RÂZÎ-BİLLÂH (322/934)
- 21) EL-MÜTTAKÎ-LİLLÂH (329/940)
- 22) EL-MÜSTEKFÎ-BİLLÂH (333/944)
- 23) EL-MUTÎ'-LİLLÂH (334/946)
- 24) ET-TÂÎ'-LİLLÂH (363/974)
- 25) EL-KÂDİR-BİLLÂH (381/991)
- 26) EL-KÂİM-BİEMRİLLÂH (422/1031)
- 27) EL-MUKTEDÎ-BİEMRİLLÂH (467/1075)
- 28) EL-MÜSTAZHİR-BİLLÂH (487/1094)
- 29) EL-MÜSTERŞİD-BİLLÂH (512/1118)
- 30) ER-RÂŞİD-BİLLÂH (529/1135)
- 31) EL-MUKTEFÎ-LİEMRİLLÂH (530/1136)
- 32) EL-MÜSTENCİD-BİLLÂH (555/1160)
- 33) EL-MÜSTAZÎ-BİEMRİLLÂH (566/1170)
- 34) EN-NÂSİR-LİDÎNİLLÂH (575/1180)
- 35) EZ-ZÂHİR-BİEMRİLLÂH (622/1225)
- 36) EL-MÜSTANSİR-BİLLÂH (623/1226)
- 37) EL-MÜSTA'SİM-BİLLÂH (640-656/1242-1258)